

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ
СЛУЖБИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

**ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ДЕРЖАВНОЇ
ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
СЕРІЯ: ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ**

Виходить чотири рази на рік

Заснований у 2000 році

№ 2(4)/2016

УДК 159.9:355;37.015.3

ББК 68.68

3-41

Засновник і видавець:

**Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Б. Хмельницького.**

Рекомендовано до друку рішенням ученої ради Національної академії Державної прикордонної служби України від 19.05.2016, протокол № 13.

Редакційна колегія:

головний редактор – доктор психологічних наук, професор О. Ф. Волобуєва;

відповідальний секретар – кандидат психологічних наук Ю. В. Франчук.

Члени редакційної колегії:

доктор психологічних наук, професор О. А. Матеюк; доктор психологічних наук, професор В. О. Лефтеров; доктор психологічних наук, професор В. І. Осьодло; доктор психологічних наук, професор Є. М. Потапчук; доктор психологічних наук, професор О. Д. Сафін; доктор психологічних наук, професор М. І. Томчук; доктор психологічних наук, старший науковий співробітник С. Б. Олексієнко; доктор психологічних наук, доцент К. В. Олександренко; кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник О. Ю. Андрощук.

Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: психологічні науки. – Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2016. – № 2(4). – 268 с.

У збірнику наукових праць уміщено наукові публікації вчених та науково-педагогічного персоналу академії й інших навчальних закладів та наукових установ. Призначений для ознайомлення громадськості з результатами наукових досліджень. Розрахований на науковців, педагогів та тих, хто цікавиться проблемами сучасної науки.

УДК 159.9:355;37.015.3

ББК 68.68

© Видавництво НАДПСУ, 2016

Зміст

<i>АГАЄВ Н.</i> Негативні психічні стани військовослужбовців у бойових умовах: класифікації, визначення, ідентифікація.....	5
<i>БАГАС О., КОВАЛЬЧУК Р.</i> Конфлікти в спортивному колективі та шляхи їх вирішення.....	24
<i>БОРОВИК Л., ДЕМ'ЯНЮК К.</i> Психологічні особливості формування технічного мислення та уяви у курсантів-прикордонників під час викладання загальнонаукових та інженерних дисциплін	34
<i>БУЛГАКОВА О.</i> Особливості взаємозв'язку показників, що характеризують психологічну готовність студентів до соціальної взаємодії.....	48
<i>ГРИЦИНА О.</i> Сутність і структура психічної стійкості керівника органу охорони державного кордону.....	64
<i>ЄРЬОМЕНКО Д.</i> Комплексна програма відновлення психологічної стійкості прикордонників та результати її перевірки	75
<i>ЖУРАВЛЬОВ В.</i> Особливості прийняття управлінських рішень керівниками органів охорони державного кордону: організаційно-психологічний аспект.....	87
<i>КАМИНІН М.</i> Співвідношення показників ревнощів та ідентичності особистості.....	100
<i>КОЛЕСНІЧЕНКО О., ПРИХОДЬКО І., МАЦЕГОРА Я., ЮР'ЄВА Н.</i> Прогнозування психологічної готовності до ризику фахівців екстремальних видів діяльності	115
<i>КОМАР Т.</i> Методологічна рефлексія концепції та моделі професійної зрілості фахівця.....	139

<i>ЛІСОВЕНКО А.</i>	
Риси та властивості особистостей, схильних і несхильних до заздрощів	152
<i>МАКСИМІВ І.</i>	
Соціально-психологічні детермінанти дитячого жебрацтва	168
<i>МАСЛЮК А.</i>	
Наукові здобутки української діаспори.....	180
<i>ОЛЕКСАНДРЕНКО К., ХАРЖЕВСЬКА О.</i>	
Психологічні аспекти комунікативно-мотивованого навчання лексики студентів інженерно-технічних спеціальностей	193
<i>ПІЛШЕК С.</i>	
Співвідношення понять “спілкування” і “комунікація” у контексті психології навчальної діяльності	204
<i>ПОСВІСТАК О.</i>	
Соціально-політичні та економічні передумови становлення психології сім’ї як галузі наукових знань у XIX–XX століттях....	218
<i>ПОТАПЧУК Н.</i>	
Структурно-функціональна модель запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах надзвичайної ситуації.....	230
<i>САХНІК О.</i>	
Психологічні аспекти управлінської діяльності сучасного керівника Державної пенітенціарної служби України	243
<i>ЧОРНОПІСКА О.</i>	
Особливості викладання елективного курсу “Психологія спілкування” студентам фармацевтичного факультету заочної форми навчання	255

УДК 159.98:355.233:355.4(477)

Назім АГАЄВ,

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
Науково-дослідний центр гуманітарних проблем
Збройних Сил України, м. Київ*

НЕГАТИВНІ ПСИХІЧНІ СТАНИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У БОЙОВИХ УМОВАХ: КЛАСИФІКАЦІЇ, ВИЗНАЧЕННЯ, ІДЕНТИФІКАЦІЯ

У статті розглядаються різні типи негативних психічних станів військовослужбовців, які виникають під час бойових дій та після їх закінчення. Важливість досліджень у цьому напрямі зумовлена, з одного боку, необхідністю попередження виникнення у військовослужбовців негативних станів, а з іншого – практично повною відсутністю характеристики особливостей вияву таких станів в українських військовослужбовців, яким доводиться виконувати різноманітні завдання в умовах бойових дій. Наведено визначення та характерні ознаки цих негативних психічних станів. Зроблена спроба типології таких станів за різними класифікаційними ознаками.

Ключові слова: *військовослужбовці, бойові дії, негативні психічні стани, класифікації.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Світовий досвід свідчить, що характер бойових дій (активний або пасивний, глобальний або локальний, короткостроковий або довготривалий тощо) значною мірою залежить від ставлення суспільства і збройних сил країни до війни та її цілей. Крім того, постійна загроза життю, мінливі зміни бойової ситуації, довготривалі навантаження, які часто перевершу-

ють межі людських можливостей, втрата бойових побратимів, участь у жорстокому насильстві стосовно до ворога суттєво впливають на психіку учасників бойових дій.

Інтенсивність стресогенного впливу в зоні виконання бойових завдань може бути настільки значною, що його наслідки спроможні стати не тільки негативними психічними станами, але й посттравматичними стресовими розладами (ПТСР). Наявність негативних станів може сприяти розвитку ПТСР або відзеркалюватися в клінічній картині.

За оцінками американських експертів, у біля 90 % військовослужбовців у реальному бою виникає страх тієї чи іншої форми. У той же час, у дослідженнях закордонних, зокрема, німецьких, французьких, ізраїльських, та інших військових спеціалістів розвинутих країн світу доведено, що в бою лише 10 % військовослужбовців самостійно виявляють необхідну активність, а решта здійснює таку активність, якщо перебуває у безпосередньому контакті з командиром.

Сьогоднішня ситуація в Україні репрезентує нагальність та актуальність психологічних досліджень. Важливість досліджень у цьому напрямі зумовлена, з одного боку, необхідністю попередження виникнення у військовослужбовців негативних станів, а з іншого – практично повною відсутністю характеристики особливостей вияву таких станів в українських військовослужбовців, яким доводиться виконувати різноманітні завдання в умовах бойових дій.

Революція Гідності і як реакція на неї – анексія Росією Криму, збройна підтримка РФ формувань сепаратистів на східному Донбасі, проведення АТО Збройними Силами України істотним чином підвищили роль і значення людського фактора, що, у свою чергу, стимулює активацію та розгортання прикладних психологічних досліджень поточного та майбутнього стану військовослужбовців від рівня солдатів до їх командирів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. За останні роки питанням вивчення негативних психічних станів військовослужбовців у бойових умовах за кордоном та в Україні приділялась доволі значна увага. Стимулом для актуалізації таких досліджень і

розробок стали регіональні і локальні збройні конфлікти останніх десятиліть. Варто в цьому контексті особливо відмітити В'єтнамську війну, Афганську війну, що вів колишній СРСР, дві війни західної коаліції проти Іраку, розпад колишньої Югославії та військові конфлікти на її теренах, дві війни, які проводила РФ на території Чечні, тощо. Для України таким "поштовхом" послужила антитерористична операція на Донбасі.

Серед закордонних авторів, які займаються вивченням негативних психічних станів військовослужбовців у бойових умовах, можна відмітити таких військових психологів, як Г. Кормос, А. Егендорф, Ч. Кдушин, Р. Лаофер, Н. Фіар, С. Веслі, П. Ліз, А. Маклауд, С. Мейерс, Б. Шепард, Е. Джонс, Л. Китаєв-Смик та інших. В Україні різними аспектами цієї важливої науково-прикладної проблематики займаються такі фахівці, як В. Семінченко, З. Кісарчук, Г. Лазос, Л. Литвіненко, М. Корольчук, О. Кокунун, А. Єна, О. Тімченко, В. Маслюк, Л. Царенко, В. Ягупов та деякі інші. Особливо можна відмітити практичну і теоретичну діяльність військових психологів НДЦ гуманітарних проблем Збройних Сил України. Разом з тим низка проблем, на наш погляд, залишилась недостатньо опрацьованою. У низці випадків у процесі проведення досліджень фахівцям бракує комплексності, системності, проведення узагальнень більш високого порядку тощо.

Метою статті є визначення особливостей вияву та динаміки виникнення негативних психічних станів військовослужбовців у бойових умовах. Для її практичної реалізації необхідно вирішення таких теоретичних і практичних завдань:

здійснити аналіз вітчизняної та закордонної науково-методичної літератури з проблематики дослідження;

осмислити результати прикладних психологічних досліджень, які отримані в умовах проведення АТО;

класифікувати негативні психічні стани військовослужбовців у бойових умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, стан бойового стресу в умовах воєнних дій переживає фактично кожен військовослужбовець. З'являючись ще до прямого контакту з реальною за-

грозою, бойовий стрес триває аж до виходу із зони конфлікту. Завдяки стресовому механізму закріплюється пам'ятний слід нових емоційно-поведінкових навичок і стереотипів, першочергово значимих для збереження життя [1]. Бойовий стрес у той же час є станом дестабілізуючим, передпатологічним, який обмежує функціональний резерв організму, чим збільшує ризик дезінтеграції психічної діяльності та стійких соматовегетативних дисфункцій.

Відповідно до аналізу наукової літератури з військової психології, що спирається на оцінювання поведінки учасників бойових дій, можна стверджувати, що динаміку станів бойового стресу і вираженість їх виявів визначає взаємодія стресорів бойової обстановки з безперервно мінливим під їх впливом психобіологічним субстратом особистості. Роль особистісного адаптаційного потенціалу дуже не однозначна. Наслідки реактивних станів, що розвиваються переважно в період термінової адаптації до бойової обстановки (у 32,8 % випадків – у перші 3 місяці), набагато сприятливіші за ті, які сформовані механізмом довготривалої адаптації, що виникають на другому (23,9 %) і особливо на третьому (18 %) півріччі служби в зоні воєнних дій. При цьому сукупність багатьох факторів (інтенсивність і тривалість бойових дій, умови перебування, хвороби, травми і поранення, оперативна обстановка, сенс війни, громадська підтримка, згуртованість підрозділу, ставлення місцевого населення та ін.) має модифікуючий вплив на стан особистісного адаптаційного потенціалу, на темп виснаження функціональних резервів організму. Під час проведення наукових досліджень першочергові роль і значення приділяються побудовам класифікацій за різними ознаками явищ і феноменів, що вивчаються. У цьому сенсі, наприклад, Л. Китаєв-Смик бойовий стрес розділяє так [2; 3]:

конструктивний (з'являються нові, корисні властивості психіки; військовослужбовці стають більш охайними, стежать за зброєю, охоче опановують нові її види, у бою налаштовані на перемогу, на виживання, стосовно до полонених і місцевих жителів – лояльні);

деструктивний – характеризується найменшою пристосованістю військовослужбовців до бойової обстановки, навіть у порівнянні з тим, якими вони були, прибувши на фронт; відбуваються деструктивні, руй-

нівні психологічні зміни, автор називає таких військовослужбовців “ті, які зламалися”, “придуркуваті”, “оскаженілі”, необхідна ізоляція в тил;

вторинний военний (післявоєнний) стрес – відбувається у випадку інвергування (перевертання), коли бойовий ентузіазм молодих бійців перетворюється на відчай і здатність до протестного суїциду (самогубства) як помсти кривдникам. Зустрічається у молодих ветеранів через відсутність їм допомоги під час інтегрування в мирне життя.

Крім того, Л. Китаєв-Смик поділяє бойовий стрес на бойовий стрес 1, 2, 3-го рангів.

Первинний бойовий стрес (бойовий стрес 1-го рангу). Відомо, що під час раптової небезпеки люди поведуться по-різному: одні активні, збуджені (які наче “вибухнули”, або “відважні”), інші – навпаки, пасивно завмирають. Так по-різному “включаються”, “спрацьовують” вроджені програми поведінки під час стресу.

Бойовий стрес 2-го рангу. Характеризується небажаними, хворобливими порушеннями спілкування та службових взаємовідносин. Стрес 2-го рангу – це ще й початок різних тілесних виявів (психосоматичних хвороб) стресу: артеріальної гіпертонії, стенокардії, гастриту, виразкової хвороби шлунка та кишківника й ін. При цьому помітно знижуються витривалість і боєздатність військовослужбовців. Доцільно їх, якщо немає можливості госпіталізувати, хоча б відправити у тиліві підрозділи.

Бойовий стрес 3-го рангу. Буває у вигляді патофізіологічних (внутрішньотілесних) виявів. Важкий стрес у мирному житті не зустрічається. Включаються механізми самознищення. У тих, що “зламалися”, – глибинна депресія, у “придуркуватих” – інфантилізація, у “розлючених” – брутальна агресивність.

Бойовий стрес одночасно може бути і травматичним стресом, тоді він, за різними джерелами, може називатися “бойовою психічною травмою”.

Інша класифікація бойового стресу за інтенсивністю передбачає таку градацію [4]:

бойовий стрес невисокої інтенсивності (БСНІ), як правило, ефективно долається більшістю військовослужбовців та на початковому

етапі може сприяти підвищенню їх бойової активності. Надалі БСНІ або стає звичним для учасників бойових дій, або переходить у бойовий стрес підвищеної інтенсивності;

бойовий стрес підвищеної інтенсивності (БСПІ) (бойовий стрес високої ефективності, дистрес) може значно ускладнити діяльність як окремого військовослужбовця, так і військових колективів;

найбільш інтенсивний бойовий стрес (НІБС) виявляється у формах, які перешкоджають здійсненню бойової діяльності на відносно тривалий час. Граничними формами його вияву є невротичні та психотичні розлади. Під розладом розуміємо клінічно визначену групу симптомів або поведінкових ознак, які в більшості випадків спричиняють страждання і перешкоджають особистісному функціонуванню. При цьому, чим більше військовослужбовців відчуває найбільш інтенсивні форми бойового стресу, тим більше психологічних втрат у підрозділі, частині, з'єднанні.

Звертає на себе увагу той факт, що високий ступінь опірності бойовому стресу (за матеріалами російських досліджень) до відправлення військовослужбовців у Чечню складав 89,3 %, у той час як після повернення ця цифра різко знижувалася до 35 %. Кількість осіб із низьким ступенем опірності стресу збільшувалася з 3,3 % до 55 %.

Зазначимо, що взагалі існують різні підходи до визначення самого поняття “бойовий стрес”. Наприклад, Г. Кормос розглядав бойовий стрес як таку поведінку військовослужбовця в умовах війни, яка повинна розглядатися як сигнал про те, що солдат не здатний воювати далі. З точки зору А. Егендорфа, Ч. Кдушина і Р. Лаофера, бойовий стрес є сукупністю переживань, зумовлених тривалою загрозою для життя в бойовій обстановці. При цьому Р. Леофер вважає, що необхідно говорити про воєнний стрес, оскільки це поняття більшою мірою відображає цілісний травматичний вплив бойової обстановки.

Бойовий стрес високої інтенсивності (дистрес) може дезорганізувати бойову діяльність не лише самого військовослужбовця, але й усього підрозділу. Виділяють такі вияви порушень поведінки військовослужбовця в результаті дистресу: емоційне збудження або апатія, поява деструктивних форм поведінки, втрата орієнтації в ситуації

бою, відчуття нереальності того, що відбувається на полі бою, підвищення тривожності, агресивності, переживання страху, прагнення вийти з бою за будь-яку ціну (паніка) або втрата інтересу до життя з суїцидальними думками, необґрунтованою зневагою до небезпек, дезорганізація бойової діяльності з неадекватною поведінкою.

Важливим моментом є проведення демаркації між психологією та психіатрією, бо ці сфери наукової і практичної діяльності є суміжними, у тому числі і стосовно аспекту поведінки військовослужбовців під час або після закінчення бойових дій. Критерієм переходу психологічної реакції на стрес у психопатологічну, що вимагає медичного (психіатричного) втручання, при гіперкінетичному варіанті гострої реакції на стрес, є дезорганізація поведінки з неадекватними і небезпечними для життя вчинками, оманами сприйняття, різким психомоторним збудженням. Клінічна картина описується в цих випадках як “реактивний психоз”.

При другому, більш важкому різновиді гострої реакції на стрес відбувається уповільнення психічної та моторної активності. Одночасно з цим існують дереалізаційні розлади, що виявляються у відчутті відчуження реального світу. Навколишні предмети починають сприйматися як змінені, неприродні, а в низці випадків – як нереальні, “неживі”. Змінюється сприйняття звуків. Після редуції гострої реакції на стрес, коли реальна загроза зникає, настає перехідний період, перебіг й тривалість якого залежать від типу перенесеної бойової ситуації. У перехідному періоді військовослужбовець не скаржиться і за допомогою не звертається. У цей період спостерігаються порушення сну, зміна харчової поведінки, знижується маса тіла, частішає пульс, підвищується АТ, збільшується частота дихання без зв'язку з фізичним навантаженням. Спостерігається внутрішнє емоційне напруження, що суб'єктивно не помічається, нерішучість, яка раніше не була властива особистості, а також прагнення перекладати прийняття відповідальних рішень на інших осіб. Оскільки континуальний стрес викликає більш глибокі зміни у вигляді психосоматичних розладів і загрозу розвитку ПТСР, термін перебування на території ведення бойових дій при розвитку психічних порушень у комбатанта повинен

обмежуватися 30 добами. Перехідний період, залежно від тяжкості та тривалості континуального стресу, може тривати від 15 до 30 днів. У подальшому, якщо психологічна допомога не була надана, то в частині випадків розвивається ПТСР.

Відповідно до сучасних уявлень військових психологів, змінені психічні стани, що виникають у військовослужбовців у період ведення бойових дій, включають: бойову стресову реакцію (початковий вияв дезадаптаційних розладів), бойову втому та посттравматичний стресовий розлад, а також реактивні стани як найважчі форми бойової психіатричної патології.

Досвід показує, що психологічно неадаптивні реакції на бойові обставини складають від 10 до 50 % усіх санітарних втрат у сучасних локальних війнах. В американській класифікації DSM-IV бойова стресова реакція, яка виступає там під назвою “гострої реакції на стрес”, діагностується на основі набору симптомів, які описані в літературі, присвяченій гострим реакціям на травму. Тому не дивно, що те, що називається “гострою реакцією на стрес”, може виступати в різних формах, оскільки спирається на досі ще не цілком визначені критерії.

Бойова й оперативна стресова реакція (combat and operational stress reaction) та бойова втома (combat (battle) fatigue) – це первинна нормальна реакція на ненормальний стрес бойових дій. Під час війни люди перебувають під постійним фізіологічним (наприклад, погане харчування, перепад температур, відсутність належної особистої гігієни тощо) та психологічним стресом (наприклад, постійна небезпека, надобережність щодо можливих саморобних вибухових пристроїв чи снайперів або ж поранення чи смерть товаришів) і, очевидно, що у більшості з них виникатимуть ті чи інші реакції. Ці реакції часто виявляються як гіперполохливість (сильна реакція, наприклад, на гучний звук), надмірна пильність (боєць завжди на сторожі і готовий діяти), погані сни/жахи, дратівливість, проблеми зі сном тощо. Хоча все це досить негативне, проте деякі з цих реакцій вважаються адаптивними, зокрема гіперполохливість і надмірна пильність та й інші реакції бойового стресу, такі як зростання фізичної сили, збільшення витривалості, відчуття власної компетентності тощо (тобто не всі стресові реакції є негативними).

Зазначимо також, що “бойова й оперативна стресова реакція” (БСР) – загальні терміни, що охоплюють усі можливі реакції військовослужбовців на бойові умови. Термін “бойова втома” (БВ) використовується для опису будь-якої, пов’язаної з боєм, стресової реакції, що потребує допомоги. Більшість військовослужбовців, у яких виявляються ознаки і симптоми емоційних чи психологічних розладів, не мають психічних проблем, вони, скоріше, намагаються подолати аномальний стрес військових операцій. У Міжнародній класифікації хвороб, яку розроблено ВООЗ ООН (МКХ-10), БВ визначається як нормальний стан, який розвивається у нормальних людей під впливом ненормальних обставин.

Як свідчать результати наших досліджень, важливу роль відіграє здатність самих військових та їх найближчого оточення (насамперед, командирів, лікарів, психологів) адекватно оцінювати стан людини, виявляти ті симптоми, які свідчать про розвиток стресу.

Бойова й оперативна стресова реакція спочатку виявляється як індивідуальна нездатність людини виконувати свої прямі службові обов’язки. Серед найбільш характерних ознак необхідно відзначити залишення поля бою, нез’ясовану відсутність та ін. У тих військовослужбовців, які відчувають бойову втому, існує велика ймовірність повторення симптомів, тому чим якнайшвидше буде надана допомога, тим більше шансів на швидке відновлення. Психологічні фактори (особистісні особливості людини) можуть затримати або ускладнити реабілітацію після таких станів. Будь-яка поведінка військовослужбовця, яка тривалий час відрізняється від звичної для нього раніше, може бути ранньою ознакою і симптомом бойового стресу. Для своєчасної діагностики не обов’язково тримати в пам’яті всі можливі ознаки і симптоми БСР, набагато кориснішим буде запам’ятати одне просте правило: командирів необхідно добре знати своїх військовослужбовців і бути готовим помітити будь-які раптові, тривалі чи прогресуючі зміни в їх поведінці, що несуть потенційну загрозу безпеці та функціонуванню підрозділу.

Процес відокремлення військових з БВ від відносно невеликої кількості тих, які мають реальні психічні розлади, називається нейропсихіатричним сортуванням. Основний показник того, що симптома-

тика, яка спостерігається, відображає неспихотичний рівень травмизації, є збереження військовослужбовцем достатньою мірою критичної оцінки того, що відбувається, і здатності до цілеспрямованої діяльності. Здійснюючи оцінку стану бійця в тактичних умовах, завжди необхідно думати про безпеку. Якщо виникають сумніви стосовно безпеки самого військовослужбовця чи його оточення, необхідно переконатися, що в нього вилучена зброя і він знаходиться під постійним супроводом. Не можна використовувати військовослужбовців з ознаками БСР для евакуації поранених – це може підвищити рівень травмизації.

Важливою характеристикою фахівці також вважають бойову втому. Бойову втому можна класифікувати як легку або важку. Надання допомоги залежатиме від складності симптомів та тактичної ситуації.

Легка БВ – мінімальне, незначне порушення функціональності, симптоми присутні, проте значно не впливають на виконання прямих обов'язків; скарги більше суб'єктивні, ніж об'єктивні, тактична ситуація дозволяє залишити бійця виконувати завдання за призначенням.

Важка БВ – очевидні порушення, що впливають на виконання прямих обов'язків, або тактична ситуація не дозволяє залишити бійця в підрозділі.

Бойова психічна травма – це виниклий унаслідок впливу бойових стрес-факторів патологічний стан центральної нервової системи, що обумовлює регулювання поведінки постраждалого за допомогою патофізіологічних механізмів. У результаті психотравмування відбувається накопичення змін у структурах ЦНС, наростання специфічної особистісної дисгармонії і готовності до психопатологічного синдромуутворення [5].

Як показує світовий досвід, бойова психічна травма займає значне місце в структурі бойових поразок. Вона в 3–4 рази збільшує психічну захворюваність в армії і від 10 до 50 % послаблює боєздатність збройних сил.

У деяких джерелах як синонім “бойової психічної травми” можна зустріти поняття “гостра реакція на стрес”.

Формування бойової психічної травми має певні стадії (реєстри симптоматики):

1) передпатологічні кризові реакції з розрізненими і транзиторними емоційними, поведінковими та фізичними симптомами, таки-

ми, що порушують функціонування комбатанта (дисгармонійні психологічні та психовегетативні реакції бойового стресу);

2) синдромально окреслені патологічні стани (невротичні і патохарактерологічні реакції, гострі дисоціативні розлади, адиктивна поведінка, психовегетативні дисфункції), клініка яких тісно пов'язана з дією ситуаційних чинників і поряд з переважанням зворотності має нозоспрямовані тенденції;

3) нозоспецифічні розлади (PTSD, стрес-індуковані афективні і маячні психози, наркоманії, психосоматози) зі структуруванням і відносною стабілізацією особистісної патології, приєднанням до менш специфічної продуктивної симптоматики дефіцитарних та ідеаторних порушень, "саморозвитком" хворобливого процесу [6; 7].

Л. Царенко [8; 9] розрізняє такі етапи переживання бойової психічної травми.

1. Стан шоку (бойовий шок). Бліда шкіра; пильний погляд, людина майже не моргає; забуває, що було, що потрібно робити; не виявляє емоцій, описуючи емоційно заряджену ситуацію; відсутність або уповільнення мовлення; холодні кінцівки; тримається окремо від інших, аби почуватися в безпеці; слабкий м'язовий тонус або сильні спазми.

2. Надзбудження (бойовий стрес). Почервоніння шкіри; часте моргання; різкий сміх; неспокій, метушливість; спітнілість; швидке, нестримне мовлення; надмірна пильність, настороженість; емоційні вибухи; надмірна реакція страху, що довго триває; несподіване відчуття жару; різке відведення погляду; надмірна чутливість; напружені м'язи.

3. Втома (бойове виснаження). Песимізм, пригніченість, в'ялість; дратівливість, невдоволення всім ("нічого не хочеться"); тривожність; знервованість; напружений вираз обличчя; брак стійкого контакту очі в очі; голосне мовлення; важко розслабитися; проблеми зі сном і апетитом; працездатність знижена (важко виконувати поставлені завдання, не хочеться вмиватися, голитися тощо).

4. Вихід із травми. Хвилеподібно накочується туга, сум, спустошення; може бути почуття провини, образи; періодично хочеться плакати при згадці про травматичні події; у такі моменти з'являється небажання жити; стримування сліз; погіршення імунітету – часті про-

студні захворювання; психосоматичні розлади (наприклад, проблеми з травленням, підвищення тиску, головний біль тощо).

5. Адаптація до екстремальної ситуації. Поліпшення уваги; активізація мислення; загострення вищих почуттів: патріотизму, відповідальності, колективізму, совісті, готовності до самопожертви тощо; віра в свої сили, в успіх, сподівання на краще; здатність терпляче витримувати випробування; емоційна стійкість; здатність до концентрації для вирішення завдання; стійкість до тимчасових невдач; здатність організму швидко перебудовуватися, підвищення витривалості тощо.

За результатами обстеження військовослужбовців, які зазнали впливу екстремальних факторів, М. Решетніковим було виділено сім послідовних стадій зміни їхнього психічного стану та відновлення військово-професійної працездатності [10].

1. “Стадія вітальних реакцій” – триває від декількох секунд до 5–15 хвилин, коли поведінка практично повністю підпорядкована імперативу збереження власного життя, з характерним звуженням свідомості, редуцією моральних норм і обмежень, порушенням сприйняття часових інтервалів і сили зовнішніх і внутрішніх подразників (включаючи явища психогенної гіпо- та аналгезії навіть при травмах, що супроводжуються переломами кісток, поранень та опіків 1–2-го ступенів – до 40 % поверхні тіла).

2. “Стадія гострого психоемоційного шоку з явищами надмобілізації”. Ця стадія, як правило, розвивається після короткочасного стану заціпеніння, який завершує період “вітальних реакцій”, триває від 3 до 5 годин і характеризується загальним психічним напруженням, граничною мобілізацією психофізіологічних резервів, загостренням сприйняття та збільшенням швидкості розумових процесів, виявами безрозсудної сміливості (особливо під час порятунку близьких) при одночасному зниженні критичної оцінки ситуації, але збереженні здатності до раціональної діяльності. В емоційному стані в цей період переважає почуття відчаю, що супроводжується відчуттями запаморочення, “бігу думок” і головного болю, а також серцебиттям, сухістю в роті, спрагою та утрудненим диханням.

3. “Стадія психофізіологічної демобілізації” – її тривалість до 3 діб. В абсолютній більшості випадків настання цієї стадії пов’язувалося з розумінням масштабів трагедії (“стрес усвідомлення”) і контактами з людьми, які отримали важкі травми, та тілами загиблих. Найбільш характерним для цього періоду було різке погіршення самопочуття і психоемоційного стану (аж до стану своєрідної протрації) та специфічних панічних реакцій (нерідко раціональної спрямованості, але реалізованих без будь-якого енергетичного потенціалу), зниження моральної нормативності поведінки, відмова від будь-якої діяльності і мотивації до неї.

4. Подальша динаміка стану і самопочуття визначається специфікою впливу екстремальних факторів, отриманими травмами і морально-психологічною ситуацією після подій. Слідом за “психофізіологічною демобілізацією” (при відносно високій варіативності її строків) достатньо часто спостерігався розвиток 4-ї стадії – “стадії розв’язки” (від 3 до 12 діб). У цей період, за даними суб’єктивної оцінки, поступово стабілізуються настрій і самопочуття. Однак, за результатами об’єктивних даних і спостереження, в абсолютній більшості обстежених зберігалися: знижений емоційний фон, обмеження контактів з оточенням, гіпомімія, зниження інтонаційного забарвлення мови, сповільненість рухів, порушення сну й апетиту, а також різні психосоматичні реакції (переважно з боку серцево-судинної системи, шлунково-кишкового тракту та ендокринної сфери).

5. “Стадія відновлення” психофізіологічного стану починалася переважно з кінця другого тижня після отриманої психічної травми і найбільш чітко виявлялася в поведінкових реакціях: активізувалося міжособистісне спілкування, починало нормалізуватися емоційне забарвлення мови і мімічних реакцій, уперше з’являлися жарти, що викликали емоційний відгук у оточення, відновлювалися сновидіння у більшості обстежених. У стані фізіологічної сфери на цій стадії позитивної динаміки виявлено не було.

У більш пізні терміни (через місяць) у 12–22 % постраждалих виявлялися стійкі порушення сну, невмотивовані страхи, повторювані кошмарні сновидіння, нав’язливість, галюцинаторні стани і деякі інші, а

ознаки астено-невротичних реакцій у поєднанні із психосоматичними порушеннями у функціонуванні шлунково-кишкового тракту, серцево-судинної та ендокринної систем визначалися у 75 % постраждалих.

6. “Стадія відставлених реакцій”, яка для певної частини постраждалих (до 10 % випадків) може оцінюватися як гострий стресовий розлад або як маніфестація початку ПТСР. Одночасно збільшується внутрішня й зовнішня конфліктогенність, що вимагає спеціальних підходів.

7. Стадія віддалених наслідків. Вона може виникнути через достатньо тривалий час після участі у бойових діях. Зважаючи на складність і важливість віддалених наслідків і одночасно враховуючи обмеження на обсяг даної статті, вважаємо, що психофізичні процеси за цією стадією потребують окремого розгляду.

Загалом, на думку І. Малкиної-Пих, психогенні розлади, які найчастіше спостерігаються під час і після травматичних ситуацій, доцільно об’єднувати в 4 групи – непатологічні (фізіологічні) реакції, патологічні реакції, невротичні стани і реактивні психози (див. таблицю) [6, 7].

Отже, основною реакцією військовослужбовця на бойові події є бойовий стрес, відмітною особливістю якого є наявність стрес-факторів бойової обстановки. Бойовий стрес розуміється як багаторівневий процес адаптаційної активності людського організму в умовах бойової обстановки, що супроводжується напругою механізмів реактивної саморегуляції і закріпленням специфічних пристосувальних психофізіологічних змін.

Психогенні розлади, що спостерігаються під час і після травматичних ситуацій

Реакції і психогенні розлади	Клінічні особливості
1	2
Непатологічні (фізіологічні) реакції	Переважання емоційної напруженості, психомоторних, психо вегетативних, гіпотимічних виявів, збереження критичної оцінки того, що відбувається, і здатності до цілеспрямованої діяльності

Закінчення таблиці

1		2
Психогенні патологічні реакції		Невротичний рівень розладів – астенічний, депресивний, істеричний та інші синдроми, які виникли гостро, зниження критичної оцінки того, що відбувається, і можливостей цілеспрямованої діяльності
Психогенні невротичні стани		Невротичні розлади стабілізовані і такі, що ускладнюються: неврастенія (невроз виснаження, астенічний невроз), істеричний невроз, невроз нав'язливих станів, депресивний невроз, у низці випадків втрата критичного розуміння того, що відбувається, і можливостей цілеспрямованої діяльності
Реактивні психози	гострі	Гострі афективно-шокові реакції, сутінкові стани свідомості з руховим збудженням або руховою загальмованістю
	затяжні	Депресивні, параноїдні, псевдодементні синдроми, істеричні та інші психози

Висновки. Аналіз результатів проведених досліджень дає нам підстави зробити такі основні висновки:

1. Критичне осмислення світового та вітчизняного досвіду, вивчення наукової літератури, оцінка даних прикладних військово-психологічних досліджень свідчать, зокрема, про те, що в різних країнах світу за останні десятиліття постійно зростає увага стосовно питань виявлення, ідентифікації, аналізу та інтерпретації негативних психічних станів військовослужбовців, які виявляються в умовах проведення бойових дій.

2. Відповідно до аналізу військово-психологічної літератури, яка серед іншого базується на результатах емпіричних досліджень поведінки учасників бойових дій, можна стверджувати, що динаміку станів бойового стресу і ступінь їх виявів визначає взаємодія різнопланових стресорів бойової обстановки з безперервно мінливим під їх впливом

психобіологічним субстратом особистості. Роль особистісного адаптаційного потенціалу дуже неоднозначна. При цьому під час проведення поглиблених наукових досліджень першочергові роль і значення мають побудови класифікацій психологічних явищ і феноменів за різними ознаками, що вивчаються.

3. Важливим результатом наших досліджень стало узагальнення різних підходів щодо класифікації та групування негативних психологічних станів військовослужбовців у бойових умовах. Так, були проаналізовані наявні градації бойового стресу, бойової й оперативної стресової реакції, бойової втоми, бойової психічної травми, посттравматичного стресового розладу тощо. Також було проаналізовано ступінь відображення цих негативних станів військовослужбовців у чинних міжнародних медичних і військово-психіатричних класифікаціях, зокрема в МКХ-10 та DSM-IV. Крім того, було розглянуто критерії переходу психологічної реакції на негативні психічні стани військовослужбовців у бойових умовах у психопатологічну фазу, яка вимагає медичного (психіатричного) втручання.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Для побудови сучасних Збройних Сил України, які базуються на стандартах НАТО, мають обладнання, яке відповідає вимогам сьогодення, достатнє матеріальне забезпечення тощо, важливим елементом є також подальша інтенсифікація і поглиблення прикладних військово-психологічних досліджень, зокрема тих, які здійснює Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України. Бо саме належним чином підготовлений, кваліфікований, психічно- й стресостійкий військовослужбовець є найважливішим людським фактором забезпечення територіальної цілісності України.

Список використаної літератури

1. Снедков Е. В. Боевая психическая травма (клинико-патологическая динамика, диагностика, лечебно-реабилитационные принципы) : автореф. дисс. на соискание ученой степени докт. мед. наук / Е. В. Снедков. – СПб, 1997. – 48 с.
2. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса / Л. А. Китаев-Смык. – М. : Наука, 1983. – 368 с.

3. Китаев-Смык Л. А. Стресс войны: Фронтовые наблюдения врача-психолога / Л. А. Китаев-Смык ; М-во культуры РФ; Рос. ин-т культурологии. – М., 2001. – 80 с.
4. Lazarus R. S., Option E. M. The study of psychological stress // *Anxiety and Behavior* / C. D. Spielberger (ed.). – N. Y. : Academic Press, 1966. – P. 225–262.
5. Лыткин В. М. Особенности пограничных нервно-психических расстройств у ветеранов войны в Афганистане : тез. докл. конф. “Психиатрические и медико-психологические вопросы диагностики и оказания помощи при катастрофах и экологических кризисах” / В. М. Лыткин. – СПб, 1992. – С. 50–51.
6. Малкина-Пых И. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 960 с.
7. Малкина-Пых И. Г. Психосоматика. Справочник практического психолога / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 992 с.
8. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій : методичний посібник / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос та ін.; за ред. З. Г. Кісарчук. – К. : ТОВ Видавництво “Логос”, 2015. – 207 с.
9. Царенко Л. Г. Методологічні аспекти дослідження дискурсів / Л. Г. Царенко // *Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* ; за ред. С. Д. Максименка. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Вип. 37. – С. 462–474.
10. Решетников М. Психология войны. От локальной до ядерной / М. Решетников. – СПб : Восточно-Европейский институт психоанализа, 2011. – 496 с.
11. Ягупов В. Військова психологія : підручник / В. Ягупов. – К. : Тандем, 2004. – 656 с.
12. Kasl S. V. Epidemiological contributions to the study of work stresses // *Stress at work* / Cooper C. L., Payne R. (ed). – Chichester : Wiley, 1978. – P. 3–48.
13. Mitchell J. Resnik H. Emergency Response to Crisis. A crisis intervention guidbook for emergency service personnel, Robert J Brady Company, USA, 1986. – P. 38.
14. Jones E., Fear N. and Wessely S. Shell Shock and Mild Traumatic Brain Injury : A Historical Review. – *Am J Psychiatry*, 2007; 164: – P. 1641–1645.
15. Leese P. Shell Shock. Traumatic Neurosis and the British Soldiers of the First World War, Palgrave Macmillan, 2002. – 220 p.
16. Mcleod A. D. Shell shock, Gordon Holmes and the Great War *J R Soc Med*. 2004 February; 97(2): 86–89.
17. Shephard B. A War of Nerves: Soldiers and Psychiatrists, 1914–1994. London, Jonathan Cape, 2000. – 730 p.

Стаття надійшла до редакції 8.06.2016

Агаев Н. А. Негативные психические состояния военнослужащих в боевых условиях: классификации, определения, идентификация

В статье рассматриваются различные типы негативных психических состояний у военнослужащих во время проведения боевых действий и после их завершения. Важность исследований в этом направлении обусловлена, с одной стороны, необходимостью предупреждения возникновения у военнослужащих негативных состояний, а с другой – практически полным отсутствием характеристики особенностей проявления таких состояний у украинских военнослужащих, которым приходится выполнять разнообразные задачи в условиях военных действий. Представлены определения и характерные признаки этих негативных психических состояний. Сделана попытка типологии этих состояний на основе различных классификационных признаков.

Ключевые слова: *военнослужащие, военные действия, негативные психические состояния, классификации.*

Agayev N. A. Negative mental state military in combat: classification, definition, identification

This article discusses the different types of negative psychical states in the military during the fighting and after their completion. The importance of research in this direction is due, on the one hand, the necessity to prevent the occurrence of negative conditions in the military, and on the other – almost complete absence of characteristic features of the manifestations of such conditions in Ukrainian servicemen, who have to perform various tasks in war. The article is to determine the features of and dynamics of negative mental states in the combat environment. For its implementation should address the following theoretical and practical problems, to analyze domestic and foreign scientific and technical literature on the problems of research, reflect the results of applied psychological research obtained in terms of counter-terrorism operations, to classify the negative mental state military in combat. Presents the definition and the characteristics of these negative psychical states. An attempt is made typology of these states on the basis of the various classifications.

According to the analysis of military and psychological literature, which among other things is based on empirical studies of the behavior of combatants can be argued that the dynamics of combat stress and the degree of interaction determines the manifestations of diverse stressors combat situation with a continuously changing under their influence psychobiological substrate person. The role of personal adaptive capacity is not very clear. Thus during the in-depth primary research role and importance of building classifications are psychological phenomena and phenomena on various grounds under study. An important result of our study, in particular, was a synthesis of different approaches to classification and clustering of negative psychological states in the combat environment. Yes, analyzed existing gradation combat stress, combat and operational stress response, combat fatigue, combat trauma, posttraumatic stress disorder and others. Also, the analysis was the degree of reflection of the negative state troops operating in international military medical and psychiatric classifications, particularly in ICD-10 and DSM-IV.

Prospects for further research in this area suggests that for building modern Armed Forces of Ukraine, based on NATO standards, with equipment that meets the present, adequate financial support, etc., is also an important element of further intensification and deepening military-applied psychological research. In particular, these developments, which carries Research Center of Humanitarian Problems of the Armed Forces of Ukraine. Because it is properly trained, qualified, and psycho-stress-resistant soldier is the most important human factor ensuring the territorial integrity of Ukraine.

Keywords: *military, war, negative psychical states, classification.*

УДК 159.923

Олег БАГАС,
кандидат педагогічних наук, доцент,
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький

Роман КОВАЛЬЧУК,
кандидат психологічних наук, доцент,
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький

КОНФЛІКТИ В СПОРТИВНОМУ КОЛЕКТИВІ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

У статті проаналізовано сутність конфліктів, причини їх виникнення, шляхи подолання конфліктів. На основі аналізу зроблено висновки щодо виникнення конфліктів у спортивних командах.

Ключові слова: *конфлікт, спортивна команда, індивідуально-психологічні особливості, соціально-психологічний клімат, конфліктність.*

Постановка проблеми в загальному вигляді. Зменшення кількості конфліктних ситуацій – серйозна практична проблема, що стоїть перед тренерами спортивних колективів.

Конфлікт – це зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок або поглядів опонентів чи суб'єктів взаємодії. У основі будь-якого конфлікту лежить ситуація, що включає такі: суперечливі позиції сторін з якого-небудь приводу; протилежні цілі або засоби їх досягнення в даних обставинах; розбіжність інтересів, бажань, поглядів опонентів.

Конфліктна ситуація, таким чином, містить суб'єкт можливого конфлікту і його об'єкт. Проте, аби конфлікт розвивався, необхідний інцидент, коли одна із сторін починає обмежувати інтереси інших. Готовність до вирішення конфлікту – один з ключових чинників, що визначають його результат.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опираються автори. Питання конфліктних ситуацій у спортивних командах, рівня конфліктності та шляхи їх вирішення досліджували Ю. Ханіна, А. Родіонов, Д. Богданова, В. Воронов, Ю. Коломойцев, Б. Ашмарін, Г. Горбунов, М. Фролова, Г. Бабушків, А. Горбань та інші.

Проблеми конфліктності спортивних команд, її психологічний складник на сьогодні є найменш досліджений. Теоретичний пошук шляхів вирішення цієї проблеми триває досі. Отже, **метою статті** є висвітлення психологічних передумов виникнення конфліктних ситуацій, їх класифікація та шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним з головних чинників для розв'язання конфлікту є вміння спілкуватись. Важливою якістю у спілкуванні є здатність людини встати на позицію партнера. При рольовому спілкуванні (тренер-спортсмен) прийняття позиції і ролі іншого означає його розуміння, що полегшує спілкування [1; 2]. Культура педагогічного спілкування передбачає необхідність знання особливостей характеру, ціннісних орієнтацій і потреб людей. Ці знання потрібні тренерам для ухвалення рішень і здійснення контролю. Тут недостатньо однієї загальної культури і професіоналізму в галузі фізичної культури і спорту, виникає потреба в спеціальних психологічних і соціально-педагогічних знаннях. Вони можуть бути досягненні фахівцем лише в процесі повсякденного спілкування зі спортсменами. Але для вирішення проблем, що виникають у процесі спілкування, потрібне знання про те, як правильно спілкуватися. Практика показує, що конфлікти в спортивному колективі зазвичай викликані такими причинами:

по-перше, недоліками, пов'язаними з організацією навчально-тренувального (змагального) процесу, неповним і неправильним використанням моральних і матеріальних стимул-реакцій і под.;

по-друге, недопрацюванням у сфері спортивної діяльності, підбору і розміщення кадрів відповідно до кваліфікації і психологічних особливостей, неправильним стилем керівництва, виявом адміністрування та ін.;

по-третє, складностями і напруженістю, пов'язаними з міжособистісними стосунками усередині спортивного колективу.

Під час проведених бесід з розгляду конфлікту в спортивному колективі необхідно:

проаналізувати і довести до свідомості кожного з учасників конфлікту причини його виникнення;

виявити його можливі наслідки для виконання колективом поставлених завдань і якості міжособистісних стосунків усередині спортивного колективу;

обґрунтувати висновки, що витікають з умов виникнення конфлікту, і його можливі наслідки;

нейтралізувати антагоністичний емоційний настрій противників, підкресливши спільні цілі спортивного колективу, і прийняти рішення про подальшу спільну діяльність;

об'єктивно оцінити поведінку винуватців конфлікту і реакцію навколишніх.

Готуючись до бесіди, необхідно виходити з того, що учасники конфлікту часто однобічно висловлюють свої оцінки (інколи дуже емоційно і неефективно). Перед бесідою необхідно з'ясувати для себе такі питання:

а) у чому полягає суть конфлікту, як це виявляється в спортивній діяльності?

б) хто бере участь у конфлікті, як слід оцінити його учасників?

в) як впливає конфлікт на виконання колективом спортивно-виховних завдань?

Якщо спортсмени висловлюють суперечні думки, з'ясуйте, у чому вони бачать конкретні можливості для вирішення конфлікту, хай вони відчують свою відповідальність за ситуацію в команді.

Ухвалюючи рішення, урахуйте відповідні пропозиції учасників, конструктивно і критично розбирайте викладені позиції, чітко і недвозначно змалюйте шляхи й умови вирішення конфлікту, а також вимоги до поведінки спортсменів, і перш за все, до винуватців конфлікту.

Чим переконливіше ви обґрунтуєте свою позицію стосовно до винуватців конфлікту, тим більшою мірою це сприятиме стабілізації стосунків у колективі і міжколективному професійному спілкуванню.

Спортивна команда є єдине ціле. Її як систему характеризує динамічність, гнучкість, і зміна в частині веде до змін у цілому. Наприклад, заміна одного суб'єкта у складі команди призводить до зміни взаємодій і взаємин у команді.

Спортивна команда як система розглядається з боку структури та динаміки. Управління спортивною командою вимагає знань структури команди, особливостей функціонування, взаємодій, взаємин, уміння встановити психологічний контакт із спортсменами.

Наукові дослідження дають можливість виділити найбільш характерні особливості, що обумовлюють високу конфліктність ігрових видів спорту:

протиборство команд, спрямоване на перемогу над суперником, з максимальною мобілізацією фізичних і психічних зусиль;

наявність гостроконфліктних ігрових ситуацій, пов'язаних з обмеженим лімітом часу на обдумування і ухвалення рішень;

значна ймовірність помилкових дій, які обумовлені необхідністю вирішення складних завдань тактичного і стратегічного характеру, ураховуючи численні і різноманітні варіанти переміщення по ігровому майданчику партнерів, суперників;

різке підвищення інтенсивності й обсягу тренувального процесу, необхідне для підтримки протягом ігрового сезону на високому рівні фізичних якостей спортсменів;

висока емоційність спортивних ігор, яка безпосередньо пов'язана з неможливістю передбачити перебіг спортивного поєдинку і з непередбачуваністю результату;

висока конкуренція за місце в основному складі всередині спортивного колективу;

розбіжність різного роду стимулів між гравцями основного та запасного складу;

неоднозначність особистої психологічної самооцінки щодо ролі і місця в спортивному колективі.

Слід урахувати той факт, що міжособистісний конфлікт не виникає сам по собі і його основу має становити певний об'єкт, який прийнято називати причиною конфлікту. Для визначення комплексу заходів, спрямованих на попередження та подолання конфлікту, необхідно вивчити реальні причини конфлікту в спортивних командах, навколо яких розгортається конфліктна ситуація. Знання причини конфліктів допомагає запобігти їм або успішно розв'язати у разі виникнення у спортивній команді.

У процесі дослідження спортивних команд спортсменами та тренерами були виявлені причини конфліктів.

Причини, які виділили спортсмени:

стиль керівництва тренера спортивною командою. Тренер у процесі своєї діяльності напручує певний стиль керівництва спортивною командою. Авторитарний, демократичний, ліберальний стилі рідко зустрічаються в роботі тренера в "чистому" вигляді. Необхідне оптимальне поєднання в стилях керівництва, яке відповідає ступеню розвитку й організованості спортивної команди. Відхилення від оптимального стилю керівництва призводить до конфліктів;

конкуренція між спортсменами. Спортивно-ігрова діяльність неможлива без змагання, а значить, і конкуренції, яка має тенденцію перетворюватися на конфлікт;

некомпетентність тренера. Спортивна діяльність допускає можливість помилкових дій, управлінських рішень. Спортсмен або група спортсменів можуть вступати в конфлікт з педагогом, у разі переконаності в його некомпетентності. Основною причиною таких конфліктів є прийняття тренером значної кількості поверхневих рішень, які не сприймаються як оптимальні спортсменом або командою.

Причини, які виділили тренери:

різниця в кваліфікації спортсменів;

психічне і фізичне перенапруження. Значні фізичні та нервово-психічні навантаження, характерні для діяльності спортсменів, які прагнуть досягнення максимальних результатів, часто призводять до психічного перенапруження. У стані психічної напруги спортсмени швидко втомлюються, знижують працездатність, стають дратівливими, невпевненими у власних силах;

порушення спортивного режиму. У процесі зайняття спортом деколи спортсмени починають займатися з меншою самовіддачею, пропускати тренувальні заняття, вживати алкоголь. У підсумку спортивна підготовка знижується, що негативно позначається як на індивідуальній результативності, так і на результативності команди.

Як менш значущі були відзначені спортивними спеціалістами такі причини: несумісність членів спортивної команди, антипатія між членами спортивної команди, введення в команду нового тренера, агресивність, невдалий виступ у змаганні і под.

Виділені причини конфліктів, на наш погляд, є одними з найбільш поширених і призводять до протиборства у спортивній команді. Знання цих причин дозволить тренеру спортивної команди в його професійній педагогічній діяльності раціонально виходити з можливих конфліктних ситуацій.

Конфліктність у спортивній команді може бути обумовлена чисельністю, складом, згуртованістю і прийнятими нормами поведінки [3; 4].

Для спортивно-ігрової діяльності залежно від виду спорту, в якому виступає команда, існує обмеження чисельності. Результати досліджень малих груп показали, що розмір групи має вплив на міжособові стосунки. Вважається, що для найбільш ефективної спільної діяльності в групі необхідно від 5 до 9 чоловік. Збільшення кількості членів групи викликає підвищену конфліктність, пов'язану з утрудненням спілкування і спільної діяльності, що характерно для спортивних команд.

Склад спортивної команди має складну ієрархічну систему взаємин, що обумовлено структурою, статусно-рольовими відносинами, лідерством, індивідуальною конфліктністю його членів. Структура спортивної команди може бути подана як підсистеми, що дозволяють ефективно вирішувати завдання тренувальної та змагальної взаємодії – керівної і спрямовальної [тренери], удосконалюється і показує результат [спортсмени].

Отже, у спортивній команді існують два типи взаємовідносин і взаємодій: “вертикальні” – між членами спортивної команди з різним рівнем ієрархії (тренер-спортсмен). Горизонтальні відносини – це відносини між членами спортивного колективу, що мають однаковий

статус (спортсмен-спортсмен). Відзначається, що горизонтальні і вертикальні відносини у спортивній команді, як було показано раніше, можуть порушуватися. Таке явище не стає винятком. Це зумовлюється специфікою спортивної діяльності, що відбувається на рівні конфліктної ситуації, а також значною кількістю протиборств, що виникають у її процесі. У результаті спортивно-ігрової діяльності створює схильність до прихованих чи відкритих конфліктів у колективі за взаємодії і спілкування індивідів.

Згуртованість спортивної команди являє собою один з важливих критеріїв, який характеризує стабільність та стійкість його внутрішніх зв'язків між членами колективу. Згуртованість між спортсменами і соціально-психологічний клімат слід розглядати як один з основних складників ефективності та надійності спортивної команди.

На конфліктність спортивної команди мають прямий вплив норми поведінки. Норми поведінки дозволяють співвідносити поведінку члена групи з прийнятими зразками поведінки у формальній та неформальній сфері взаємодії і регулюють діяльність, спілкування, права, обов'язки. Вони існують найчастіше в негласній формі, виконуючи при цьому функції контролю за особистістю в групі, і мають суттєвий вплив на конструктивність міжособистісних конфліктів.

Безсумнівно, чисельність, склад, індивідуально-психологічні особливості членів, згуртованість і групові норми поведінки мають прямий вплив на можливість виникнення або ефективність вирішення конфліктів у спортивній команді. Вони можуть впливати на рівень конфліктності спортивної команди, необхідний для успішного існування колективу, який не допускає регресу в міжособистісних і ділових відносинах, сприяючи творчому вдосконаленню. Але рівень міжособистісної конфліктності спортивної команди перебуває в прямій залежності від таких складових: спрямованості, тривалості, кількості виниклих конфліктів, рівня розвитку команди як колективу і ефективності спільної діяльності.

Кількість міжособистісних конфліктів, що виникають у спортивній команді, обумовлює можливість ефективних взаємодій і взаємин. Вважається, що значна кількість конфліктів є одним з основних факторів зниження спортивного результату.

Слід виділити п'ять рівнів конфліктності: низький, середній, високий, вищий і особливий.

Команди з низьким рівнем конфліктності (наявність конструктивних конфліктів). До них слід віднести колективи, в яких не виявляється конфліктних деструктивних протидій і виникають короточасні міжособистісні конфлікти або конфлікти з діловою спрямованістю.

Команди із середнім рівнем конфліктності (поява конструктивно-деструктивних конфліктів). Вони характеризуються переважанням конструктивних міжособистісних конфліктів і появою серед них змішаних конфліктів з особистісно-діловою спрямованістю.

Команди з високим рівнем конфліктності (поява деструктивних конфліктів). Їх слід розглядати як колективи із середньою кількістю міжособистісних конфліктів, які мають диференційовану тривалість і спрямованість.

Команди з вищим рівнем конфліктності (переважання деструктивних конфліктів). У них детерміновано значну кількість деструктивних міжособистісних конфліктів, які набувають різко вираженої особистісної спрямованості, тривалої чи затяжної форми течії.

Команди з особливим рівнем конфліктності (команда деструктивних конфліктів). Такі команди являють собою колективи, більшість членів яких залучені до деструктивного конфліктного протиборства.

Команди з особливим і вищим рівнем конфліктності, поза сумнівом, не можуть досягти великих успіхів у спорті.

У той же час не слід заперечувати можливість виникнення в спортивних командах міжособистісних конфліктів, які за окремими критеріями мають більш високі показники, ніж рівень конфліктності в колективі. Це обумовлює перехід спортивної команди на більш високий рівень конфліктності.

Отже, на підставі вищевикладеного можна зробити такі висновки:

1. Спортивна команда являє собою один з різновидів малої групи зі спрямованістю на досягнення перемоги над суперником у процесі змагання, складається з двох підсистем: керівної (тренери) та такої, що показує результат (спортсмени). Вона має складну структуру взаємин і взаємодій, яка не є постійною. Її слід розглядати з точки зору системного підходу.

2. Міжособистісні конфлікти в спортивній команді залежно від спрямованості, тривалості, впливу на індивідуальну і спільну спортивну діяльність конфліктуючих сторін слід розглядати як деструктивні, конструктивні і конструктивно-деструктивні.

3. Виникнення конфліктів у спортивній команді зумовлено причинами, які можуть бути як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Знання причин конфліктів, уміння визначити їх у разі протистояння дозволяє тренерові вирішувати і попереджати проблемні ситуації в команді.

4. На основі визначених критеріїв і показників конфліктності в спортивних командах слід виділити п'ять рівнів конфліктності: низький, середній, високий, вищий і особливий.

Список використаної літератури

1. Алешков И. А. Опыт психологического анализа спортивной деятельности / И. А. Алешков. – В сб. : Психология спортивной деятельности. – М. : Изд. ВНИИФК, 1978.
2. Ильин Е. П. Психология физического воспитания / Е. П. Ильин. – М. : Просвещение, 1987. – 287 с.
3. Немов Р. С. Психология : учебное пособие для институтов и училищ / Р. С. Немов. – М. : Просвещение, 1990. – 296 с.
4. Психология физического воспитания и спорта / под ред. Т. Т. Джамгарова и А. Ц. Пунин. – М. : ФиС, 1979. – 143 с.

*Рецензент – кандидат психологічних наук,
старший наукових співробітник Самохвалов О. Б.*

Стаття надійшла до редакції 27.05.2016

Багас О. П., Ковальчук Р. О. Конфликты в спортивном коллективе и пути их решения

В статье проанализированы сущность конфликтов, причины их возникновения и пути преодоления конфликтов. На основе анализа сделаны выводы о возникновении конфликтов в спортивных командах.

Ключевые слова: *конфликт, спортивная команда, индивидуально-психологические особенности, социально-психологический климат, конфликтность.*

Bagas O. P., Kovalchuk R. O. Conflicts in a sports team and their solutions

The article analyzes the nature of conflicts, their causes, and ways to overcome the conflict. On the basis of analysis, the conclusion was made about the occurrence of conflicts in sports teams.

Keywords: *conflict, team sports, individual psychological characteristics, socio-psychological climate, conflict.*

УДК 159.98:159.9.018

Людмила БОРОВИК,
кандидат психологічних наук, доцент,
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький

Катерина ДЕМ'ЯНЮК,
кандидат психологічних наук, доцент,
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТЕХНІЧНОГО МИСЛЕННЯ ТА УЯВИ У КУРСАНТІВ-ПРИКОРДОННИКІВ ПІД ЧАС ВИКЛАДАННЯ ЗАГАЛЬНОНАУКОВИХ ТА ІНЖЕНЕРНИХ ДИСЦИПЛІН

У статті розглядається формування психологічних процесів у курсантів-прикордонників під час викладання загальнонаукових та інженерних дисциплін. Акцентовано увагу на розвитку технічного мислення, технічної уяви під час вивчення вищої математики, інженерної графіки. Розроблено рівні формування технічного мислення, уяви у курсантів-прикордонників.

Ключові слова: психологічний процес, технічне мислення, уява, рівні формування, загальнонаукові та інженерні дисципліни, офіцери-прикордонники.

Постановка проблеми у загальному вигляді. На основі обґрунтованої психологічної підготовки в освітньому процесі під час оволо-

діння загальнонауковими та інженерними дисциплінами у курсантів-прикордонників в Національній академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького (НАДПСУ) необхідно сформувати інженерно-технічні, спеціальні знання, уміння, навички, які будуть використовуватися ними у майбутній професійній діяльності. Служба офіцерів-інженерів на кордоні проходить в особливих умовах, вимагає від них уміння швидко готувати техніку, спеціальне обладнання до оперативно-службового застосування, готовності до інтелектуальної діяльності, планування, розрахунків, прийняття оптимальних рішень в умовах невизначеності й оперативності. Тому формування у курсантів цих особистісних психологічних якостей та властивостей на всіх етапах навчання у вищому військовому навчальному закладі (далі – ВВНЗ), особливо під час вивчення природничо-наукових та фахових дисциплін, є актуальним і складним завданням.

Під час проведення заняття з циклу загальнонаукових та інженерних дисциплін перед викладачем ставиться завдання не тільки викласти даний матеріал, але й розвивати у курсантів спостережливість, увагу і зосередженість, навчати виявляти ініціативу і наполегливість, розвивати розуміння важливості колективної праці та поваги до праці своїх підлеглих, формувати їх характер. Цього можливо досягти, використовуючи різноманітні засоби навчання, які повинні складати єдиний комплекс. Вони мають бути тісно зв'язані спільними цілями, формувати в курсантів міцні, стійкі і практичні знання, уміння і навички, забезпечувати зв'язок між конкретним і абстрактним, сприяти розвитку технічного мислення, професійної уяви.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опираються автори. Аналіз наукової психолого-педагогічної літератури свідчить про увагу українських військових психологів до процесу професійної підготовки майбутніх офіцерів. Ці аспекти відображені у роботах Б. М. Олексієнка, О. Д. Сафіна. У дослідженнях Г. С. Костюка [3], С. Д. Максименка [6] розглядається місце психічних процесів в учінні особистості. Види, типи, прийоми, функції, стадії розвитку мислення, уяви, розглядаються у працях О. В. Кочерги [4], П. А. М'ясоїда [7].

Дослідженням проблеми формування геометричного, графічного мислення, технічної уяви займалися А. А. Столяров [8], Л. Д. Кудрявцев [5]. Вони намагалися виділити рівні геометричного мислення, що досягаються під впливом цілеспрямованого навчання. Аналогічну роботу щодо визначення рівнів сприйняття зображень у процесі графічної діяльності виконали А. Д. Ботвінніков [1] і І. С. Якиманська [9].

Мета статті – розкриття та з'ясування можливостей формування психічних процесів (геометричного і графічного, технічного мислення, технічної уяви) у курсантів-прикордонників під час викладання загальнонаукових та інженерних дисциплін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Високий рівень професіоналізації і культура особистості є взаємопов'язаними. Складниками професійної підготовки офіцера-прикордонника є його технічна та інженерна підготовка, а одним з чинників, що визначають рівень останньої, є ступінь розвитку технічного мислення, професійної уяви майбутніх офіцерів-прикордонників.

Процес формування технічного мислення, професійної уяви в роботі розглянуто в контексті загальнонаукової та інженерної підготовки курсантів, професійної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників, з урахуванням необхідності вдосконалення професійного мислення та інтелектуального розвитку особистості.

Початковий етап формування як математичного, технічного мислення, професійної уяви курсантів-прикордонників, так і розвитку загального інтелекту особистості, цілеспрямоване формування професійних навичок для роботи в Державній прикордонній службі України в сучасних умовах здійснюється у НАДПСУ, на кафедрі загальнонаукових та інженерних дисциплін.

Необхідність формування та розвитку технічного мислення, професійної уяви як особливої інтелектуальної діяльності, що є невід'ємною частиною загальнопрофесійної підготовки офіцера-прикордонника, зумовлюється:

1) специфікою змісту у ВВНЗ математичних дисциплін, особливо розділів “Аналітична геометрія”, “Векторна алгебра”, технічних – “На-

рисної геометрії”, “Інженерної та комп’ютерної графіки”, “Теорії машин та механізмів”, “Деталей машин”;

2) необхідністю використання майбутніми офіцерами-прикордонниками зазначених психологічних якостей та властивостей відповідно до завдань оперативно-службової діяльності.

Формування технічного мислення та уяви розпочинається з введення геометричних понять у процесі вивчення фундаментальних дисциплін та зумовленої ними графічної діяльності. Якщо опора на геометричні поняття у процесі графічної діяльності здійснюється на досить високому рівні, використовують два підходи. Перший з них передбачає підвищені вимоги до математичної культури в процесі оперування геометричними поняттями, другий – у дотриманні умов, що відповідають вимогам психологічних наук до формування і розвитку пізнавальної діяльності у курсантів. Ця умова полягає в тому, що формування прийомів розумової діяльності потребує навчання прийомів абстракції, пов’язаної з формуванням уміння виділяти суттєві та несуттєві ознаки предметів. Прихильники першого підходу вважають, що рівень математичної культури не тільки визначається дотриманням загальноприйнятої термінології, але і висуває вимоги до вільного оперування геометричними поняттями.

Щодо вивчення прийомів аналізу форми предметів виявлено, що більшість авторів розглядає тільки цілісні, прямі, правильні тіла нормальних пропорцій і канонічного положення в просторі. Такий підхід до формування понять у курсі геометрії неодноразово опротестували психологи. “Використання одних стандартних геометричних креслень, – пише Б. М. Зозуляк, що присвятила багато років дослідженню процесу засвоєння геометричних знань, – є неповноцінним використанням геометричної наочності, що спричиняє у процесі засвоєння геометричних понять ряд небажаних наслідків...” “Геометрична наочність, – вказує вона далі, – наштовхує учнів на виділення часткових ознак фігур як суттєвих ознак поняття, внаслідок чого процес абстрагування суттєвих ознак понять від часткових ознак фігур, що сприймаються, викликає у багатьох учнів труднощі”. Ці висновки узгоджу-

ються з фактами негативного впливу наочного матеріалу на процес абстракції у процесі засвоєння прийомів формування уявлень [2].

Вивчення дисциплін інженерного спрямування (“Деталі машин”, “Теорія машин та механізмів”, “Нарисна геометрія”) курсантами спеціальності “Автомобільний транспорт” передбачає формування достатньо високого рівня графічної діяльності. У графічній діяльності питання про вибір зображення при формуванні понять стоїть особливо гостро, оскільки в цій діяльності важливим є розпізнавання й оперування тілами та їх поєднаннями, коли вони різним чином перерізані, мають вирізи, отвори, часто сильно видовжену або вкорочену форму і довільне розташування в просторі, яке пов’язане з особливостями предмета, що складається з таких тіл, а такими є деталі машин. Отже, за “замаскованими ознаками” потрібно вміти відтворювати повну форму тіл за їх частинами. З огляду на це Б. А. Якимчук запропонувала аналізувати предмети не з плоских фігур, що визначають форму основи або граней тіл, бо вони можуть бути відсіченими (що позбавляє їх права бути суттєвими ознаками), а з їх відмежування в просторі тією або іншою поверхнею, подальшим її розглядом і визначенням законів утворення [10].

Про готовність до оволодіння геометричними поняттями, аналізом креслення і об’ємної форми фігур та необхідністю розробки для цього спеціальної системи вправ пишуть у своїх дослідженнях І. С. Якиманська [9], Т. В. Кудрявцев [5] і багато інших психологів.

Вагомим важелем формування вмінь графічної діяльності є математична підготовка тих, хто навчається. Окрім пошуків принципово нових шляхів удосконалення змісту математичної освіти, важливим є завдання підвищити загальну математичну культуру у курсантів і знайти шляхи зближення методів математики як науки і як навчального предмета. Для цього робляться кроки щодо застосування до вивчення математики теоретико-множинної та алгоритмічної концепцій. Наприклад, в алгебрі та геометрії геометричні образи передбачається частіше розглядати як безліч точок, а не тільки як цілісні образи. Реалізація цієї концепції пов’язана з посиленням уваги до геометричних перетворень, до розгляду їх як точкових перетворень, із значним розширенням кола геометричних понять, що їх потрібно засвоїти на заняттях щодо плоских і просторових фігур,

оскільки у процесі навчання курсанти одночасно ознайомлюються з дво-вимірною і тривимірною геометрією. Важливо надавати особливу увагу оволодінню основними геометричними поняттями, навичками побудов і вимірювань, а далі при викладанні курсу інженерної графіки широко використовувати просторові образи та ідеї перетворень. Засвоєння та розуміння курсантами понять неможливе без цілеспрямованого формування у них технічного мислення та уяви.

Необхідно також зазначити, що геометричні перетворення, що ґрунтуються на взаємно однозначній відповідності, за своєю суттю є основою графічної діяльності. Якщо розглядати побудову будь-якого зображення з найбільш загальної точки зору, то потрібно буде зазначити, що воно є фіксацією встановленої взаємно однозначної відповідності точок об'єкта і точок зображення. Різні способи встановлення цієї відповідності, як відомо, є основою різних способів побудови зображень. Позитивно слід оцінити також і прагнення до більш раннього введення в курс математики поняття осі та осей координат, що є основою побудови креслень у системі прямокутних проєкцій, а також наочних зображень в аксонометричних проєкціях.

Для формування технічного мислення, уяви у курсантів-прикордонників у процесі засвоєння загальнонаукових та інженерних дисциплін необхідно визначити рівні їхнього геометричного і графічного розвитку, які базуються на взаємозв'язку рівнів геометричної підготовки курсантів та рівнів сприйняття зображень у процесі графічної діяльності.

Перший – репродуктивний (курсанти зберігають інтуїтивні уявлення про креслення як особливий спосіб зображення просторової форми на площині, істотно відмінний від малюнка).

Другий – реконструктивний (курсанти вже розрізняють наочні та умовні зображення на основі знання способів проєктування. Вони вже спираються на істотні ознаки при аналізі зображень, хоча часто використовують і неістотні ознаки, що приводить до неточності і помилок у розв'язанні задач. Курсанти володіють поняттями, що дозволяють їм на основі виділення істотних ознак як розрізняти особливості різних видів зображень предметів у порівняльному плані, так і виконувати зовнішнє їх зіставлення).

Третій – творчий (курсанти вже можуть дати ґрунтовну характеристику зображень і форми предмета на основі тільки креслення в прямокутних проекціях).

Більш детальну відповідність рівнів геометричного розвитку при формуванні технічного мислення, уяви та рівнів сприйняття зображень у процесі графічної діяльності при формуванні технічного мислення, уяви наведено у таблиці.

**Рівні формування технічного мислення,
уяви у курсантів-прикордонників**

Рівні геометричного розвитку при формуванні технічного мислення, уяви	Рівні сприйняття зображень у процесі графічної діяльності при формуванні технічного мислення, уяви
1	2
I рівень – репродуктивний	
Цей початковий рівень характеризується тим, що курсанти сприймають геометричні фігури як ціле, не бачать частин (елементів) фігури і не сприймають співвідношення між ними. Уміння порівнювати між собою навіть близькі фігури ще відсутнє. При цьому назви найпростіших геометричних фігур курсанти запам'ятовують порівняно швидко, а відтворення їх загального вигляду здійснюють досить повільно	Процес геометричного аналізу креслення перебуває в початковій формі. Курсанти не вміють виділяти потрібних фігур, відмежовувати одну частину зображення від іншої. Навіть найпершу, елементарну форму аналізу – розчленовування цілого на частини – вони здійснюють ще дуже недосконало. Окремі фігури креслення курсанти виділяють хаотично: немає плану зорового огляду креслення і здатності до просторового перетворення зображень. Курсанти плутають назви фігур, причому плоскі фігури називають об'ємними
II рівень – реконструктивний	
Курсанти, засвоюючи знання на цьому рівні, вже починають розрізняти елементи фігур і встановлювати	Курсанти аналізують зображення за певним планом, що відображає послідовність огляду креслення.

Продовження таблиці

1	2
<p>співвідношення між ними та окремими фігурами, тобто починають проводити аналіз фігур. При цьому властивості фігур вони встановлюють експериментально, вони тільки їх описують, але не визначають. Починаючи розпізнавати фігури за цими властивостями, курсанти ще не пов'язують їх одну з одною. Наступним кроком є встановлення зв'язків між фігурами та їх властивостями. У свідомості курсанта відбувається логічне впорядкування та зв'язок властивостей фігур і самих фігур, з'ясується роль означень. Проте порядок логічного ланцюжка ще встановлюється викладачем, оскільки сам курсант ще не бачить можливості зміни цього порядку, побудови теорії на основі різних послань. Значення дедукції в цілому курсанти ще не розуміють. Проте у них уже починає формуватися готовність до можливості переходу від властивостей, здобутих експериментально, до отримання інших властивостей шляхом міркувань, уяви</p>	<p>Сприйняття геометричної форми предметів за їх зображеннями курсанти здійснюють ще недиференційовано, головним чином, на основі "схоплювання" їх загальних і відмінних ознак.</p> <p>При аналізі креслення курсанти опираються на форму і розміри зображених предметів, незважаючи на відсутність чітких ознак, що лежать в основі сприйняття їх геометричної форми. На цьому етапі курсанти володіють досконалішою формою аналізу. Це виражається в тому, що помітним є прагнення виділити і визначити більш різноманітні ознаки, на які можна спертися при читанні креслення. При цьому курсанти використовують елементи логічного аналізу та уяви. Проте, не володіючи ще певними геометричними критеріями, курсанти, в першу чергу, помічають те, що легше виділити на кресленні. Разом з тим, якщо спеціальним чином організувати читання креслення, то цей процес відбувається успішно і курсанти виділяють в ньому те, що вони раніше не помічали</p>
III рівень – творчий	
<p>Курсанти, що досягли третього рівня, сприймають дедуктивний метод в цілому як спосіб побудови і розвитку всієї геометричної теорії.</p>	<p>Курсанти сприймають зображення цілеспрямовано і диференційовано. Геометричну основу креслення вони виділяють більш чітко. Різні критерії</p>

1	2
<p>Цьому сприяє усвідомлення ними ролі та значення аксіом, означень, теорем, логічної структури доведень, аналізу логічних зв'язків понять і тверджень. Курсанти вже бачать можливості розвитку теорії на основі різних посилянь і можуть використовувати дедуктивні побудови не тільки для вивчення властивостей однієї фігури.</p> <p>На цьому рівні курсанти можуть відволікатися від конкретної природи об'єктів і конкретного значення відношень, що пов'язують ці об'єкти. Курсант, працюючи розумово на такому рівні, розвиває теорію поза будь-якою конкретною інтерпретацією. Геометрія тут набуває загального характеру і більш широкого застосування, коли, наприклад, "точками" служать деякі об'єкти, явища або стани, "фігурами" – будь-які сукупності "точок" і т. д.</p>	<p>аналізу зображень курсанти вводять усвідомлено, на їх основі планомірно здійснюють зорове сприйняття креслення. Уявне комбінування фігур у них не викликає труднощів. Виділення і абстрагування окремих ознак у процесі читання курсанти здійснюють самостійно, з невеликою допомогою викладача.</p> <p>Цей рівень характеризується здатністю курсантів до цілком самостійного аналізу зображень під будь-яким кутом зору, умінням чітко виявляти геометричну форму і розміри предмета в цілому і його частин, визначати їх взаємне положення та інші особливості, відповідно до умови задачі</p>

Наведені відповідності рівнів дозволяють звернути увагу на те, що перехід від одного рівня до іншого залежить від закономірного зв'язку цього переходу із змістом і методами навчання. При цьому слід вказати на важливу особливість процесу розвитку геометричного мислення і "графічної" уяви у курсантів. Вона полягає в тому, що навіть найдосконаліша методика навчання не дозволяє перескакувати через рівні. Розглядаючи питання методики викладання традиційного курсу нарисної геометрії, слід звернутись до аналізу рекомендацій, що

стосуються розробки системи “перших занять” з геометрії, запропонованої деякими методистами.

На заняттях, що проводяться з дисципліни “Нарисна геометрія, інженерна та комп’ютерна графіка” курсанти працюють в інженерній програмі SolidWorks. У 3D режимі виконують лабораторну роботу з проектування простої твердотільної моделі, під час виконання якої чітко прослідковуються особливості технічного мислення та уяви на трьох рівнях.

При цьому виявляється, що на цих “перших заняттях” викладач повинен проводити роботу, що відповідає відразу трьом різним рівням геометричного розвитку, а саме:

1. Ознайомлення курсантів з геометричними фігурами, їх назвами, навчання розпізнавання фігур за формою і под. – робота, що відповідає I рівню (рис. а).

2. Практичне вивчення властивостей фігур і навчання курсантів уміння розпізнавання фігур за їхніми властивостями – II рівень (рис. б).

3. Упорядкування виявлених властивостей фігур, навчання курсантів уміння зв’язувати, логічно виводити одні виявлені властивості з інших – III рівень (рис. в).

а) проектуємо циліндр	б) “приклеюємо” чотирих гранну призму	в) виконуємо циліндричний отвір
		

**Виконання лабораторної роботи
з проектування простої твердотільної моделі**

У роботах, присвячених графічній діяльності, і в практиці навчання креслення аналогічне явище є досить поширеним. Робота щодо

навчання курсантів аналізу форми і конструкції предметів за кресленням, а також порівняння наочних зображень і креслень практично проводиться без урахування реального рівня розвитку курсантів у геометричному і графічному напрямках.

Рівні геометричного розвитку більше пов'язані з появою і використанням в лексиконі курсантів нових геометричних і логічних термінів, з операцією міркування і визначення, тоді як рівні оволодіння графічною діяльністю більше відображають ступінь оволодіння курсантами процесом сприйняття і відображення на площині просторових властивостей і відношень предметів.

Питання про зв'язок графічної діяльності з геометричними поняттями за своєю суттю зводиться до співвідношення наочно-образного і формально-логічного мислення. Труднощі вирішення проблем, що виникають при цьому в методиці і психології, пов'язані з тим, що більш загальну проблему співвідношення чуттєвих і логічних компонентів мислення, уяви в процесі розв'язання просторових задач поки недостатньо вирішено.

Є багато підстав для того, щоб висловити припущення про можливість графічного розвитку випереджати геометричний, оскільки образне мислення розвивається раніше логічного, що дозволяє розв'язувати просторові задачі там, де логічне мислення ще не готове. Тому, зокрема, перші ступені вивчення геометрії будуються на наочній основі, що формує у курсантів готовність до розуміння геометричних положень, що виникають як узагальнення досвіду. Прийнято вважати, що математика і креслення більше, ніж інші предмети природно-математичного циклу, сприяють розвитку просторових уявлень і логічного мислення курсантів. Проте для вдосконалення методики потрібні не загальні визначення, а диференційоване і всебічне вивчення психологічних явищ та об'єктивних фактів, що розкривають процес навчання разом із знанням особливостей розвитку мислення, уяви курсантів.

Висновки. На основі проведених досліджень, спостережень та власного досвіду можна вважати, що креслення і геометрія з різною силою впливають на розвиток технічного мислення та технічної уяви курсантів. Перша з цих якостей повніше і природніше формується в

графічній діяльності, тоді як друга – у математичній. Формуванню просторових уявлень у курсі креслення сприяє більш напружена робота технічного мислення курсантів під час читання, перетворення або побудови зображень. Прискоренню розвитку допомагає і сам склад та зміст графічної діяльності, пов'язаної з відображенням просторових властивостей і відношень предметів, складність і різноманітність форм яких видозмінюються безперервно від заняття до заняття.

З огляду на це можна стверджувати, що перед психологією стоїть завдання подальшої розробки способів розвитку різних сторін мислення курсантів у процесі вивчення математики, нарисної геометрії, інженерної графіки з урахуванням мети, завдань і можливостей цих двох навчальних предметів у циклі загальнонаукових та інженерних дисциплін.

Список використаної літератури

1. Ботвинников А. Д. Научные основы формирования графических знаний, умений и навыков школьников / А. Д. Ботвинников, Б. Ф. Ломов; Науч.-исслед. ин-т содержания и методов обучения Акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1979. – 256 с.
2. Зозуляк Б. М. Формирование геометрических представлений и развитие пространственного воображения учащихся (на материале наглядности по стереометрии) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Б. М. Зозуляк. – Дрогобич, 1970. – 236 с.
3. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К. : Рад. школа, 1989.
4. Кочерга О. В. Взаємозв'язок мислення, почуттів та уяви у розвитку критичності людини : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / О. В. Кочерга. – К., 2003. – 175 с.
5. Кудрявцев Т. В. Психологічні основи політехнічного і трудового навчання / Т. В. Кудрявцев // Радянська школа. – 1976. – № 2. – С. 56–62.
6. Максименко С. Д. Основи військової психології : навчальний посібник / С. Д. Максименко, П. В. Мельник, Б. М. Олексієнко. – Хмельницький : НАПВУ, 2002. – 532 с.
7. М'ясоїд П. А. Загальна психологія : навчальний посібник / П. А. М'ясоїд. – К. : Вища школа, 2000. – 479 с.

8. Столяров А. А. Педагогика математики : учеб. пособие для физ.-мат. фак. пед. ин-тов / А. А. Столяров. – Минск : Высшая школа, 1986. – 414 с.

9. Якиманская И. С. Развитие пространственного мышления школьников / И. С. Якиманская; Науч.-исслед. Ин-т общей и пед. психологии Акад. пед. Наук СССР. – М. : Педагогика, 1980. – 240 с.

10. Якимчук Б. А. Образне мислення в процесі розв'язання творчих задач креслення : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Б. А. Якимчук. – К., 1998. – 180 с.

Рецензент – кандидат педагогічних наук, доцент Шевчук В. М.

Стаття надійшла до редакції 25.05.2016

Боровик Л., Дем'янюк К. Психологические особенности формирования технического мышления и воображения у курсантов-пограничников во время преподавания общенаучных и инженерных дисциплин

В статье рассматривается формирование психологических процессов у курсантов-пограничников во время преподавания общенаучных и инженерных дисциплин. Акцентировано внимание на развитии технического мышления, воображения при изучении высшей математики, инженерной графики. Разработаны уровни их геометрического и графического развития, основанные на взаимосвязи уровней геометрического развития курсантов и уровней восприятия изображений в процессе графической деятельности: репродуктивного; реконструктивного; творческого.

Ключевые слова: *психологический процесс, техническое мышление, техническое воображение, уровни формирования, общенаучные и инженерные дисциплины, офицеры-пограничники.*

Borovyk L., Demianiuk K. Psychological features of formation of technical thinking and imagination in border guard cadets during teaching general scientific and engineering disciplines

In the article the psychological processes of formation of cadets-border in the teaching of scientific and engineering disciplines. The attention is focused on the development of technical thinking, imagination in the study of higher mathematics, engineering graphics. Developed level of their

geometric and graphic development, based on the geometric relationship of levels of perception and levels of students in the graphic image of reproductive; reconstructive; creative.

In studies conducted on the subject “Descriptive geometry, engineering and computer graphics” students are in engineering program SolidWorks. In 3D-mode, perform laboratory work on designing a simple solid model, the performance features which clearly traced technical thinking and imagination on three levels. The teacher has to work that meets once three different levels of geometric (an example fragments of this laboratory work).

Keywords: *psychological process, technical thinking, imagination, level of formation, general scientific and engineering disciplines, officers, border guards.*

УДК 159.9:316.614.5

Олена БУЛГАКОВА,
кандидат психологічних наук, доцент,
Одеський національний політехнічний університет, м. Одеса

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПОКАЗНИКІВ, ЩО ХАРАКТЕРИЗУЮТЬ ПСИХОЛОГІЧНУ ГОТОВНІСТЬ СТУДЕНТІВ ДО СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

У статті подано концептуальну модель психологічної готовності до соціальної взаємодії, яка має такі блоки: “Я-суб’єкт”, “Ми-суб’єкт”, “Соціумний суб’єкт”. Описуються взаємозв’язки показників, що характеризують психологічну готовність студентів до соціальної взаємодії.

Ключові слова: психологічна готовність, соціальна взаємодія, міжособистісні стосунки, соціальна адаптація, асертивність, подолання психологічних бар’єрів.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Вихідні методологічні принципи впливають із факту існування великої кількості теоретичних розвідок щодо проблеми психологічної готовності, яку, зокрема, узагальнено у вигляді переліку родових понять, згідно з яким психологічна готовність постає як: а) інтегративна здатність (Б. Г. Ананьєв, Г. О. Балл, С. Л. Рубінштейн); б) якість особистості (К. К. Платонов, М. І. Томчук, В. І. Ширінський); в) синтез властивостей особистості (В. А. Крутецький, С. М. Лібін); г) тимчасовий ситуативний стан (П. А. Рудик); д) особливий психічний стан (М. І. Виноградов, М. І. Дяченко, Л. О. Кандибович, О. П. Корабліна, М. Д. Левітов, Б. Ф. Ломов, В. Н. Пушкін, О. О. Ухтомський); е) установка (С. Л. Рубінштейн, Д. М. Узнадзе, К.-Г. Юнг); ж) ставлення (О. В. Веденов) [11].

© Булгакова О.

Метою статті є описати особливості взаємозв'язку показників, що характеризують психологічну готовність студентів до соціальної взаємодії.

Виклад основного результату дослідження. На початку здійснення кореляційного аналізу ми ставили мету визначити, які з досліджуваних показників найбільш тісно пов'язані між собою і який показник має найбільшу кількість значимих взаємозв'язків. При цьому ми виходили з міркування про те, що окреслення характеру цих взаємозв'язків дозволить визначити психологічні фактори, що детермінують психологічну готовність студентів до соціальної взаємодії. Такі результати мають послужити основою організації формувального експерименту та сприяти розкриттю специфіки тих факторів, які необхідно враховувати при його побудові. Наша концептуальна модель психологічної готовності до соціальної взаємодії має такі складники:

блок “Я-суб’єкт”: а) ставлення до себе; б) упевненість у собі; в) самооцінка; г) мотивація досягнення; д) локус контролю;

блок “Ми-суб’єкт”: а) товариськість; б) афіліативність; в) емпатійність; г) толерантність;

блок “Соціумний суб’єкт”: а) адаптивність; б) асертивність та подолання психологічних бар’єрів; в) соціальний інтелект та емоційний інтелект.

Іншим кроком нашого дослідження було встановлення взаємозв'язків між показниками, які, ймовірно, пов'язані з психологічною готовністю особистості до соціальної взаємодії.

На нашу думку, вивчення соціальної взаємодії у контексті широкого спектра рис особистості, що подано у факторній моделі особистості Р. Кеттелла, повинно було уможливити не тільки виявлення закономірних зв'язків між означеними факторами і показниками, але й описати психологічні характеристики осіб, здатних до соціальної взаємодії.

У світлі зазначеного було проаналізовано кореляційні зв'язки між показниками соціальної взаємодії та факторами особистості, отримані за допомогою 16-факторного опитувальника Р. Кеттелла.

Дані кореляційного аналізу, наведені в табл. 1, показують, що загальний показник соціальної взаємодії виявив значущі зв'язки з більшістю факторів особистості (за Р. Кеттеллом). На 5 %-му рівні загальний показ-

ник соціальної взаємодії додатньо пов'язаний із факторами А+ (афекто-тімія), С+ (сила "Я"), Н+ (смівлівість), Е- (покірність), F+ (безпечність), І+ (чутливість), О- (самовпевненість), L- (довірливість), Q1+ (радикалізм), Q4- (нефрустрованість), Q II- (емоційна стабільність).

Додатні зв'язки свідчать про те, що вираженість соціальної взаємодії супроводжується такими якостями, як товариськість, добродушність, легкість спілкування, гнучкість, пристосування (А+), готовність до співдружності, смівлівість, чуйність, безтурботність, рішучість (Н+), емоційна стійкість і зрілість, реалістичність, упевненість, наполегливість, завзятість (С+), сентиментальність, чутливість, ніжність, м'якість (І+), безпечність, активність (F+), радикалізм, гнучкість, відчуття захищеності, відсутність прагнення до домінування, розуміння іншої людини (Q1+), довірливість, терпимість, поступливість (L-), орієнтація на соціальні контакти, наявність достатнього самоконтролю (Q3+), нефрустрованість, урівноваженість, байдужість, (Q4-), експресивність, веселість та життєрадісність, самовпевненість, активність, смівлівість, енергійність (О-).

Таблиця 1

Результати кореляційного аналізу між показником соціальної взаємодії та факторами особистості

	Фактори особистості (за Р. Кеттеллом)					
	А	С	Е	F	Н	І
ПСВ	063*	051*	-064*	061*	061*	-055*
Фактори особистості (за Р. Кеттеллом)						
	L	О	Q1	Q3	Q4	QII
ПСВ	-059*	-070**	065*	065*	-053*	-052*

Примітка. Позначка ** – значущість зв'язку на рівні $p \leq 0.01$; позначка * – $p \leq 0,05$; ПСВ – показник соціальної взаємодії; А – афектотімія – сизотімія, С – сила "Я" / слабкість "Я", Е – домінантність / покірність, F – безпечність / стурбованість, Н – смівлівість / боязкість, І – м'якість / твердість, L – підозрілість / довірливість, О – схильність до відчуття провини / самовпевненість, Q1 – радикалізм / консерватизм, Q3 – високий самоконтроль / низький самоконтроль, Q4 – напруженість / розслабленість, QII – емоційна стабільність.

Для систематизації та узагальнення емпіричних даних і для отримання більш повної інформації про співвідношення показників асертивності і готовності особистості до соціальної взаємодії був застосований кореляційний аналіз за методом Спірмена. Для забезпечення можливості порівняння отриманої за допомогою різних методик інформації, а також адекватної її інтерпретації нам необхідно дослідити взаємозв'язки показників асертивності з рівнем готовності особистості до соціальної взаємодії. Виявлення кореляцій дозволяє наочно побачити всю мережу взаємозв'язків між показниками явищ, що вивчаються.

За показники оцінки асертивності обрані показники компонентного складу: афективний, когнітивний, конативний, контрольно-регуляторний та загальний показник асертивності (табл. 2).

Таблиця 2

Значення коефіцієнтів кореляції між показниками асертивності та готовності до соціальної взаємодії

Показник соціальної взаємодії	Показники асертивності		
	ПАс	РАс	ЗПАс
ПСВ	-133**	-069**	-113**

П р и м і т к и: 1. У таблиці зазначені тільки значущі зв'язки: позначка ** вказує на 1 %-й рівень зв'язку ($p \leq 0,01$), позначка * вказує на 5 %-й рівень зв'язку ($p \leq 0,05$). Усі зв'язки вказують на пряму пропорційну залежність між досліджуваними показниками. 2. Умовні скорочення шкал: ПАс – поведінковий або конативний компонент, РАс – контрольно-регуляторний компонент, ЗПАс – загальний показник асертивності.

Кореляція показників соціальної взаємодії та асертивності свідчить про наявність значимих від'ємних зв'язків на 1 %-му рівні між показниками соціальної взаємодії та поведінкового компонента асертивності ($p \leq 0,01$), регуляторного компонента асертивності ($p \leq 0,01$) та загального показника асертивності ($p \leq 0,01$).

Для вивчення взаємозв'язку між показником готовності до соціальної взаємодії та впевненості в собі за методикою В. Г. Ромека нами були використані показники: упевненість у собі, соціальна сміливість, ініціатива в соціальних контактах. Результати проведеного кореля-

ційного аналізу між показником готовності до соціальної взаємодії та впевненості в собі наведено у табл. 3.

Таблиця 3

**Результати кореляційного аналізу між показником
готовності до соціальної взаємодії та впевненості в собі**

Показник соціальної взаємодії	Показники впевненості в собі		
	BC	CC	ICK
ПСВ	102**	-062*	-054*

П р и м і т к а. BC – упевненість у собі, CC – соціальна сміливість, ICK – ініціативність у соціальних контактах.

Отримані дані свідчать про наявність додатних зв'язків на 1 %-му рівні між показниками готовності до соціальної взаємодії та впевненості в собі ($p \leq 0,01$) і від'ємних зв'язків на 5 %-му рівні між показниками соціальної сміливості ($p \leq 0,05$) та ініціативності в соціальних контактах ($p \leq 0,05$).

Черговим кроком нашого дослідження було визначення рівня комунікативної толерантності в контексті соціальної взаємодії. Як було зазначено, поняття “комунікативна толерантність” (В. В. Бойко) трактується як “характеристика ставлення особистості до людей, що показує ступінь переносимості нею неприємних або неприйнятних, на її думку, психічних станів, якостей і вчинків партнерів по взаємодії” [1]. Будучи найважливішим принципом комунікації у різних сферах людської взаємодії, вона являє собою можливість для досягнення взаєморозуміння і встановлення зв'язку між індивідами з огляду на їх соціальні, психологічні та інші особливості.

Табл. 4 містить результати кореляційного аналізу між показниками соціальної взаємодії та комунікативної толерантності. Дані таблиці свідчать про те, що показник соціальної взаємодії виявляє низку від'ємних зв'язків із показниками комунікативної толерантності: НІ (неприйняття або нерозуміння іншої людини) на 1 %-му рівні, КО (категоричність або консерватизм в оцінках інших людей), ППС (прагнення підігнати партнера під себе), ПП (прагнення перевиховати партнерів), НПІ (невміння пристосовуватися до характеру інших) і НПП (невміння прихо-

увати почуття), НП (невміння пробачати помилки), НД (нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту) на 5 %-му рівні.

Таблиця 4

Результати кореляційного аналізу між показниками соціальної взаємодії та комунікативної толерантності (за В. В. Бойко)

	Показники комунікативної толерантності							
	НІ	КО	НПП	ПП	НП	НД	НПІ	ЗКТ
ПСВ	-075**	-051*	054*	-059*	054*	059*	-071**	-051*

П р и м і т к а. НІ – неприйняття або нерозуміння іншої людини, КО – категоричність або консерватизм в оцінках інших людей, НПП – невміння приховувати почуття, ПП – прагнення перевиховати партнерів, НП – невміння пробачати помилки, НД – нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, НПІ – невміння пристосовуватися до характеру інших, ЗКТ – загальний показник комунікативної толерантності.

Як було визначено, специфічна особливість вияву психологічних бар'єрів полягає в наявності своєрідної реакції людини на виникнення в процесі діяльності “критичних точок”, що перешкоджають подальшій діяльності і викликають певні емоційні переживання, які визначають сприятливий чи несприятливий для суб'єкта результат. Для перевірки припущення про вплив психологічних бар'єрів на психологічну готовність до соціальної взаємодії та визначення рівня їх впливу нами була застосована методика діагностики бар'єрів публічних виступів [6].

У табл. 5 наведено результати кореляційного аналізу між показниками соціальної взаємодії та психологічними бар'єрами.

Таблиця 5

Результати кореляційного аналізу між показниками соціальної взаємодії та психологічними бар'єрами

Показники	Показники психологічних бар'єрів						
	ПфСБ	ЕСБ	КгСБ	КоСБ	К-РСБ	ЕгСБ	ЗПСБ
ПСВ	-141**	-161**	-066*	-135**	-097**	117**	-146**

П р и м і т к а. ПфСБ – психофізіологічний складник, ЕСБ – емоційний складник, КгСБ – когнітивний складник психологічного бар'єра, КоСБ – конативний складник,

К-РСБ – контрольно-регулятивний складник бар'єра, МСБ – мотиваційний складник, ЕрСБ – енергетичний (ергічний) складник, ЗПСБ – композитна оцінка.

Аналіз отриманих результатів кореляційного аналізу свідчить про наявність значущих від'ємних взаємозв'язків між досліджуваними показниками.

Показник соціальної взаємодії (ПСВ) виявляє від'ємні зв'язки на 1 %-му рівні з психофізіологічним (ПфСБ), емоційним (ЕСБ), конативним (КоСБ), контрольно-регулятивним (К-РСБ), ергічним (ЕрСБ) показниками і композитної оцінки бар'єрів публічних виступів (ЗПСБ), та з показником когнітивної складової (КгСБ) на 5 %-му рівні. Видається цілком логічним, що показники психологічних бар'єрів продемонстрували виключно від'ємні значущі зв'язки з показником соціальної взаємодії.

Товариськість розглядається як один із видів психічної активності і визначається як сильно розвинене стійке прагнення до спілкування, до особистісного контакту з людьми. Це прагнення виявляється у реалізації потреби у спілкуванні, в ініціативності, легкості, широті, усталеності та виразності спілкування. Товариськість мотивує поведінку людини, спрямовуючи її до певних об'єктів [5].

Для встановлення зв'язків між показниками товариськості та соціальної взаємодії був проведений кореляційний аналіз, результати якого наведені в табл. 6.

Таблиця 6

Результати кореляційного аналізу між показниками соціальної взаємодії та формально-динамічними показниками товариськості

Показники	Формально-динамічні показники товариськості				
	I	Ш	Л	У	В
ПСВ	113**	117**	143**	143**	110**

Примітка. I – ініціативність у спілкуванні, Ш – широта спілкування, Л – легкість у спілкуванні, В – виразність спілкування.

Як видно з табл. 6, показник готовності до соціальної взаємодії виявив додатні кореляційні зв'язки з показниками товариськості (I, Ш, Л, В) на рівні $p \leq 0,01$.

Ми вважаємо, що виявлені додатні зв'язки можна розглядати з одночасним виявленням позитивного ставлення та виявом інтересу особистості до світу іншої людини. Якщо особою самостійно виявляється інтерес до іншої людини, то це помітно у таких виявах товаришкості, як легкість, швидкість вступу в соціальні контакти, толерантне ставлення до інших людей, у виявах позитивних емоцій за допомогою міміки, жестів, виразних рухів, інтонації, що характеризує прийняття іншої людини [2; 5].

Соціальний інтелект – це здатність правильно сприймати поведінку людей. Ця здатність необхідна для ефективної міжособистісної взаємодії та успішної соціальної адаптації. Соціальний інтелект визначається як глобальна здатність людини, що склалася на базі комплексу інтелектуальних, особистісних, комунікативних і поведінкових рис, включаючи рівень енергетичної забезпеченості процесів саморегуляції, які обумовлюють готовність до соціальної взаємодії, прийняття рішень, а також інтерпретацію інформації і поведінки, прогнозування розвитку міжособистісних ситуацій, здатність, що дозволяє в кінцевому рахунку досягати гармонії з собою і навколишнім середовищем.

Для перевірки цього припущення було проведено емпіричне дослідження, спрямоване на діагностику рівня соціального інтелекту досліджуваних груп. У табл. 7 викладено значущі коефіцієнти кореляції між показниками соціального інтелекту та готовністю до соціальної взаємодії.

Таблиця 7

Результати кореляційного аналізу між показниками соціального інтелекту та готовністю до соціальної взаємодії

Показники	Показники соціального інтелекту		
	Су61	Су63	Су64
ПСВ	-195**	052*	075**

П р и м і т к а. Субтест № 1 – “історії із завершенням”, Субтест № 3 – “вербальна експресія”, Субтест № 4 – “історії з додатком”.

Отримані результати кореляційного аналізу свідчать про наявність взаємозв'язків між показниками соціального інтелекту та готовністю до соціальної взаємодії.

Так, показник готовність до соціальної взаємодії виявив додатні зв'язки між показниками субтесту № 3 (“вербальна експресія”) на 5 %-му рівні та показниками субтесту № 4 (“історії з додатком”) на 1 %-му рівні. Від’ємний зв’язок на 1 %-му рівні виявився між показниками соціальної взаємодії та показниками субтесту № 1 (“історії із завершенням”). Отримані результати свідчать про те, що низька здатність передбачати наслідки своєї поведінки і поведінки оточення негативно впливає на формування готовності до соціальної взаємодії. Також слід зазначити, що чутливість до невербальної експресії істотно підсилює здатність розуміти інших.

З метою вивчення особливості співвідношення показників адаптивності та готовності до соціальної взаємодії нами здійснений кореляційний аналіз, сутність якого полягає у встановленні статистично значущих зв’язків феноменів, які вивчаються. У результаті кореляційного аналізу були отримані відомості про закономірні зв’язки між досліджуваними показниками, які наведені в табл. 8.

Таблиця 8

Результати кореляційного аналізу між показниками соціальної адаптивності та готовністю до соціальної взаємодії

Показники	Показники соціальної адаптивності						
	ШОСС	ТОСС	УЕП	ГЗ	ГДМ	ПЗЗ	ЗПА
ПСВ	-082**	076**	-056*	059*	-103**	058*	-053*

Примітка. ШОСС – широта обсягу сигналів соціуму, ТОСС – точність орієнтації у сигналах соціуму, УЕП – усталеність емоційного переживання, ГІ – готовність змінюватися, ГДМ – готовність до досягнення мети, ПЗЗ – показник загальної задоволеності, ЗПА – загальний показник адаптивності.

Отримані результати свідчать про наявність значимих зв’язків між досліджуваними показниками. Так, показник психологічної готовності до соціальної взаємодії має від’ємний зв’язок на 1 %-му рівні з показниками ШОСС та ГДМ, УЕП та ЗПА на 5 %-му рівні. Також виявлені додатні зв’язки між показником психологічної готовності до соціальної взаємодії та показниками ТОСС на 1 %-му рівні, ПЗЗ та ГЗ

на 5 %-му рівні. Результати показують, що рівень соціальної взаємодії залежить від адаптивності, активної соціальної поведінки, що виражається в легкості вступу в соціальні контакти, у наявності широкого кола спілкування, вільного орієнтування у комунікативній ситуації.

Аналіз літератури стосовно теми дослідження дозволив визначити, що одним із чинників, який впливає на формування психологічної готовності до соціальної взаємодії, може виступати самоствавлення особистості. Ставлення особистості до себе впливає на вияв соціальної активності особистості, обумовлює її адекватність і диференційованість. Воно виступає мотивом саморегуляції поведінки й актуалізується на всіх етапах здійснення поведінкового акту, починаючи з його мотивуючих компонентів і закінчуючи власною оцінкою досягнутого ефекту поведінки, бере участь у механізмах регуляції поведінки від рівня конкретної ситуації діяльності до рівня тривалої реалізації ідейних задумів.

Для перевірки даного припущення був проведений кореляційний аналіз між показниками самоствавлення та психологічною готовністю до соціальної взаємодії. Результати кореляційного аналізу між показниками самоствавлення та готовності до соціальної взаємодії наведено в табл. 9.

Таблиця 9

Результати кореляційного аналізу між показниками самоствавлення та готовності до соціальної взаємодії

Показники тривожності	Показники самоствавлення						
	S	СІ	СІІ	С1	С4	С6	С7
ПСВ	077**	054*	053*	072**	-088**	078**	053*

Примітка. Коми та нулі опущені. Позначка ** відповідає 1 %-му рівню значущості, позначка * – 5 %-й рівень значимості. S – глобальна самооцінка, СІ – самоповага, СІІ – очікування позитивного ставлення інших, С1 – самовпевненість, С4 – самокерівництво, С6 – самозвинувачення, С7 – саморозуміння.

Кореляції між показниками самоствавлення та готовністю до соціальної взаємодії, надані в табл. 10, свідчать про наявність значимих взаємозв'язків між ними.

Показник соціальної взаємодії (ПГСВ) має додатні взаємозв'язки з показниками “глобальна самооцінка” ($p < 0,01$), “самоповага” ($p < 0,05$), “очікування позитивного ставлення інших” ($p < 0,05$), “самоінтерес” ($p < 0,05$), “самовпевненість” ($p < 0,01$), “самозвинувачення” ($p < 0,01$), “саморозуміння” ($p < 0,05$) та від'ємний зв'язок з показником “самокерівництво” ($p < 0,01$). Загалом можна констатувати, що вияв соціальної взаємодії супроводжуються адекватною самооцінкою стосовно соціально-нормативних критеріїв: моральності, успішності; волі; цілеспрямованості, прагненням до розширення досвіду, схильністю до самоаналізу, роздумів над собою.

Отримані дані показали близькість, взаємопов'язаність, але не тождність досліджуваних явищ. Кожний з них має свої специфічні характеристики і відповідно реалізує свої функції. Зважаючи на характер отриманих кореляційних зв'язків, можна вважати, що таке функціонування відбувається в єдиному феноменологічному просторі, де ці властивості взаємно підсилюють одна одну.

Загалом можна констатувати, що вияв соціальної взаємодії супроводжується адекватною самооцінкою стосовно соціально-нормативних критеріїв (моральності, успішності; волі; цілеспрямованості), прагненням до розширення досвіду, схильністю до самоаналізу, роздумів над собою.

Для перевірки наявності взаємозв'язку між показниками мотивації афеляції і мотивації досягнення з психологічною готовністю до соціальної взаємодії був проведений кореляційний аналіз, результати якого надано у табл. 10.

Таблиця 10

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками мотивації афеляції, мотивації досягнення та готовністю до соціальної взаємодії

Показники готовності до соціальної взаємодії	Показники мотивації афеляції та мотивації досягнення	
	СВ	МД
ПГСВ	- 467**	129*

П р и м і т к а. СВ – страх відкидання, МД – мотивація досягнення.

Візуальний аналіз кореляцій між показниками мотивації афеляції, мотивації досягнення та загальним показником психологічної готовності до соціальної взаємодії, наданий в табл. 10, свідчить про наявність значимих кореляційних зв'язків. Так, показник мотивації афеляції СВ має від'ємний зв'язок з показником психологічної готовності до соціальної взаємодії ($p < 0,01$), що можна розглядати як очікування позитивного або негативного підкріплення дії партнера по афеляції, тобто чим більше страх втратити значимі стосунки і, як наслідок, можливість підтвердження власної значущості і цінності, тим нижче готовність до взаємодії. Показник МД демонструє додатний зв'язок з показником психологічної готовності до соціальної взаємодії ($p < 0,05$). Отже, особливості рівня домагань, емоційна реакція на успіх і невдачу, відмінності в орієнтації на майбутнє, фактор залежності-незалежності в міжособистісних стосунках має вплив на формування психологічної готовності до соціальної взаємодії.

Проведений кореляційний аналіз між показниками смисложиттєвих орієнтацій та готовності до соціальної взаємодії також виявив значимі кореляційні зв'язки. У табл. 11 надані результати кореляційного аналізу показників смисложиттєвих орієнтацій та показника готовності до соціальної взаємодії.

Таблиця 11

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками смисложиттєвих орієнтацій та показником готовності до соціальної взаємодії

Показники	Показники смисложиттєвих орієнтацій				
	Пр	Рез	ЛК-Я	ЛК-Ж	ЗОЖ
ПСВ	064*	053*	093**	101**	089**

Примітка. Пр – процес життя, Рез – результат життя, ЛК-Я – локус-контролю Я, ЛК-Ж – локус контролю життя, ЗОЖ – загальна орієнтація життя.

Аналіз отриманих кореляційних зв'язків виявив наявність додатних зв'язків між показником соціальної взаємодії та показниками смисложиттєвих орієнтацій на 5 %-му рівні з показником Пр і Рез, та на 1 %-му рівні з показниками ЛК-Я, ЛК-Ж та ЗОЖ.

Результати кореляційного аналізу підтвердили можливість порівняння досліджуваних характеристик готовності до соціальної взаємодії.

Серед факторів, що впливають на формування психологічної готовності до соціальної взаємодії, слід виокремити емоційну зрілість. У нашому дослідженні ми спиралися на визначення емоційної зрілості як “інтегративну якість особистості, що характеризує ступінь розвинутоності емоційної сфери на рівні адекватності емоційного реагування в певних соціокультурних умовах” [9]. Особистісний рівень емоційної зрілості розглядається як результат внутрішньої діяльності особистості, спрямованої на оволодіння самим собою, перетворення внутрішнього світу (інтроспрямований). Міжособистісний рівень розглядається як результат зовнішньої діяльності, яка спрямована на перетворення зовнішнього світу і виявляється у спілкуванні (екстраспрямований) [3; 4]. Головні компоненти емоційної зрілості – властивості: емоційна експресивність, емоційна саморегуляція та емпатія [3; 4; 10].

У табл. 12 викладено значимі коефіцієнти кореляції між показниками емоційної зрілості та психологічною готовністю до соціальної взаємодії.

Таблиця 12

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками емоційної зрілості та готовністю до соціальної взаємодії

Показник ПГСВ	Показники емоційної зрілості			
	Експресивність	Саморегуляція	Емпатія	ІПЕЗ
	234**	241**	186**	643**

Як бачимо, усі показники емоційної зрілості виявили додатній взаємозв'язок з показником готовності до соціальної взаємодії на 1 %-му рівні.

Виявлені у кореляційному дослідженні зв'язки компонентів емоційної зрілості вказують на їхню вагомість для становлення психологічної готовності до соціальної взаємодії.

Висновок. Узагальнюючи отримані відомості, можна визначити низку властивостей особистості, які безпосередньо або опосередковано пов'язані з формуванням високого рівня психологічної готовності до соціальної взаємодії. Це адекватність оцінки власних можливостей,

емоційна стійкість, комунікативні якості, ініціативність, дипломатичність, разом з тим певні напруженість, замкнутість, нетовариськість, схильність приховувати свої почуття.

Список використаної літератури

1. Бойко В. В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и других / В. В. Бойко. – М. : Филин, 1996. – 472 с.
2. Куницына В. Н. Межличностное общение : учебник для вузов / В. Н. Куницына, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша. – СПб : Питер, 2001. – 544 с.
3. Павлова І. Г. Емоційна зрілість та її основні компоненти / І. Г. Павлова // Науковий вісник ПДПУ ім. К. Д. Ушинського. – 2003. – № 5–6. – С. 107–116.
4. Павлова І. Г. Психологические корреляты эмоциональной зрелости / І. Г. Павлова, А. Я. Чебыкин // Наука і освіта. – Одеса, 2000. – № 1–2. – С. 156–158.
5. Саннікова О. П. Эмоциональность в структуре личности / О. П. Саннікова. – Одесса : Хорс, 1995. – 334 с.
6. Саннікова О. П. Сценічні бар'єри: диференціально-психологічний підхід : монографія / О. П. Саннікова, А. О. Саннікова. – Одеса : ВМВ, 2014. – 238 с.
7. Саннікова О. П. Адаптивность личности : монографія / О. П. Саннікова, О. В. Кузнецова. – Одесса : Издатель Н. П. Черкасов, 2009. – 258 с.
8. Саннікова О. П. Діагностика асертивності: результати апробації методики “ТОКАС” / Саннікова О. П., Санніков О. І., Подоляк Н. М. // Наука і освіта : Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. Тематичний спецвипуск: “Традиції та новації сучасної освіти в Україні”. – 2013. – № 3/СХІІІ. – С. 140 – 144.
9. Чебикін О. Я. Становлення емоційної зрілості особистості : монографія / О. Я. Чебикін. – Одеса : СВД Черкасов, 2009. – 230 с.
10. Чебикін О. Я. Про основні компоненти та механізми прояву емоційної зрілості / О. Я. Чебикін // Науковий вісник ПДПУ ім. К. Д. Ушинського. – 2008. – № 12. – С. 72–80.
11. Шандрюк С. К. Роль готовності до професійної діяльності у розвитку творчих здібностей майбутніх практичних психологів // Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Психологія. Випуск 51, 2015. – С. 276 – 284.

Рецензент – кандидат соціологічних наук Нікон Н. О.

Стаття надійшла до редакції 7.06.2016

Булгакова Е. Ю. Особенности взаимосвязи показателей, характеризующих психологическую готовность студентов к социальному взаимодействию

В статье представлена концептуальная модель психологической готовности к социальному взаимодействию, которая имеет следующие блоки: “Я-субъект”, “Мы-субъект”, “Социумный субъект”. Описываются взаимосвязи показателей, характеризующих психологическую готовность студентов к социальному взаимодействию.

Ключевые слова: психологическая готовность, социальное взаимодействие, межличностные отношения, социальная адаптация, ассертивность, преодоление психологических барьеров.

Bulgakova O. Features relationship indicators characterizing the psychological readiness students to social interaction

Reproducing the main idea of our research on the nature of the concept of “psychological readiness for social interaction”, we leave the judgment of readiness as a result of training. Following this statement, we thus indicating the need of a focused training a person (in this case university students) to social interaction, which particularly emphasizes the need for it in connection with a certain set of reasons, among which is the leading social significance of those qualities the psychological part of the individual, providing figures hassle-free and constructive “input” in any online community.

Our conceptual model of psychological readiness for social interaction has the following components:

Block “I-entity”: a) relationship to itself; b) confidence; c) self-esteem; d) achievement motivation; e) locus of control;

Block “We-subject”: a) sociability; b) аfiliatyvnist; c) empathy; d) tolerance;

Block “Sotsiumnyy subject”: a) adaptability; b) assertiveness and overcoming psychological barriers; c) social intelligence and emotional intelligence.

At the start of the correlation analysis we set the goal to determine which of the studied parameters most closely linked and that figure is the highest number of meaningful relationships. Thus we proceeded with

considerations that outline the nature of these relationships will determine the psychological factors that determine the psychological readiness of students for social interaction. These results should serve as a basis of forming experiment and promote the specific disclosure of the factors to consider when building it.

The next step of our research was to establish relationships between indicators that are likely related to psychological readiness of the individual to social interaction.

Keywords: *psyhologhycheskaya readiness sotsyalnoe Interaction, mezhllychnostnye relations, Social Adaptation, assertyvnost, overcoming psychological barerov.*

УДК 159.947:355.477

Олег ГРИЦИНА,
*Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький*

СУТНІСТЬ І СТРУКТУРА ПСИХІЧНОЇ СТІЙКОСТІ КЕРІВНИКА ОРГАНУ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

У статті на підставі аналізу наукової літератури та практичної діяльності керівників органів охорони державного кордону уточнено сутність і конкретизовано структуру їх психічної стійкості.

Ключові слова: *структура психічної стійкості, керівник, орган охорони державного кордону.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Проблема психічної стійкості військових керівників має виняткову важливість як для психологічної науки, так і для практики професійної діяльності. Водночас наявні суперечності, невизначеність у їхньому науковому описі свідчать про нагальну необхідність усебічного аналізу зазначеного феномена. Насамперед, важливо уточнити сутність психічної стійкості керівників органів охорони державного кордону, визначити складники її структури, виявити закономірності, механізми і можливості ефективного розвитку цього багатомірного психічного утворення. Для цього потрібен системний підхід до вирішення проблеми і визначення методологічних засад розробки концепції ефективного розвитку психічної стійкості керівників органів охорони державного кордону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Проблема

психічної стійкості стала предметом досліджень В. Барка, В. Лефтерова, С. Лисюка, О. Матеюка, С. Олексієнка, Є. Потапчука, О. Сафіна, О. Тімченка, А. Якимчука та ін. Окремі аспекти досліджуваної проблеми розглядали в своїх працях В. Калін, Т. Кириленко, Є. Клімов, О. Саннікова, В. Селіванов, П. Симонов, М. Рапохін, О. Леонт'єв та ін. На сучасному етапі, в умовах воєнної агресії на сході нашої країни, особливої актуальності набуває дослідження психічної стійкості керівників органів охорони державного кордону, зокрема дослідження її сутності та структури.

Метою статті є уточнення сутності і структури психічної стійкості керівника органу охорони державного кордону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досліджуючи професійну діяльність офіцерів-прикордонників, науковці зазначають, що вона є діяльністю в особливих умовах, до яких належать відсутність комфортних побутових умов, наявність постійного емоційного напруження та дискомфорту, чітка регламентованість поведінки, висока відповідальність за прийняті рішення тощо. Така діяльність характеризується високою динамічністю (швидким темпом, великими фізичними і психічними навантаженнями, раптовими переходами від одного виду діяльності до іншого), несподіваністю, раптовістю, незвичністю, небезпекою, пов'язаною з ризиком для здоров'я та життя, напруженістю, що породжує негативно забарвлені емоційні процеси та стани (тривожність, страх, роздратування, злість, відчай тощо), а також чіткою організацією і суворою дисципліною (на основі вимог статутів та наказів) [1, с. 36]. Сьогодні все зазначене посилюється проведенням бойових зіткнень на державному кордоні, що відрізняються напруженістю, швидкоплинністю та високою інтенсивністю. Психологічне виснаження, яке при цьому виникає, може призводити до зниження ефективності виконання завдань.

Як свідчить аналіз практики роботи органів охорони державного кордону в сучасних умовах, під час здійснення професійної діяльності офіцерів-прикордонників досить часто виникають чинники, які призводять до екстремальних ситуацій. Найбільш частими з них є: тривале емоційне напруження, високий ступінь відповідальності за

доручену справу, хронічні психічні перевантаження, високий рівень небезпеки, часте виникнення непередбачених надзвичайних ситуацій тощо. Психоемоційна напруженість професійної діяльності офіцера-прикордонника, за думкою І. Міщука, обумовлюється такими стресогенними чинниками: ризик для життя і здоров'я; дефіцит часу для аналізу обстановки та прийняття рішення; використання зброї; висока ціна можливих помилок; усвідомлення відповідальності за результати професійної діяльності; великі фізичні навантаження; інтенсивний вплив несприятливих чинників навколишнього середовища тощо [2, с. 45]. У таких умовах необхідним є відновлення резервів організму, забезпечення його здатності адекватно змінювати свої функціональні параметри та зберігати стабільність.

Як вважає Є. Потапчук, значні навантаження на організм і психіку суб'єкта в особливих, а тим більше в екстремальних умовах діяльності призводять до функціональних зрушень його психічного і соматичного здоров'я, первинними виявами яких є: зниження рівня уваги, зменшення обсягу пам'яті, погіршення показників розумової працездатності. Залежно від індивідуальної чутливості уповільнюється (або зростає) частота пульсу, зменшується (або збільшується) рівень артеріального тиску, виникають зміни фонового емоційного стану переважно на тривожно депресивні. Якщо ж навантаження перевищують психічні та фізичні можливості особистості, то в неї на основі нервово-психічної нестійкості можуть виникнути невротичні і девіантні форми поведінки. Зважаючи на специфіку діяльності в особливих умовах, це може зробити особистість небезпечною як щодо самої себе (алкоголізація, аутоагресія тощо), так і щодо навколишнього середовища (використання спеціальних знань та навичок у злочинних цілях, завдання екологічної шкоди довкіллю, необґрунтоване застосування бойового озброєння і техніки тощо) [3, с. 40, 62]. У випадку, якщо ця особистість є керівником, то може постраждати також і підпорядкований персонал.

Як свідчить аналіз наукової літератури, межі психічної стійкості визначаються об'єктивними межами, що сутнісно зводяться до двох – потенційні можливості людини й об'єктивні вимоги до неї конкретної ситуації як системи умов, котра підтримує чи нівелює потенціал стійкості [4, с. 27].

Звідси психічну стійкість керівника можна розглядати як здатність передбачати і зберігати функціональну спроможність як до всіх психофізіологічних функцій організму, так і до вимог підтримки ефективності діяльності у різних, у тому числі екстремальних, ситуаціях.

У психологічному аспекті психічна стійкість становить певне згармонування розвитку інтелектуальних, емоційно-вольових та особистісно-професійних властивостей і рис, які забезпечують успішність професійних дій і поведінкових реакцій у процесі управлінської діяльності й дотриманні, визначенні конкретної життєвої стратегії [5, с. 76]. З урахуванням цього визначення психічна стійкість керівника органу охорони державного кордону – це завжди комплексно сформована його багатокомпонентна психічна організація у поєднанні з особистісною спрямованістю та ступенем напруження на певний момент часу.

З урахуванням зазначеного вище сутністю психічної стійкості керівника органу охорони державного кордону є специфічна індивідуально-професійна орієнтація і, передусім, спрямованість на певні цілі, що характеризують його фаховий, моральний та особистісний потенціал.

Подальший аналіз феномена психічної стійкості покликаний дати наукову відповідь щодо визначення умов досягнення її бажаного рівня. І тут важливе значення має врахування чинника емоцій. Проведене дослідження надає можливість зробити висновок, що для керівника органу охорони державного кордону в управлінні собою емоції мають домінуюче значення, оскільки належать до процесів внутрішньої регуляції поведінки. Як суб'єктивна форма вираження потреби емоції передують діяльності щодо їх задоволення, спонукаючи і спрямовуючи її. За емоційних станів відбуваються зміни у діяльності органів дихання, залоз внутрішньої секреції, кісткової і гладкої мускулатури тощо. Тому саме емоції багато в чому відображають стан психічної стійкості.

Отже, емоційні особливості посідають важливе місце у психологічній структурі індивідуальності і впливають на процес та ефективність діяльності керівника органу охорони державного кордону. Натомість дослідження показало, що широке коло проблем неповно відображено у спеціальних роботах, що стосуються регулювального впливу емоцій на діяльність, насамперед на управлінську. Це вимагає експерименталь-

ного вивчення емоційних характеристик керівника органу охорони державного кордону під кутом зору їх більш суттєвої ролі у його управлінській діяльності, коли він повинен ефективно розвивати всі компоненти творчого потенціалу. Тут важливо, крім зазначених напрямів, урахувати вагомість емоцій у процесах регуляції і саморегуляції, адже емоції відображають ставлення людини до внутрішнього і зовнішнього світів, це швидка оцінка, реагування у формі безпосереднього переживання. Важливими при цьому є гуморальна дія емоційного порушення на організм через зміни у діяльності функцій залоз внутрішньої і зовнішньої секреції, коли переживання становлять суб'єктивне відчуття емоційного стану, а також особливості впливу стеничних та астенічних емоцій на психічні функції, стан і діяльність керівника, інші особливості та залежності його професійної діяльності.

Разом з емоціями у психічній стійкості керівника органу охорони державного кордону особливе значення має вольова регуляція. Аналіз результатів психологічних тестувань керівників органу охорони державного кордону надає можливість стверджувати, що, з одного боку, для подолання емоційних “сплесків” їм треба знаходити внутрішні резерви. І чим частіше вони звертаються до вольового регулювання свого емоційного стану, тим більше у них розвинені засоби такої регуляції. До того ж здібніші управлінці знаходять рішення проблемних ситуацій шляхом інтелектуальних зусиль, не вдаючись до надмірних вольових зусиль, а значною мірою використовуючи свій творчий потенціал, основу якого становлять сформовані особистісно-професійні якості. З іншого боку, найбільш значущими для психічної стійкості є такі види компетентностей, як емоційна, інтелектуальна, вольова і професійна у їх гармонійному взаємозв'язку. Без урахування або без чіткого розуміння цих характеристик-компетенцій психіки керівника органу охорони державного кордону неможливо забезпечувати бажану психічну стійкість керівника задля здійснення ним ефективної управлінської діяльності, підвищення психологічного захисту і покращення психічного здоров'я у цілому [3].

Для нашого дослідження важливо також урахувати, що вольовий процес супроводжується специфічним переживанням, що можна позначити терміном “вольове зусилля”. Таке зусилля – сутнісний і

водночас найпростіший елемент вольового акту. Скажімо, поширена думка, що напруження, яке відчуває людина при труднощах, є механізмом їх подолання. Отож, без вольового зусилля вона не могла б домогтися належної мобілізації ресурсів, бажаного підвищення свого енергетичного потенціалу, необхідного для діяльності.

Для керівника органу охорони державного кордону важливим моментом є не те, які вимоги ставляться до його вольової поведінки, а те, які вимоги він сам перед собою ставить. Вольова дія, як і будь-яка інша усвідомлена, цілеспрямована дія, має мотив, котрий закономірно обумовлює діяльність за допомогою спонукальної функції волі як на підготовчій стадії, так і в процесі управлінських виявів, що і визначає повноту розвитку його психічної стійкості. Це, безумовно, неможливо без достатнього рівня інтелектуального розвитку керівника і сформованості у нього найважливіших особистісно-професійних рис (цілеспрямованість, відповідальність, мужність тощо).

Пілотне дослідження показало, що у психічній стійкості керівника органу охорони державного кордону важливе значення має його інтелектуальний потенціал. Хороший інтелект – це засаднича системна основа, без якої розвиток психічної стійкості керівника не може набутися усвідомленості, цілеспрямованості, оптимальності. Це складна психологічна система, яка без освоєння певних норм мислення та вироблення культури мислення в контексті минулого й сучасного не може виконати винятково важливої функції – домогтися ефективного розвитку психічної стійкості. Інтелект як сукупність розумових здібностей людини забезпечує цілісність і гармонійність відображальної діяльності мозку. Тому й інтелект керівника органу охорони державного кордону доцільно розглядати як диференційовану цілісність, що складається із психологічних процесів, механізмів, функцій і властивостей. До того ж інтелект, самооцінка, мотивація, тривожність входять до складу інтелектуального потенціалу такого керівника. Причому взаємодія цих компонентів спричиняє підвищення чутливості особистості до інтелектуальних явищ, до виникнення мотивації пізнавального успіху і розвитку інших важливих властивостей, зокрема особистісно-професійних рис керівника.

Оскільки, на нашу думку, інтелектуальний потенціал є одним з визначальних чинників психічної стійкості керівника органу охорони державного кордону, вважаємо за доцільне включити його, як й інші виявлені складники, до структури його психічної стійкості у сфері професійної діяльності. Психологічний аналіз останньої свідчить про актуальність і такого складника, як особистісно-професійні риси, які доцільно розглядати в концептуальній єдності із процесами-актами пізнання, мислення, розвитку, діяльності. Це дозволить охопити всі взаємозв'язки і залежності останніх із психічною стійкістю у межах професійного військового управління.

Особистісно-професійні риси розкривають етапність опанування керівником органу охорони державного кордону тих чи інших знань, норм, умінь, навичок і цінностей, професійних позицій і психолого-акмеологічних інваріантів. У межах цього дослідження вони одночасно фіксують ступінь пізнання та етапність розвиткового діяння управлінця, а тому є одночасно і щаблем пізнання, і щаблем розвитку, і щаблем його саморегуляції як керівника органу охорони державного кордону – особистості та суб'єкта саморегуляції своєї військово-професійної діяльності.

Крім того, особистісно-професійні риси неподільно пов'язані зі структурою і змістом діяльності. Діяльність – це специфічна форма активності керівника органу охорони державного кордону, змістом якої є доцільна зміна і перетворення довкілля й себе самого. У цій діяльності й виявляється сутність його особистісно-професійних властивостей і рис. В актах свого творчого самодіяння військовий керівник не лише утверджується, а й сам визначається. Тому за тим, що він робить, можна визначити й те, ким він є. Звідси одним з напрямів його діяльності доцільно визначити той, що полягає у самоформуванні його як керівника та особистості.

За діяльнісного підходу особистісно-професійні риси – це, безумовно, системне утворення керівника органу охорони державного кордону, що становить сутнісне наповнення процесу його відповідної діяльності, пов'язане із соціальним довкіллям, і має суб'єктивну форму вираження. У науці проблему співвідношення діяльності та особистісно-професійних рис глибоко вивчено у межах психології управ-

ління, де їх розглядають не як невизначену необхідність для керівника органу охорони державного кордону властивість, а як конкретно вимірюване опредметнення особистості. Ці властивості-риси прямо пов'язані з його професійною діяльністю, тобто з результативністю вирішення військових проблемних завдань. При цьому має значення вивчення психологічних аспектів аналізу компетентності особистістю – як у цілому, так і з її підсистемами.

Розвиток особистісно-професійних рис військових керівників як процес зміцнення їхньої психічної стійкості доцільно розглядати у двох аспектах – за етапами розвитку цих властивостей і за дієвістю психічної стійкості й успішністю вирішення практичних завдань. Як було показано у дослідженнях К. Платонова, тут необхідно виокремити п'ять рівнів розвитку особистісно-професійних рис: дуже низький, що свідчить про вміння або властивість, котра лише почала формуватися або її немає; низький, що ототожнюється з незадовільною ефективністю діяльності; середній, що характеризує сформовані вміння або властивості у цілому, які дозволяють працювати в діапазоні необхідної ефективності; достатньо високий, що вказує на високий розвиток названих рис, котрі дозволяють працювати особі вище вимог прийнятної досконалості; високий і дуже високий, що означає такий розвиток рис і умінь, котрі надають особі змогу працювати на рівні професійної майстерності [6].

Крім п'ятирівневої системи, розроблено підходи, зорієнтовані на трирівневу оцінку, відповідно до якої виокремлюють неприйнятний рівень розвитку властивостей і умінь, прийнятний і бажаний. Вибір рівнів оцінки здебільшого залежить від ступеня деталізації і точності опису діяльності керівників органів охорони державного кордону, їхніх рис і можливостей застосовувати інтегральні схеми для оцінки психічної стійкості підлеглих. Зазначені ознаки особистісно-професійних рис за своїми характеристиками свідчать про виняткову роль у розвитку психічної стійкості військовослужбовців.

Отже, аналіз наукової літератури та практичної діяльності керівників органів охорони державного кордону надав змогу конкретизувати структуру їх психічної стійкості, яка містить, на наш погляд, такі

складові: вольову регуляцію емоційного стану; гармонійне поєднання емоційної, інтелектуальної, вольової та професійної компетентностей; особливості нервової системи; інтелектуальний потенціал; особистісно-професійні риси (див. рисунок).

Структура психічної стійкості керівника органу охорони державного кордону

Гармонійний розвиток зазначених складових забезпечить успішність вчинкових дій і поведінкових реакцій, що здійснюються у контексті управлінської діяльності. Проте така діяльність характеризується багатофункціональністю і стресогенністю, а тому вимагає еталонної психічної стійкості та функціональної компетентності.

Висновок. Аналіз наукової літератури та практичної діяльності керівників органів охорони державного кордону надав можливість з'ясувати, що сутністю психічної стійкості керівника органу охорони державного кордону є специфічна індивідуально-професійна орієнтація і, передусім, спрямованість на певні цілі, що характеризують його фаховий, моральний та особистісний потенціал. Структура психічної стійкості керівника органу охорони кордону має такі складові: вольову регуляцію емоційного стану; гармонійне поєднання емоційної, інтелектуальної, вольової та професійної компетентностей; особливості нервової системи; інтелектуальний потенціал; особистісно-професійні риси.

Перспективою подальших розвідок у даному напрямі є визначення психологічних умов розвитку психічної стійкості керівників органу охорони державного кордону.

Список використаної літератури

1. Андрощук О. Ю. Психологічні особливості соціалізації майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі професійної підготовки : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.09 / Андрощук Олена Юріївна ; Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2010. – 217 с.
2. Міщук І. М. Основи й особливості психопрофілактичної роботи в Державній прикордонній службі України / І. М. Міщук // Науковий вісник Державної прикордонної служби. – 2003. – № 5. – С. 45–47.
3. Потапчук Є. М. Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців : монографія / Є. М. Потапчук. – Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2004. – 323 с.
4. Тышкова М. Исследование устойчивости личности детей и подростков в трудных ситуациях / М. Тышкова // Вопросы психологии. – 1987. – № 1. – С. 27–34.
5. Малинин В. Р. Средства психической саморегуляции как фактор стабилизации деятельности в экстремальных условиях / В. Р. Малинин. – М. : Пульс, 1995. – 212 с.
6. Платонов К. К. Проблемы способностей / К. К. Платонов. – М., 1972. – 312 с.

*Рецензент – кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник Франчук Ю. В.*

Стаття надійшла до редакції 24.05.2016

Грицьина О. М. Сущность и структура психической стойкости руководителя органа охраны государственной границы

В статье на основании анализа научной литературы и практической деятельности руководителей органов охраны государственной границы уточнена сущность и конкретизирована структура их психической стойкости.

Ключевые слова: *структура психической стойкости, руководитель, орган охраны государственной границы.*

Gritsyna O. M. The nature and structure of mental stability of state border guard units' leaders

The article based on the analysis of scientific literature and practical activities of state border guard units' leaders refined essence and specified the structure of their mental stability.

The psychological aspects of mental stability is a some association harmonious development of intellectual, emotional and volitional, individual and professional characteristics and traits that ensure the success of professional actions and behavioral reactions during management activities and the determination of a specific life strategy. With this in mind, the mental stability of state border guard units' leaders – it is always a complex multicomponent formed his mental organization combined with the personal orientation and the degree of stress at a particular time.

The essence of mental stability of state border guard units' leaders is a specific individual and professional vocational guidance and, above all, focus on specific goals that characterize his professional, moral and personal potential.

Forms part of the structure of mental stability of state border guard units' leaders are strong-willed regulation of emotional state; a harmonious combination of emotional, intellectual, strong-willed and professional competence; especially the nervous system; intellectual potential; personal and professional features. The harmonious development of these component parts will ensure the success of actions and reactions that occur in the context of management.

Keywords: *structure of mental stability, state border guard units' leaders.*

УДК 159.923:351.746.1

Данило ЄРЬОМЕНКО,

*Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький*

КОМПЛЕКСНА ПРОГРАМА ВІДНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ПРИКОРДОННИКІВ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ЇЇ ПЕРЕВІРКИ

У статті описана комплексна програма відновлення психологічної стійкості прикордонників, яка відображає сукупність діагностичних, психологічних, інформаційних, тренувальних заходів, спрямованих як на відновлення психологічної стійкості, так і на попередження виникнення у них психологічної нестійкості та представлені результати її перевірки.

Ключові слова: *прикордонники, відновлення психологічної стійкості, комплексна програма.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Поряд з економічними, політичними та соціальними наслідками для суспільства будь-яка війна має і психологічні наслідки для кожного окремо, а військовослужбовців зокрема. Оскільки особливістю військового протистояння на сході України є не стільки захоплення територій, скільки завоювання та маніпулювання розумом як військовослужбовців різних силових структур, так і цивільного населення, нехтування усіма етичними нормами, зневажливе ставлення до людського життя, виправдання будь-яких засобів боротьби й інших заборонених прийомів (терор, бандитизм, руйнування інфраструктури населених пунктів тощо), то діапазон впливу негативних чинників на військово-

© Єрьюменко Д.

службовця надзвичайно широкий. При цьому не менш негативний вплив мають і наслідки бойових зіткнень на державному кордоні, що впливають не тільки на психофізичне здоров'я прикордонників, але і на їх психологічну врівноваженість, світогляд, стабільність ціннісних орієнтацій тощо. Військові психологи дедалі частіше акцентують увагу на негативному впливі бойових ситуацій на психіку прикордонників. Зважаючи на те що більшість учасників бойових дій психологічно нездатні самостійно повернутися в систему соціальних зв'язків і норм мирного життя, виникає потреба у психологічній реабілітації, що спрямована на відновлення їхнього психічного здоров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Фундаментом аналізу проблеми психологічної стійкості стала сукупність психологічних підходів та концепцій психічного здоров'я (В. Бехтерев, Б. Ананьєв, Г. Нікіфоров), психічної саморегуляції організму та самоконтролю особистості (П. Анохін, К. Анциферова, О. Конопкін, Г. Дика, Г. Гребенюк), психологічної готовності (А. Куліков та ін.). Системний підхід до вивчення психологічної стійкості особистості як системи різних параметричних характеристик досліджували Б. Ананьєв, Є. Льїн, Г. Костюк, С. Максименко, В. Медведєв. Психологічну стійкість як одну з основних детермінант професійної придатності та успішності у здійсненні правоохоронної діяльності розглядали А. Журавель, К. Кім, В. Лефтеров, С. Лисюк, Є. Потапчук, О. Сафін, О. Тімченко, А. Якимчук, С. Яковенко та ін.

Серед вітчизняних та зарубіжних дослідників питання, що пов'язані з різними аспектами реабілітації військовослужбовців, розглядали: А. Бравеє, В. Гічун, В. Ковтун, О. Коржиков (медико-соціальні аспекти реабілітації військовослужбовців); Г. Акімов, В. Березовець, Р. Грінкер, С. Захарик, І. Ліпатов, О. Лобастов, Т. Пароянц, В. Попов, В. Стасюк, Д. Шпігель (наслідки бойових психічних травм під час воєнних конфліктів та світових війн) та ін. Суттєвий науковий внесок у дослідження механізмів протікання та наслідків посттравматичного стресового розладу внесли А. Караян, М. Зеленова, Я. Подоляк, Н. Тарабрина та ін.

Мета статті – обґрунтувати комплексну програму відновлення психологічної стійкості прикордонників та викласти результати її перевірки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перебування у зоні проведення антитерористичної операції належить до тієї екстремальної ситуації, коли прикордонник постійно перебуває в найсильнішому психоемоційному стресі, долаючи його вольовими зусиллями. І як наслідок – майже у всіх учасників бойових дій неминуче тією чи іншою мірою спостерігаються зміни у фізичному і психічному стані. Тому для гармонізації внутрішніх ресурсів прикордонників нами була розроблена комплексна програма відновлення їх психологічної стійкості після бойових зіткнень.

У процесі дослідження ми дійшли висновку, що комплексна програма відновлення психологічної стійкості прикордонників повинна відображати сукупність діагностичних, психологічних, інформаційних, тренувальних заходів, спрямованих як на відновлення психологічної стійкості, так і на попередження виникнення у них психологічної нестійкості. Структуру комплексної програми складають три етапи: діагностичний; відновлювальний, який включає психофізичний та психокорекційний блоки, та реадаптаційний.

Метою діагностичного етапу є оцінка психічних станів прикордонників, вивчення характеру психологічних проблем та визначення ступеня психоемоційного розладу. Для оцінки психологічної стійкості використовуються такі діагностичні матеріали, як: методика самооцінки психічних станів особистості (за Г. Айзенком); методика “Діагностики рівня емоційного вигорання” В. Бойка; методика “Шкала депресії Бека” (Beck Depression Inventory); шкала оцінки впливу травматичної події (IES-R); методика “Визначення психічного “вигорання” О. Рукавішнікова; методика визначення домінуючого стану (Куліков Л.); анкета, а також аналіз результатів спостереження за діяльністю і спілкуванням прикордонників. За допомогою вищевказаних методик можна визначити ступінь впливу травматичної події та переживання психотравмувальних обставин; незадоволення собою, емоційний дефіцит, рівень тривожності і депресії, фрустрації, напру-

женості, агресивності; психоемоційне виснаження, а також визначення характеристик настроїв і деяких характеристик особистісного рівня психічних станів.

Відновлювальний етап програми спрямований на цілеспрямоване використання форм і методів впливу на фізичний та психічний стан прикордонників з метою відновлення психофізичного та емоційного здоров'я та зняття психоемоційного напруження. Відновлювальний етап складається з двох блоків: психофізичного та психокорекційного. Психофізичний блок являє собою комплекс психофізичних вправ, які спрямовані на поліпшення гнучкості тіла, удосконалення силової витривалості, тобто впливають на фізичне тіло прикордонника. Психофізичними називають такі вправи, які тренують одночасно як психіку, так і організм прикордонника. Психокорекційний блок – це система заходів, які спрямовані на корекцію емоційної, мотиваційної, вольової, поведінкової сфери прикордонників з метою відновлення та підвищення психологічної стійкості. Основними формами та методами на цьому етапі є використання гімнастики Хаду, дихальні техніки, методи релаксації, софротехніки, аутогенне тренування, методи саморегуляції, дебрифінг, медитації, медитативне малювання.

Метою реадaptaційного етапу є вбудовування у систему соціальних зв'язків та відносин, корегування цінностей та наявності сенсу в житті прикордонників. У процесі дослідження нами встановлено, що повернення прикордонників із зони проведення антитерористичної операції створює додаткову психотравматизацію і труднощі повторної адаптації та соціалізації, оскільки прикордонники пережили психотравматичну ситуацію і розділяють минуле на час “до” і “після” травми. Досвід показує, що прикордонники відчують емоції невіри, майбутнього нібито немає, виникає небажання будувати будь-які плани на майбутнє, відсутні бажання, цілі, плани і при цьому життєва перспектива стає “песимістичною”. Тому виникає необхідність у наданні психологічної допомоги та підтримки для прикордонників з метою їх успішної реадaptaції. Основними формами та методами реадaptaційного етапу стали: психологічне інформування, психологічна підтримка, психопрофілактичні методи, індивідуальні та групові бесіди.

Для перевірки ефективності розробленої нами комплексної програми відновлення психологічної стійкості був застосований формувальний експеримент. У формувальному експерименті брали участь 160 прикордонників – контрольна група (КГ) та експериментальна група (ЕГ), по 80 чоловік у кожній. На початку та наприкінці формувального експерименту було проведено діагностування за вибраними нами методиками. Результати діагностування (за методикою “Діагностики рівня емоційного вигорання” В. Бойка) свідчать про те, що на початку формувального експерименту ЕГ та КГ за своїм складом були однорідними та однаковими за рівнем сформованості симптомів фази “Напруження” на рівні статистичної значущості $p \leq 0,05$ за усіма симптомами (табл. 1).

Таблиця 1

Узагальнені результати експериментального дослідження за фазою “Напруження”, %

Групи	На початку експерименту			Наприкінці експерименту		
	симптом не сформований	симптом на стадії формування	симптом сформований	симптом не сформований	симптом на стадії формування	симптом сформований
Переживання психотравматичних обставин						
КГ	18,5	55	26,3	21,4	32,5	46,1
ЕГ	23,8	52,5	23,7	53,7	34,1	12,2
Незадоволення собою						
КГ	33,7	42,5	23,8	38,1	28,7	33,2
ЕГ	35,1	38,7	26,2	49,4	39,7	10,9
Загнаність у кут						
КГ	15,1	36,3	48,6	14,9	47,8	37,3
ЕГ	22,9	35,4	41,7	51,9	35,7	12,4
Тривога і депресія						
КГ	11,2	46,3	42,5	10,7	42,5	46,8
ЕГ	13,7	44,8	41,5	43,9	39,8	16,3

Наприкінці ж формувального експерименту за відповідними симптомами в ЕГ відбулись позитивні зміни у рівнях розвитку досліджуваної якості, а саме суттєве збільшення кількості прикордонників, у яких симптоми не сформовані, та зменшення прикордонників із сформованим симптомом, що зумовлено цілеспрямованим впливом на досліджувану якість за допомогою запропонованої програми. Такі статистично значущі зміни для прикордонників КГ не зафіксовано. З урахуванням результатів експериментального дослідження були розраховані емпіричні значення критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні, у ході яких нами було проведено порівняння рівнів сформованості симптомів за чотирма розглянутими показниками напруження для ЕГ та КГ на початку і наприкінці формувального експерименту. Очевидно, що в ЕГ у результаті цілеспрямованого впливу на переживання психотравмувальних обставин за допомогою запропонованої у роботі комплексної програми відновлення психологічної стійкості прикордонників відбулись позитивні зміни щодо першого симптому загального рівня напруженості прикордонників. Варто звернути увагу на те, що кількість прикордонників у КГ та ЕГ достатня для підтвердження достовірності результатів на рівні значущості $p \leq 0,01$. Аналогічні розрахунки були проведені для таких симптомів фази “Напруження”, як “незадоволення собою”, “загнаність у кут” та “тривога і депресія”. Результати розподілу за фазами “Резистенція” та “Виснаження” на початку та наприкінці формувального експерименту також свідчать про позитивні зміни у ЕГ за симптомами: неадекватне вибіркове емоційне реагування (на 16,2 %), емоційно-моральна дезорієнтація (на 12,7 %), емоційний дефіцит (21,7 %), емоційне відчуження (9,3 %), особистісне відчуження (15,6 %), психосоматичні порушення (10,8 %). Якщо на початку формувального експерименту розподіл прикордонників КГ та ЕГ за рівнями сформованості відповідних симптомів були однаковими, то наприкінці експерименту ця картина змінилась. Достовірність отриманих даних підтверджено процедурами застосування методів математичної статистики, а саме критерію Вилкоксона-Манна-Уїтні.

Результати замірів за методикою шкали депресії Бека (табл. 2) виявили, що наприкінці формувального етапу дослідження розподіл

прикордонників КГ та ЕГ за шкалами дещо змінився, причому відбувся значний перерозподіл прикордонників ЕГ за шкалою депресії, а для КГ картина майже не змінилась.

Таблиця 2

Розподіл результатів за шкалою депресії Бека на початку та наприкінці формульального експерименту, %

Шкала	На початку експерименту		Наприкінці експерименту	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Відсутність депресивних симптомів	12,3	13,8	13,2	37,9
Легка депресія (субдепресія)	33,7	31,2	39,8	28,7
Помірна депресія	30,3	35,4	34,5	26,6
Виражена депресія (середньої тяжкості)	16,5	14,5	8,9	6,8
Важка депресія	7,2	5,1	3,6	-

На підставі правила прийняття рішення для критерію Колмогорова-Смірнова можна стверджувати, що відмінності у розподілах прикордонників КГ та ЕГ за рівнями депресії за методикою Бека є достовірними і статистично значущими на рівні значущості $p \leq 0,01$. Отримані результати свідчать про те, що зміни, котрі відбулись у розподілі прикордонників за рівнями шкали депресії в ЕГ, не є випадковими, а є результатом цілеспрямованого впливу на досліджувану ознаку і підтверджують дієвість розробленої у нашому дослідженні програми відновлення психологічної стійкості. Незначні зміни, які відбулись у КГ, зумовлені випадковими причинами.

Діагностика за шкалою оцінки впливу травматичної події після проведення формульального експерименту за рівнями (високий, середній, низький) виявила суттєві зміни за субшкалами (вторгнення, уникнення, фізіологічна збудливість), а саме: в ЕГ значно зросла кількість прикордонників з низьким рівнем перерахованих показників впливу травматичної події (54,9 %, 53,5 %, 65,1 %), на відміну від КГ

(17,1, 30,8, 24,6 %), де ситуація майже не змінилась. Для достовірності отриманих результатів був застосований критерій Вилкоксона-Манна-Уїтні. Результати свідчать про незначущість відмінностей у розподілі прикордонників КГ та ЕГ за рівнями субшкали впливу травматичної події на початку формувального експерименту і про досить значущі відмінності у цьому ж розподілі, які відбулись наприкінці формувального експерименту (на рівні значущості $p \leq 0,01$).

Для доведення незначущості відмінностей між самооцінками психічних станів (за методикою “Самооцінка психічних станів”) учасників КГ та ЕГ був застосований статистичний критерій χ^2 -Пірсона, який дозволяє в деяких випадках порівнювати два емпіричних розподіли. При співставленні двох емпіричних розподілів визначається ступінь розходження між емпіричними та теоретичними частотами, котрі могли б спостерігатися у випадку збігу цих двох емпіричних розподілів. Розрахунки емпіричного значення критерію проводились для кожного психічного стану окремо за допомогою спеціальної розрахункової таблиці. Очевидно, що $\chi_{емп}^2 > \chi_{кр}^2$ ($20,69332 > 9,210$) на рівні значущості $p \leq 0,01$. Згідно з правилом прийняття рішення для даного статистичного критерію можна зробити висновок, що розподіли прикордонників за рівнями тривожності в ЕГ та КГ відрізняються. Отримані результати вказують на неоднаковий рівень тривожності в обох групах наприкінці формувального експерименту, причому є очевидним, що рівень тривожності в ЕГ знизився, у порівнянні з КГ. Слід зазначити, що застосування критерію χ^2 для порівняння розподілів прикордонників ЕГ та КГ на початку формувального експерименту не виявило статистично значущих відмінностей. Такі самі розрахунки були проведені для показників “фрустрація”, “агресивність” та “ригідність”, порівняльний аналіз яких засвідчив відсутність статистично значущих відмінностей у розподілах прикордонників ЕГ та КГ за рівнями показників психологічних станів на початку формувального експерименту та наявність таких відмінностей наприкінці формувального експерименту на рівні значущості $p \leq 0,05$ для показників “фрустрація” та “агресивність” і на рівні значущості $p \leq 0,01$ для показника “ригідність”.

Результати застосування методики “Визначення психічного вигорання” О. Рукавішнікова (табл. 3) свідчать про позитивну динаміку в експериментальній групі наприкінці формувального експерименту, а саме: у ЕГ значно знизився рівень психоемоційного виснаження (на 12,7 %), особистісного відділення (9,2 %) та значно підвищився рівень професійної мотивації (на 22,8 %). При цьому для контрольної групи статистично значущих змін не зафіксовано. Для доведення достовірності результатів застосування даної методики був використаний критерій Пірсона.

Таблиця 3

Зведена таблиця результатів застосування методики “Визначення психічного вигорання”, %

Шкали психічного вигорання	Етапи формувального експерименту	Рівні вияву психічного вигорання						Емпіричне значення
		контрольна група			експериментальна група			
		високий	середній	низький	високий	середній	низький	
Психоемоційне виснаження	Початок	36,3	52,5	11,2	34,2	45,9	19,9	2,3479
	Кінець	32,4	53,3	14,3	21,5	32,6	45,9	20,1553
Особистісне відділення	Початок	29,4	41,2	29,4	27,7	41,1	31,2	0,0426
	Кінець	31,2	40,9	27,9	18,5	29,7	51,8	10,7736
Професійна мотивація	Початок	26,3	28,9	44,8	32,5	31,6	35,9	1,3691
	Кінець	25,9	35,7	38,4	20,9	20,4	58,7	6,9758

Візуальний аналіз діагностування за методикою визначення домінуючого стану Л. Кулікова (табл. 4) показує, що на початку форму-

вального експерименту розподіл оцінок домінуючого стану для прикордонників ЕГ та КГ є майже однаковий, а наприкінці експерименту в ЕГ значно зросла кількість низьких оцінок і відповідно зменшилась кількість високих оцінок домінуючого стану за усіма показниками, на відміну від КГ, де також відбулись деякі незначні зміни у розподілах, які, мабуть, зумовлені випадковими причинами. Це підтвердили результати застосування методів математичної статистики (критерій Фішера), котрі зафіксували статистично незначущі відмінності у розподілах оцінок у ЕГ та КГ на початку формувального експерименту та статистично значущі відмінності на рівні $p \leq 0,01$ у цих розподілах за усіма показниками домінуючого стану наприкінці формувального експерименту.

Таблиця 4

Розподіл оцінок домінуючого стану наприкінці формувального експерименту, %

Шкала	Контрольна група		Експериментальна група	
	високі оцінки	низькі оцінки	високі оцінки	низькі оцінки
Ак	54,2	45,8	21,8	78,2
То	51,3	48,7	17,4	82,6
Сп	46,7	53,3	19,2	80,8
Ст	39,7	60,3	12,2	87,8
За	41,3	58,7	22,7	77,3
По	37,1	62,9	23,2	76,8

Порівняльний аналіз результатів діагностичних зрізів КГ та ЕГ за зазначеними методиками свідчить про суттєві відмінності у розподілах КГ та ЕГ на рівнях статистичної значущості $p \leq 0,05$ та $p \leq 0,01$. Отже, результати впровадження комплексної програми відновлення психологічної стійкості прикордонників виявили її ефективність. Це підтверджується позитивними змінами в показниках основних компонентів психологічної стійкості прикордонників.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок у даному напрямі. За результатами дослідження розроблено комплексну програму

відновлення психологічної стійкості прикордонників, яка охоплює сукупність діагностичних, психологічних, інформаційних, тренувальних заходів, спрямованих як на відновлення психологічної стійкості, так і на попередження виникнення у них психологічної нестійкості. Структурно комплексна програма передбачає три етапи: діагностичний – оцінка психічних станів прикордонників, вивчення характеру психологічних проблем та визначення ступеня психоемоційного розладу; відновлювальний – цілеспрямоване використання форм і методів впливу на фізичний та психічний стан прикордонників з метою відновлення психофізичного та емоційного здоров'я та зняття психоемоційного напруження; реадаптаційний – вбудовування у систему соціальних зв'язків та відносин, корегування цінностей та наявності сенсу в житті прикордонників.

Результати експериментального дослідження, яке було спрямовано на апробацію розробленої комплексної програми відновлення психологічної стійкості прикордонників, свідчать про зміни, які відбулися після її запровадження. Значне зниження виявів психологічної нестійкості, яке підтверджується динамікою змін у значеннях показників, вказує на ефективність розробленої програми.

Перспективою подальших наукових розвідок у даному напрямі є вивчення впливу індивідуальних особливостей прикордонників на процес відновлення психологічної стійкості.

Рецензент – кандидат психологічних наук, доцент Демський В. В.

Стаття надійшла до редакції 5.05.2016

Еременко Д. Ю. Комплексная программа восстановления психологической устойчивости пограничников и результаты ее проверки

В статье описана комплексная программа восстановления психологической устойчивости пограничников, которая отражает совокупность диагностических, психологических, информационных, тренировочных мероприятий, направленных как на восстановление психологической устойчивости, так и на предупреждение возникновения у них психологической неустойчивости и представлены результаты ее проверки.

Ключевые слова: *пограничники, восстановление психологической устойчивости, комплексная программа.*

Yeryomenko D. Yu. **A comprehensive program to restore psychological stability of border guards and the results of its checks**

The article describes a comprehensive program to restore the psychological stability of the border guards, which reflects a set of diagnostic, psychological, informational and training activities aimed at restoring a psychological stability, and preventing the emergence of their psychological instability, and the results of its inspection.

Keywords: *border guards, restore of psychological stability, a comprehensive program.*

УДК 159.9:005

Вадим ЖУРАВЛЬОВ,
кандидат психологічних наук, доцент,
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ КЕРІВНИКАМИ ОРГАНІВ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано сутність прийняття управлінських рішень керівниками органів охорони державного кордону. Розглядаються вигоди до управлінських рішень в умовах організаційного розвитку. Автор охарактеризував психологічні аспекти прийняття управлінських рішень керівниками на основі організаційних змін та організаційної культури.

Ключові слова: керівники органів охорони державного кордону, управлінські рішення, зміни в організації, організаційний розвиток, організаційна культура.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Засобом реалізації управлінських відносин є управлінські рішення, які є формою вираження цілеспрямованості, способом реалізації потреб організації, формальних інтересів/мотивів суб'єктів управління. Управління при цьому є процесом вироблення та реалізації суб'єктом управлінських рішень у межах цілеспрямованого впливу на об'єкт для координації професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Професій-
© Журавльов В.

но-управлінська діяльність (ПУД) керівника органу охорони державного кордону (ООДК) спрямована на прийняття управлінських рішень щодо планування, організації професійної діяльності персоналу ООДК, мотивації персоналу, контролю та координації дій. Для реалізації рішень професійної діяльності керівники визначають цілі, способи, необхідні сили та засоби. Фаза організації професійної діяльності включає рішення щодо оперативно-службової діяльності, розподілу обов'язків серед персоналу виконавчої ланки, матеріально-технічного забезпечення. Контроль передбачає прийняття рішень щодо вибору системи контролю (форми, періодичність, звітність), моніторингу та здійснення коригувальних дій.

Процес психологічної підготовки фахівців різного профілю професійної діяльності привертала увагу науковців, зокрема, – В. Андросюка, О. Бандурки, В. Барка, Г. Воробйова, М. Корольчука, О. Тімченка, М. Томчука, В. Ягупова; у сфері діяльності прикордонників – В. Демського, В. Журавльова, О. Лазоренка, О. Матеюка, С. Мула, О. Новака, Є. Потапчука, О. Торічного, О. Сафіна та ін. Процес підготовки до професійно-управлінської діяльності часто розглядають у контексті підвищення професіоналізму. Дослідники вважають, що професіоналізм як сутнісна характеристика керівника будь-якої ланки управління є інтегральною сукупністю індивідуальних, особистісних та суб'єктивно-діяльнісних якостей, які дають можливість на максимальному рівні психологічної готовності вирішувати завдання в інтересах організації та її підрозділів. У процесі професійно-управлінської діяльності керівникам ООДК доводиться приймати велику кількість відповідальних рішень щодо охорони державного кордону та організаційного розвитку. Тому основні завдання публікації полягають у тому, щоб розкрити організаційно-психологічні особливості прийняття управлінських рішень та визначити чинники, які обумовлюють цей процес.

У наш час дослідники Л. Балабанова, Л. Карамушка, О. Ковальчук, М. Москальов, О. Сардак, І. Скібіцька, О. Філь та ін. звертають увагу на необхідність змін у процесі підготовки керівників з урахуванням нових вимог до процесу управління й підготовки керівників-професіо-

налів, здатних ефективно управляти різними галузями виробництва, приймати управлінські рішення, оновлювати свої знання, постійно навчатись, адаптуючись до нових умов соціального середовища.

Метою статті є визначення психологічних особливостей прийняття управлінських рішень керівниками органів охорони державного кордону (ООДК) на організаційно-психологічних засадах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Від того, наскільки обґрунтованими будуть рішення керівників ООДК, залежатимуть позитивні чи негативні результати оперативно-службової діяльності організації, її розвиток організаційної культури та організаційні зміни. Органам ОДК притаманна лінійно-функціональна структура управління, яка забезпечує керівному складу можливість оцінювати обстановку і приймати рішення щодо проблем, які виникають на кордоні, та концентрувати увагу на поточній сфері професійної діяльності. Управлінське рішення – це результат вибору суб'єктом управління способу дій, спрямованих на вирішення поставленого завдання в наявній чи спроєктованій ситуації [2; 7] на основі професіогенезу особистості. Основна мета управлінського рішення, на думку В. Колпакова, – забезпечити координувальний (регулювальний) вплив на систему управління, що реалізує вирішення управлінських завдань персоналом щодо досягнення цілей організації [10].

Необхідно відрізнити поняття “управлінське рішення” від поняття “рішення” взагалі. Керівник ООДК приймає безліч рішень, але далеко не всі рішення можна віднести до управлінських. Найважливішою ознакою управлінського рішення є його безпосередня спрямованість на організацію колективної праці. Крім того, управлінське рішення як керівний вплив на колективну працю приймається не будь-яким працівником, а лише суб'єктом управління – керівником організації (підрозділу) чи колегіальним органом [13].

На нашу думку, найбільш повну систему вимог до управлінських рішень, яку ми поділяємо, подано в роботі Л. Карамушки [3]. Автор вважає, що управлінські рішення повинні бути: 1) науково обґрунтованими, тобто базуватися на використанні законів та закономірностей таких наук, як юриспруденція, теорія управління, педагогіка, психологія; ураховувати останні наукові досягнення; ґрунтуватися на

всебічному аналізі певної проблеми; 2) своєчасними, тобто приймаються тоді, коли цього вимагає конкретна проблема. Затримка щодо прийняття управлінського рішення може негативно вплинути на результативність організації, породжувати відчуття незадоволення в учасників управлінської взаємодії, втрату додаткових можливостей для оптимізації діяльності; 3) чітко сформульованими, тобто стисло і зрозуміло відображати зміст проблеми і способи її розв'язання; називати конкретних осіб, відповідальних за ті чи інші напрями та види діяльності; визначати конкретний термін, протягом якого проблему потрібно вирішити; 4) бути реальними для виконання, тобто враховувати наявність умов для розв'язання тих чи інших проблем; 5) передбачати механізм контролю виконання, оскільки сам факт прийняття рішення ще не гарантує обов'язковості його виконання.

На основі наукових досліджень [4; 5; 8; 9; 12] з'ясовано, що для прийняття рішень щодо запровадження змін на рівні організації в цілому керівнику необхідно скоригувати спрямованість організації та розробку концепції її діяльності; усвідомити сутність майбутніх змін; обґрунтувати моделі та програми майбутніх змін; сформулювати проблеми, ідеї нововведення; визначити їх рівень та складність; оцінити сили, які сприяють та можуть стати на заваді їм. При цьому однією із суттєвих проблем залишається вміння керівного складу ООДК оволодіти прийомами прийняття ефективних рішень, рівнем психологічної готовності керівників, рівнем певних знань, умінь і навичок для прийняття та реалізації рішень, розуміння наукових основ управління організацією тощо.

Аналізуючи ситуації і характерні риси змін в ООДК, автор пропонує використовувати класифікацію О. Ковальчука [9].

1. З погляду діапазону змін в організації, їх можна виділити в три групи:

відносно невеликі зміни, у яких діяльність не викликає тривалих результатів або ж вони належать до явищ місцевого характеру, що стосується невеликої групи людей;

зміни більш широкого діапазону й інтенсивності, вони належать до визначених структурних елементів організації, але їхні результати тривалі і, таким чином, впливають на проведення змін інших елементів організації;

зміни, які виникають у результаті складних (комплексних) дій, запрограмованих на тривалий період часу, що найчастіше становлять предмет стратегії діяльності.

2. З погляду характеру змін в організаціях, їх можна розділити так: інноваційний, розвивальний власний потенціал організації, щоб швидко, гнучко й ефективно діяти;

адаптаційні зміни, що полягають в удосконаленні системи у сфері управління, але не ведуть до змін характеру, наближаються за своїм значенням до поняття модифікації.

На наш погляд, розглядаючи процес прийняття управлінських рішень в умовах змін в організації, слід відокремити ще одну закономірність. Вона полягає у тому, що, незалежно від класифікації змін в організації, автор визначає зв'язок організаційних змін зі змінами організаційного розвитку. Проблема організаційного розвитку (ОР) особливо актуальна сьогодні, коли ООДК функціонує в динамічному/нестабільному соціально-економічному середовищі [6; 11; 14].

Організаційний розвиток – це процес планових (керованих) змін в організації на основі систематичного і тривалого застосування наукових знань і програм, який передбачає одночасно взаємопов'язаний розвиток усіх підсистем організації (індивід, персонал, організація) та спрямований на інтеграцію індивідуальних прагнень до особистісного зростання і розвитку особистості; більш ефективно управління організаційною культурою; гармонійне об'єднання всіх психологічних факторів щодо вдосконалення діяльності організації [9].

З позиції Д. Геберта і Л. Розенштіля [1], організаційний розвиток можна розглядати як керовані зміни в організації, тобто систематичне та тривале застосування наукових знань і довготермінових програм щодо вдосконалення процесів організаційного оновлення. У свою чергу, аналізуючи проблему розвитку організації, Х. Левітт [16] визначив чотири організаційні підсистеми, які є об'єктами запланованих змін: організаційна структура; технологія; робочі завдання (трудоий процес); персонал.

Зміни організаційної структури здійснюються шляхом упровадження інновацій засобів, процедур, правил та ін. Технологічний під-

хід орієнтований на реорганізацію виробничого процесу, нову організацію робочих місць, змін методів і стандартів праці.

Організація процесу оперативно-службової діяльності спрямована на зміни у виконанні індивідуальних службових завдань. При цьому основна увага приділяється мотиваційним аспектам управлінської/службової діяльності. Зміни в роботі з персоналом стосуються розробки нових програм професійного навчання та відбору, а також удосконалення методів оцінки діяльності. Загальний розвиток організації визначає одночасний розвиток усіх підсистем. При вирішенні завдань керівники ООДК приймають управлінські рішення щодо розвитку лише однієї з підсистем, яка пов'язана з проблемою функціонування організації. Як підкреслив Х. Левітт [16], зміни в одній підсистемі організаційного розвитку неминуче потребують перетворень і в інших підсистемах. Отже, розвиток організації передбачає одночасно взаємопов'язаний розвиток усіх трьох підсистем організації – індивіда, персоналу, організації. І навпаки, якщо при розвитку однієї підсистеми не здійснюється розвиток іншої чи інших підсистем, то такі зміни в організації не є організаційним розвитком. При розробці та виборі альтернатив менеджеру необхідно враховувати вплив управлінського рішення щодо розв'язання конкретної проблеми на всіх підсистемах організації для ефективного розвитку організації в цілому.

Л. Грейнер [15] визначає три групи можливих рішень, стосовно міри участі персоналу організації у самому процесі прийняття управлінських рішень щодо розвитку організації:

односторонні рішення керівника щодо ОР (видання декрету керівником; кадрові зміни; зміни організаційної структури);

спільне зусилля керівництва та працівників, спрямованих на розвиток організації (групове прийняття рішень, за якого члени групи обирають одне із запропонованих керівником рішень; групове рішення проблеми);

делегування влади (дискусійні клуби; групи розвитку сенситивності).

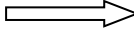
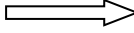
Можна погодитися зі твердженням автора, що у реалізації програм ОР найбільш ефективними є спільні зусилля керівництва та працівників.

Організаційна культура ООДК є вагомим чинником підвищення результативності прийняття управлінських рішень керівного складу. Як організаційно-психологічна характеристика культура в однотипних ООДК скрізь різна через стратегічну мету, завдання та рівень підготовки персоналу (керівників, підлеглих). Проте створити ідеальну модель організаційної культури фактично не можливо, зважаючи на закони/закономірності суспільного розвитку та динаміку їх змін. При цьому важливо відзначити наявність різних критеріїв, класифікацій і типологій організаційної культури з позиції Д. Коула (див. таблицю).

Типи організаційної культури (за Д. Коулом)

Типи організаційної культури	Складники			
	органічний	підприємницький	бюрократичний	партиципативний
1	2	3	4	5
Організація спрямовується →	згодою із загальною ідеєю	вільною ініціативою	сильним керівництвом	всебічним обговоренням
Проблеми розв'язуються на основі →	вихідної згоди із цілями й завданнями	індивідуальної творчості	ясного й зосередженого обміркування	відкритої взаємодії
Лідерство ґрунтується на →	поділваних поглядах про напрямок загального руху	наявності авторитету й визнання	владі й положенні	сприяттв контактам і співробітництву
Із хронічними проблемами справляються за допомогою →	ненадання їм значення й відмови від обговорення	пошуку нових творчих підходів	зміцнення керівництва й дотримання правил	більш напруженої дискусії й вироблення способів рішення

Закінчення таблиці

1	2	3	4	5
Повсякденна робота 	здійснюється за мінімаль- ного втру- чання	виконується й видозмі- нюється кожним по-своєму	залежить від незмінності курсу й ак- тивності ке- рівництва	постійно пе- ревіряються для більшої досконалості
Комунікації 	обмежені й несуттєві	міняються за інтенсивніс- тю й непе- редбачені	формальні й підкоряють- ся правилам	відкриті й насичені

За результатами теоретичного дослідження можемо виділити основні суб'єктивні чинники, що впливають на процес прийняття управлінських рішень керівниками ООДК:

- 1) освіта і професійний досвід керівника;
- 2) психологічні властивості особистості керівника;
- 3) психологічні підходи для прийняття рішень (інтуїція, судження, раціональність);
- 4) організаційні зміни та організаційний розвиток у системі управлінської діяльності;
- 5) удосконалення організаційної культури ООДК.

Також виявлено найпоширеніші недоліки під час прийняття управлінських рішень: якість процесу підготовки керівних кадрів; перестрашування (є наслідком того, що керівники, які приймають рішення, не відповідальні за можливі негативні наслідки); низький рівень здійснення моніторингу оперативно-службової обстановки на кордоні і можливостей функціонування організації; підміна дійсного бажаним (вияви у керівників надмірного оптимізму та недооцінка наявних перешкод в управлінській діяльності).

Висновки. Під управлінськими рішеннями ми будемо розуміти тільки ті рішення керівного складу ООДК, що спрямовані на досягнення цілей організації, що пов'язані з її діяльністю, яка охоплює під-

порядкований персонал, зміст професійної діяльності та взаємодії, результативне вирішення завдань з охорони державного кордону.

Результативність прийняття управлінських рішень можлива за умов, якщо особистість може розраховувати на доброзичливу активну участь оточення управлінської ланки, коли офіцер домагається професійного визнання/авторитету/лідерства в організації на основі самопізнання, самостимуляції, програмування професійного й особистісного зростання, самореалізації.

Під час прийняття управлінських рішень керівник повинен урахувати вплив управлінського рішення на підсистеми ООДК: зміни в організації в цілому; зміни, які стосуються персоналу; зміни, що стосуються діяльності кожної особистості.

Наведені автором теоретичні результати є актуальними для подальшого емпіричного дослідження особливостей підготовки керівників ООДК до професійно-управлінської діяльності в умовах організаційних змін.

Перспективою подальших досліджень у даному напрямі є розробка практичних рекомендацій психологам/тренерам для організації та проведення тренінгів в аспекті підготовки до прийняття управлінських рішень керівниками ООДК.

Список використаної літератури

1. Геберт Д., Фон Розенштиль Л. Организационная психология. Человек и организация / Д. Геберт, Л. Фон Розенштиль ; пер. с нем. О. А. Шипилова. – Харьков : Изд-во Гуманитарный центр, 2006. – 624 с.
2. Ермолаева Е. П. Психология социальной реализации профессионала / Е. П. Ермолаева. – М. : Ин-т психологии РАН, 2008. – 347 с.
3. Карамушка Л. М. Психологія управління : навч. посіб. / Л. М. Карамушка. – К. : Міленіум, 2003. – 344 с.
4. Карамушка Л. М. Психологія освітнього менеджменту : навч. посібник / Л. М. Карамушка. – К. : Либідь, 2004. – 424 с.
5. Карамушка Л. М. Психологічні особливості введення змін в освітніх організаціях / Л. М. Карамушка //Актуальні проблеми психології. – Т. 1 : Со-

ціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – К. : Міленіум, 2005. – Ч. 16. – С. 43–49.

6. Карамушка Л. М. Актуальні напрямки організаційного розвитку вищих навчальних закладів / Л. М. Карамушка // Актуальні проблеми психології. – Т. 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – К. : Вид-во “А.С.К.”, 2009. – Ч. 23. – С. 3–9.

7. Кириченко В. В. Психологічні основи професійної адаптації та вибору професії : [навч. посіб] / В. В. Кириченко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. Франка, 2015. – 110 с.

8. Ковальчук О. С. Особливості прийняття управлінських рішень в умовах змін в організації / О. С. Ковальчук // Актуальні проблеми психології. – Т. 1 : Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – К. : Міленіум, 2006, Ч. 17. – С. 20–25.

9. Ковальчук О. С. Особливості прийняття управлінських рішень в умовах організаційного розвитку / О. С. Ковальчук // Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / [ред. кол. : С. Д. Максименко (гол. ред.) та ін.]. – К. : А.С.К., 2011. Т. 1 : Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – 2011. – Вип. 30. – С. 168–174.

10. Колпаков В. М. Теория и практика принятия управленческих решений : учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. / В. М. Колпаков. – К. : МАУП, 2004. – 504 с.

11. Креденцер О. В. Теоретичний аналіз основних підходів до проблеми організаційного розвитку / О. В. Креденцер // Актуальні проблеми психології. – Т. 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – К. : Видавництво “А.С.К.”, 2009. – Ч. 23. – С. 16–21.

12. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління : посібник. / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 568 с.

13. Третьяченко В. В. Колективні суб'єкти управління: формування, розвиток та психологічна підготовка / В. В. Третьяченко. – К. : Стило, 1997. – 585 с.

14. Філь О. А. Теоретичний аналіз конкурентоздатності організацій в умовах організаційного розвитку / О. А. Філь // Актуальні проблеми психології. – Т. 1 : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – К. : Наук. світ, 2008. – Ч. 21–22. – С. 40–45.

15. Greiner L. E. Patterns of Organization Change / L. E. Greiner // Harvard Business Review. – 1967. – № 5–6. – P. 119–130.

16. Leavitt H. J. Applied Organization Change in Industry: Structural, Technological and Human Approaches / H. J. Leavitt // New Perspectives in Organization Research. N. Y. : John Wiley, 1964.

Рецензент – доктор психологічних наук, професор Матейук О. А.

Стаття надійшла до редакції 4.06.2016

Журавлев В. Результаты реализации тренинга “Организационно-психологическая подготовки к профессионально-управленческой деятельности руководителей органов охраны государственной границы”.

В статье осуществлен анализ сущности принятия управленческих решений руководителями органов охраны государственной границы. Рассматриваются требования к управленческим решениям в условиях организационного развития.

Автор представил характеристику психологических аспектов принятия управленческих решений руководителями на основе организационных изменений и организационной культуры.

Ключевые слова: руководители органов охраны государственной границы, управленческие решения, изменения в организации, организационное развитие, организационная культура.

Zhuravliov V. Peculiarities of managerial decision-making of the heads of state border guard units: organizational and psychological aspect

The article is aimed at scrutinizing psychological peculiarities of managerial decision-making process of the heads of state border guard units (SBGU) based on organizational and psychological principles.

Peculiar feature of SBGU is linear and functional management structure which enables top management to scrutinize and make decisions on the issues concerning the border and to focus on the sphere of current professional activity.

Professionalism of a head of SBGU, being a result of profессиogenesis, is an integrative feature of professionally trained personality who is a subject of managerial activity. Professionalism of SBGU top managers, in our view, reflects:

- 1) social readiness;
- 2) personal readiness;
- 3) functional readiness.

The main objective of management decisions of SBGU heads is to ensure coordinating (regulatory) impact on SBGU's management system which realizes managerial problems solving by personnel in order to achieve organizational goals.

The heads of SBGUs in their line of duty have to make management decisions on planning, service organization, motivation of the personnel, entasked with performance of certain work, control and coordination of their activities. When planning future activities, the managers define their goals, ways of their implementation and resources needed to achieve them. During organization of activities, decisions are taken regarding organizational structure, organization of service activity, distribution of work among executors and providing them with necessary facilities, etc. Control involves making decisions about choice of control system (its scale, periodicity, supervision forms), analysis of received information and corrective actions.

Thus, we consider management decisions only as the decisions of SBGU management staff which are aimed at achieving the goals of the organization and associated with its activities, covering subordinate personnel, the content of professional activity and interaction, effective solving of state border protection tasks.

Based on scientific research in the sphere of decision-making, a leader must correct the direction of organization and develop the concept of its activity to make changes at the level of organization as a whole. A manager should be aware of the nature of future changes; justification of models and

programs of further changes; formulation of the problem and innovative ideas; determining their level of complexity; assessment of the drivers that promote or hinder them during the first stage of decision making process.

Keywords: *heads of state border guard units, management decisions, organizational changes, organizational development.*

УДК 159.9

Марк КАМИНІН,

*Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського, м. Одеса*

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОКАЗНИКІВ РЕВНОЩІВ ТА ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті подані результати теоретико-емпіричного дослідження співвідношення показників ревнощів та ідентичності особистості; висвітлюється психологічна суть феномену ідентичності особистості у концепції континуально-ієрархічного підходу. Ревнощі розглядаються як почуття, а також ревновість як властивість у структурі характеру особистості. Емпіричне дослідження спрямоване на встановлення кореляційних зв'язків між показниками ревнощів та ідентичності на формально-динамічному, змістовно-особистісному та нормативному рівні особистості; побудову профілів особливостей перебування ревнощів за різних статусів професійної, гендерної та особистісної ідентичності.

Ключові слова: ідентичність особистості, ревнощі, ревновість, континуально-ієрархічний підхід.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Вибір теми обумовлений відсутністю системних досліджень, що стосуються проблеми співвідношення ідентичності та виявів ревнощів особистості. У науковій літературі існують деякі фрагментарні теоретичні узагальнення щодо особливостей взаємозв'язку ревнощів з аспектами ідентичності. Наприклад, зустрічається часткова інформація щодо дослідження впливу релігійної, гендерної, професійної ідентичності

© Каминін М.

на переживання та виникнення ревнощів у працях Н. Дмитрієвої [1], Р. Грановської, Г. Іконнікової, Е. Ільїна, В. Райха, І. Степанової, Г. Уайта, К. Хорні, Л. Щеглова та ін., а також щодо психологічного впливу вікового аспекту формування ідентичності на переживання ревнощів у дослідженнях Е. Еріксона [6], М. Кляйн, Т. Прокоф'євої та ін. Також зустрічаються думки відносно зв'язку сформованості особистісної ідентичності та виявів ревнощі у працях Я. Спірідонова [3], Е. Фромма [4], Л. Шнейдер [5] та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми та які опирається автор. Широке поширення у психології терміна “ідентичність” пов'язують з ім'ям Е. Еріксона, який визначив ідентичність як найважливішу характеристику цілісності і зрілості особистості, інтеграцію переживання людиною своєї totoжності з певними соціальними групами та почуття безперервності власного буття [6].

Зважаючи на багатоаспектність феномену ідентичності, ми у своїй роботі використовуємо ті авторські підходи відносно розуміння ідентичності особистості, що були теоретичною базою для створення методик, використаних нами у цьому повідомленні.

Дж. Марсія емпірично обґрунтовує статуси ідентичності, виділяючи серед них присвоєну ідентичність, за якої особистість поступово усвідомлює певні дані про себе (громадянство, ім'я, рівень задатків і под.), та досягнуту ідентичність, яка проходить становлення через прийняття самостійних рішень особистістю про те, ким їй бути. Людина рухається у своєму розвитку від присвоєної до досягнутої ідентичності, стикаючись з її кризами.

Подальший розвиток теорії статусів ідентичності ми знаходимо у Л. Б. Шнейдер, вона виділяє такі статуси ідентичності:

1. Передчасна ідентичність, що виникає в тих випадках, коли особистість робить мало незалежних життєвих виборів, ідентичність не усвідомлюється.

2. Дифузна ідентичність, якій відповідає знижена інтелектуальна самостійність, особливо при вирішенні складних завдань у стресових ситуаціях.

3. Мораторій – це статус ідентичності, за якого людина перебуває у стані кризи ідентичності й активно намагається його вирішити.

4. Досягнута ідентичність – статус ідентичності, яким володіє людина, що сформувала певну сукупність особистісно значущих для неї цілей, цінностей та переконань. Репрезентацією досягнутої ідентичності є позитивне самоставлення при позитивному оцінюванні власних якостей та стабільного зв'язку з соціумом, а також повної координатії механізмів ідентифікації і відокремлення.

5. Псевдопозитивна ідентичність – стабільне заперечення своєї унікальності або, навпаки, її амбітне підкреслення, хворобливе неприйняття критики на свою адресу, низька рефлексія [5, с. 65–67].

Автор у своєму підході виділяє такі сфери спрямованості ідентичності, як особистісна, гендерна та професійна.

Професійна ідентичність – об'єктивна та суб'єктивна єдність з професійною групою, справою, яка обумовлює спадкоємність професійних характеристик (норм, ролей і статусів).

Особистісна ідентичність – відчуття і усвідомлення унікальності свого “Я” в його неповторності особистісних якостей, за наявності своєї приналежності соціальній реальності.

Гендерна ідентичність – єдність поведінки та самосвідомості індивіда, який орієнтується на вимоги відповідної статевої ролі [5, с. 64].

Проблемою ідентичності займаються психологи різних наукових парадигм, та ці дослідження виявляють широку специфіку розуміння ідентичності. Існує достатньо багато авторських концепцій ідентичності (А. Ватерман, Е. Еріксон, Дж. Марсія, Д. Мід, А. Сергеева [2], Л. Шнейдер та ін.).

У нашому дослідженні ми ґрунтувалися на розумінні феномену ідентичності як багаторівневого утворення, що запропоноване А. В. Сергеевою на основі континуально-ієрархічного підходу розуміння особистості О. П. Саннікової. З позицій цього підходу ідентичність розуміється як результат активної інтеграції усіх характеристик особистості (психофізіологічних, особистісних, соціальних, духовних та ін.), які взаємодіють між собою та об'єднані у цілісну структуру. Ідентичність особистості розглядається на трьох рівнях: формально-динаміч-

ному, що представлений сукупністю тих властивостей, які відображають форму та динаміку протікання ідентичності особистості; змістовно-особистісному рівні, який включає в себе показники ідентичності, пов'язані зі спрямованістю та мотиваційною сферою особистості, та нормативному рівні, що характеризує ті особливості ідентичності особистості, які формуються під впливом суспільних, моральних, культурних знань і нормативних вимог до ідентичності [2, с. 100].

Розглядаючи теоретичні положення стосовно проблеми ревнощів у психології, можна сказати, що вони носять міждисциплінарний характер. Ревнощі найчастіше розглядаються у контексті емоційної сфери особистості та вивчаються у шлюбно-любовних відносинах. Деякі особливості особистостей, схильних до переживання ревнощів, описують А. Адлер, Н. Дмитрієва та Ц. Короленко [1], З. Фрейд, Е. Фромм, К. Хорні та ін.

З одного боку, ідентичність визначається власною ієрархією самовизначень особистості, з іншого – виходить із проєкції себе у соціальний простір з метою її підтвердження від інших у всіх сферах взаємодії. Л. Б. Шнейдер описує механізми викривлення особистісної ідентичності – по-перше, через відмову від власної незалежності, яка виявляється у психологічному мазохізмі, що супроводжується підкресленням “Ми” за рахунок “Я” [5, с. 23]. При цьому відбувається втеча від власного “Я”, на порожнє місце ядра особистості зводиться значимий “Інший”, який може бути певною ідеалізованою психологічною реінкарнацією батьків – цей психологічний процес також описується Е. Фроммом [4]. Означений процес може призводити до розвитку так званого страждальницького типу ревнощів з характерним для нього самозвинуваченням. По-друге, криза ідентичності може бути подана в іншій полярності: “Перестати бути собою можна у тому випадку, якщо постійно існувати у режимі агресії, виконувати свої бажання за рахунок енергії інших людей” [5, с. 25]. Почуття володіння унеможливорює терпимість до недоліків, прощення помилок, воно стимулює ревнощі, призводить до розвитку недовіри та підозрілості [1, с. 130].

Отже, **метою статті** є виклад результатів теоретико-емпіричного дослідження взаємозв'язку показників ревнощів та ідентичності особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дані про зв'язок ревнощів та ідентичності особистості, що отримані у ході теоретичного аналізу проблеми, дозволили припустити, що означені феномени можуть виявляти взаємну детермінацію.

Зважаючи на логіку дослідження, нами підібраний відповідний психодіагностичний інструментарій: процедура “Розміщення себе на шкалах ідентичності” А. В. Сергеевої (модифікація методики Т. Дембо і С. Я. Рубінштейн), тест двадцяти висловлювань “Хто Я” М. Куна, Т. Макпартленда в інтерпретації Т. В. Румянцевої, що дає інформацію про показники змістовно-особистісного рівня ідентичності особистості; інтерв'ю Дж. Марсія та С. Арчера в адаптації О. А. Карабанової, В. Р. Орестової, що дає можливість зібрати кількісні та якісні ознаки (у вигляді розгорнутої відповіді на запитання анкети) нормативного рівня ідентичності. Для діагностики статусів гендерної, особистісної та професійної ідентичності використовувалася методика Л. Б. Шнейдер. Для вимірювання рівня ревнощів особистості ми використовували опитувальник ревнощів Л. Чурсанової та багаторівневу шкалу ревнощів Пфайфер-Вонга.

Кількісний аналіз проводився з використанням SPSS 13.0 for Windows.

Вибірку дослідження склали 68 студентів магістратури Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.

Слід зазначити, що ми отримали значущі коефіцієнти кореляції показників ревнощів з більшістю показників формально-динамічного рівня ідентичності, окрім показників гнучкості у знаходженні ідентичності та широти у пошуках ідентичності.

Результати, подані у табл. 1, свідчать про наявність таких взаємозв'язків:

показник СІ виявляє значущі від'ємні зв'язки на 5 %-му рівні з більшістю показників ревнощів: ПР, ККР, ЗПР;

показник ВТС виявляє значущі від'ємні зв'язки на 1 %-му та 5 %-му рівнях з більшістю показників ревнощів: ПР, ККР, ПКР, ЗПР;

показник ППІ характеризується додатними зв'язкам на 5 %-му рівні з такими показникам ревнощів, як ПР, ЕКР, ЗПР;

показник ЛЗІ виявляє від'ємні зв'язки на 5 %-му рівні з показниками ПР та ПКР;

показник БПС виявляє істотні додатні зв'язки на 1 %-му та 5 %-му рівнях з показниками ККР, ЕКР, ЗПР;

показник АБІ характеризується також додатним зв'язком на 5 %-му рівні з показником ККР.

Таблиця 1

**Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками
формально-динамічного рівня ідентичності
та ревнощами особистості**

Методики визна-чення ревнощів	Компо-ненти	Показники формально-динамічного рівня за мето-дикую "Розміщення себе на шкалах ідентичності"					
		СІ	ВТС	ППІ	ЛЗІ	БПС	АБІ
Методика Чурсанової	ПР	-134*	-239*	205*	-182*		
Багаторівнева шкала ревнощів Пфайфер-Вонга	ККР	-121*	-363**			166*	201*
	ЕКР			179*		316**	
	ПКР		-183*		-310**		
	ЗПР	-164*	-137*	157*		224*	

Примітка. Тут і в інших таблицях за текстом: 1) нулі та коми не позначені; 2)* – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; 3) умовні позначення формально-динамічних показників ідентичності: СІ – стійкість ідентичності, ВТС – відчуття тотожності себе, ППІ – потреба у пошуку ідентичності, ЛЗІ – легкість знаходження ідентичності, БПС – безперервність у пошуку себе, АБІ – активність у будівництві ідентичності; 4) показники за методикою багаторівневої шкали ревнощів: ККР – когнітивний компонент ревнощів, ЕКР – емоційний компонент ревнощів, ПКР – поведінковий компонент ревнощів, ЗПР – загальний показник ревнощів.

Подальше дослідження було спрямоване на виявлення взаємозв'язків між показниками змістовно-особистісного рівня ідентичності та ревнощами особистості. Результати кореляційного аналізу подані у табл. 2.

Таблиця 2

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками змістовно-особистісного рівня ідентичності та ревнощами особистості

Методики визначення ревнощів		Методика визначення статусів ідент. Шнейдер.			Методика "Хто Я"					
		ОІ	ГІ	ПрІ	СІ	ОсІ	СР	Пр.	Кул	Реф.
Методика Чурсанової	ПР	283*	-269*	-520**	304**	-304**	197*	164*	228*	-294*
	ККР				277*	-277*	306**	195*		-289*
Багаторівнева школа ревнощів Цфайфер-Вонга	ЕКР				195*	-195*		342**		-259*
	ПКР			-368**	235*	-235*				
	ЗПР			-278*	310**	-310**		349**		-337**

Примітка. 1) Система скорочень показників змістовно-особистісного рівня ідентичності: ОІ – особистісна ідентичність, ГІ – гендерна ідентичність, ПрІ – професійна ідентичність; СІ – соціальна ідентичність, ОсІ – особистісна ідентичність, СР – соціальна-рольова спрямованість ідентичності, ОсІ – особистісна спрямованість ідентичності, СР – соціально-рольова ідентичність, Пр – професійна ідентичність, Кул. – культурна ідентичність, Реф. – рефлексивна ідентичність.

Результат табл. 2 свідчать про наявність істотних зв'язків показників ревнощів з усіма показниками змістовно-особистісного рівня ідентичності, крім показника сімейної спрямованості соціальної ідентичності особистості.

Отримані результати свідчать про наявність таких взаємозв'язків: показник ОІ додатньо корелює з показником ревнощів за методикою Л. Чурсанової на 5 %-му рівні; показник ПІ виявляє від'ємний зв'язок на 5 %-му рівні з показником ПР;

показник ПрІ від'ємно корелює на 5 %-му та 1 %-му рівнях з такими показниками ревнощів, як: ПР, ПКР, ЗПР.

Слід зазначити, що для розуміння зв'язків статусів особистісної гендерної та професійної ідентичності з ревнощами особистості не досить доречно використовувати лише кореляційний аналіз, оскільки як субнормальні, так і супернормальні показники за статусами ідентичності виражають різні вияви неоптимального розвитку та відповідають передчасній та псевдопозитивній ідентичності. Тому для демонстрації особливостей ревнощів осіб з різними статусами ідентичності ми використовували метод побудування профілів за середніми арифметичними значеннями показників ревнощів у середині кожного статусу особистісної, гендерної та професійної ідентичності.

Протилежні за своєю суттю за методикою "Хто Я" соціальна та особистісна ідентичність виявили таку закономірність кореляції з показниками ревнощів: соціальна ідентичність особистості додатньо корелює на 5 %-му та 1 %-му рівнях з усіма показниками ревнощів, відповідно показники особистісної ідентичності корелюють з ними від'ємно.

Усередині соціальної ідентичності ми виявили такі значущі кореляції: соціально-рольові ознаки ідентичності характеризуються додатніми зв'язками на 5 %-му рівні з показниками ПР, ККР; професійна ідентичність додатньо корелює на 5 %-му та 1 %-му рівнях з такими показниками ревнощів, як ПР, ККР, ЕКР та ЗКР; культурна ідентичність додатньо корелює з показником ПР.

Усередині особистісної ідентичності ми виявили, що рефлексивна ідентичність від'ємно пов'язана на 5 %-му та 1 %-му рівні з показниками ПР, ККР, ЕКР, ЗПР; тоді як показник фізичного Я не виявляє значущих кореляцій з ревнощами особистості.

Подальше дослідження було спрямоване на виявлення взаємозв'язків між показниками соціально-імперативного (нормативного)

рівня ідентичності та ревностями особистості. Результати кореляційного аналізу подані у табл. 3.

Таблиця 3

**Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками
соціально-імперативного (нормативного) рівня
ідентичності та ревностями особистості**

Метод визначення ревностей		Кількісні показники за інтерв'ю Дж. Марсія та С. Арчера							
		1	2	3	4	5	6	7	8
Методика Чурсанової	ПР		378**		504**	242*		314**	566**
	ККР			-399**		-235*			
Багаторівнева школа ревностей Пфайфер-Вонга	ЕКР	386**					-202*		
	ПКР	328**			505**	540**		201*	499**
	ЗПР	393**	235*		287*				292*

П р и м і т к а. Система скорочень показників соціально-імперативного рівня ідентичності: 1 – рівень значення працевлаштування, 2 – значення вибору вступу у шлюб, 3 – професійні плани, 4 – значення власної ролі чоловіка (жінки), 5 – значення власного батьківства, 6 – релігійна ідентичність, 7 – політична ідентичність, 8 – гендерна ідентичність.

Показники ревностей мають значущі кореляції з більшістю ознак імперативного рівня ідентичності, окрім рівня значення подальшої освіти та кар'єри.

Подані результати свідчать про наявність таких кореляцій:

показник 1 виявляє додатні кореляції на 1 %-му рівні з показниками ЕКР, ПКР та ЗКР;

показник 2 демонструє додатні кореляції на 1 %-му та 5 %-му рівнях з показниками ПР та ЗПР;

показник 3 від'ємно пов'язаний на 1 %-му рівні з показником ККР;

показник 4 додатньо корелює на 1 %-му рівні з такими показниками ревностей, як ПР та ПКР, та на 5 %-му рівні з показником ЗПР;

показник 5 додатньо корелює на 5 %-му та 1 %-му рівнях з показниками ПР та ПКР та від’ємно пов’язаний з показником ККР;

показник 6 від’ємно корелює з показником ЕКР на 5 %-му рівні;

показник 7 виявляє додатні кореляції на 1 %-му та 5 %-му рівнях з показниками ПР та ПКР;

показник 8 виявляє додатні кореляції на 1 %-му та 5 %-му рівнях з показниками ПР, ПКР та ЗПР.

За результатами дослідження (рис. 1) у групі досліджуваних не зафіксовано жодного представника з передчасною особистісною ідентичністю, статус дифузної ідентичності мають 6 (8,8 %) респондентів, мораторію – 16 (23,5 %), досягнутої – 14 (20,6 %), псевдопозитивної особистісної ідентичності – 32 (47,1 %). Найбільш високі показники за шкалами ревнощів зафіксовано у групах досліджуваних з такими статусами, як мораторій та дифузна ідентичність, найменші – зі статусами досягнутої та псевдопозитивної ідентичності.

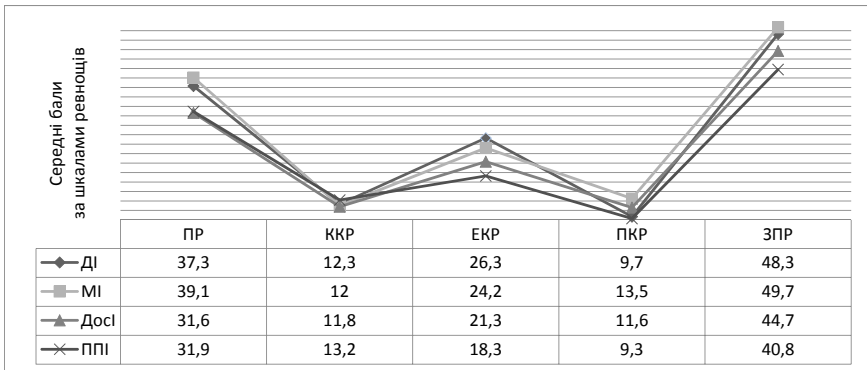

Рис. 1. Профілі ревнощів осіб з різними статусами особистісної ідентичності:

ПІ – передчасна ідентичність; ДІ – дифузна ідентичність; МІ – мораторій ідентичності; ДосІ – досягнута ідентичність; ППІ – псевдопозитивна ідентичність

У групі досліджуваних виокремлено 4 особи (5,9 %) зі статусом передчасної гендерної ідентичності, 30 осіб (44,1 %) зі статусом дифузної гендерної ідентичності, 15 (22 %) – зі статусом мораторію, 10 (14,7 %) – зі статусом досягнутої та 9 осіб (13,3 %) зі статусом псевдопозитивної гендерної ідентичності.

Результати, наведені у рис. 2, свідчать, що найвищі показники за шкалами ревнощів зафіксовані у групі з дифузною гендерною ідентичністю, найнижчі – у групі з досягнутою та псевдопозитивною гендерною ідентичністю.

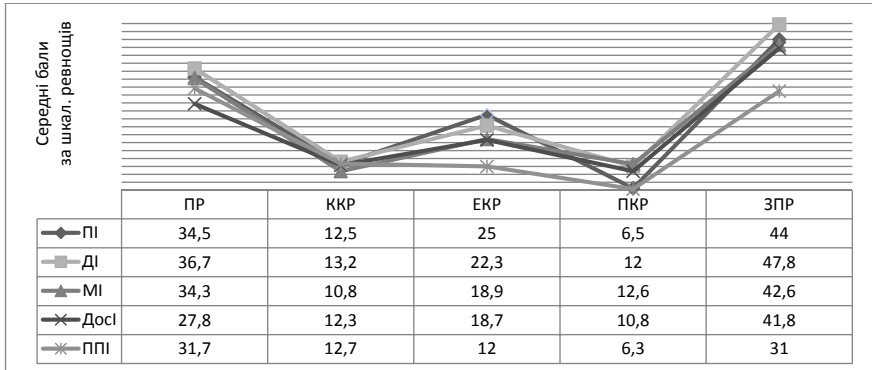

Рис. 2. Профілі ревнощів осіб з різними статусами гендерної ідентичності

За результатами дослідження (рис. 3) нам удалось зареєструвати 5 осіб (7,4 %) з передчасною, 15 (22 %) з дифузною, 17 (25 %) зі статусом мораторію, 14 (20,6 %) з досягнутою та 17 (25 %) з псевдопозитивною професійною ідентичністю.

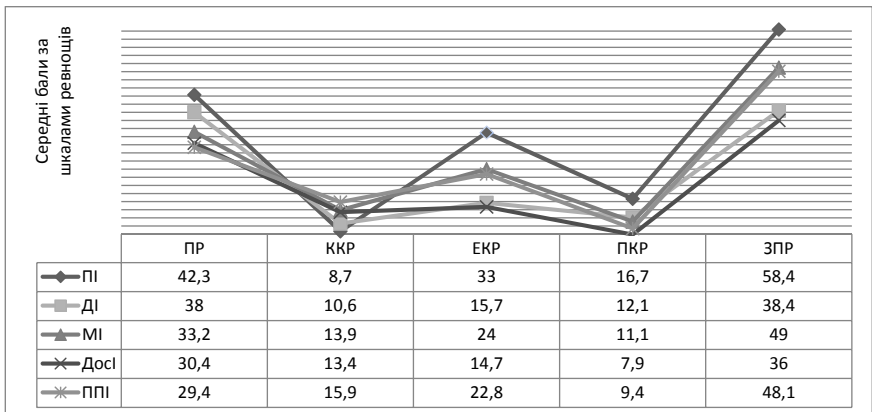

Рис. 3 Профілі ревнощів осіб з різними статусами професійної ідентичності

Найбільш високі результати за показниками ревнощів спостерігаються у групі з передчасною професійною ідентичністю, найменші – у групі зі статусом досягнутої професійної ідентичності. Крім того, у групах псевдопозитивної та мораторію професійної ідентичності спостерігаються високі значення емоційного компонента ревнощів при тому, що інші показники мають низькі значення.

Висновки. У результаті теоретико-емпіричного дослідження встановлено, що ревнощі та ідентичність особистості мають складні взаємозв'язки, на основі чого ми можемо зробити такі висновки:

1. Ревнощі особистості пов'язуються з низькими стійкістю ідентичності, легкістю її знаходження та відчуттям тотожності себе. Тобто для особистості, схильної до переживання ревнощів, характерне нестійке відчуття тотожності самій собі, наявність психічного напруження у її знаходженні. Крім того, ревнощі особистості пов'язані з підвищеними показниками потреби у пошуку ідентичності та безперервності у пошуку себе, що, на нашу думку, може свідчити про те, що ревнощі запускають механізми трансформації ідентичності.

2. Ревнощі додатньо корелюють з настановою особистості на свої соціальні статуси і від'ємно – з рефлексивною настановою. Така динаміка свідчить про те, що особистість, для якої більш значущі процеси соціальної стратифікації, відчуває потребу у занятті більш високого місця у соціальному ранжируванні (найбільш тісні взаємозв'язки отримані з параметром професійної ідентичності) та їй відповідає настанова на почуття володіння і суперництва, з якими пов'язані ревнощі.

3. Більшість показників соціально-імперативного рівня ідентичності пов'язані додатньо з ревнощами. Найбільш тісні взаємозв'язки отримані з рівнем значущості працевлаштування, власної ролі чоловіка (жінки) та гендерної ідентичності.

4. Найменші значення показників ревнощів зафіксовані у групах досліджуваних зі статусами сформованої позитивної та псевдопозитивної ідентичності, які характеризуються схвальним самоставленням. Найбільш високі значення – у групах зі статусом дифузної ідентичності, що пов'язано з низьким рівнем стійкості до стресу. Також

отримані високі значення ревнощів у групі з передчасною професійною ідентичністю.

Список використаної літератури

1. Короленко Ц. П. Сексуальность в постсовременном мире / Ц. П. Короленко, Н. В. Дмитриева. – М. : Академический проект; Культура, 2011.
2. Сергеева А. В. Психология интегральной идентичности : монография / А. В. Сергеева. – Одесса : Лерадрук, 2013.
3. Спиридонов Я. В. Динамическая модель ревности: концептуальные, клинические и функциональные аспекты / Я. В. Спиридонов // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2013. – № 2.
4. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М. : Прогресс, 1990.
5. Шнейдер Л. Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность. Теория и методы диагностики / Л. Б. Шнейдер. – М. : МПСИ, 2007.
6. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; [пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых]. – М. : Издательская группа “Прогресс”, 1996.

Рецензент – доктор педагогічних наук, професор Сергеева А. В.

Стаття надійшла до редакції 5.05.2016

Камынин М. Соотношение показателей ревности и идентичности личности

В статье представлены результаты теоретико-эмпирического исследования соотношения показателей ревности и идентичности личности, освещается психологическая суть феномена идентичности личности в концепции континуально-иерархического подхода. Ревность рассматривается как чувство, а также рассматривается ревнивость как свойство в структуре характера личности. Эмпирическое исследование направлено на установление корреляционных связей между показателями ревности и идентичности на формально-динамическом, содержательно-личностном и нормативном уровне личности; построение профилей особенностей переживания ревности при различных статусах профессиональной, гендерной и личностной идентичности.

Ключевые слова: *идентичность личности, ревность, ревнивость, континуально-иерархический подход.*

Камунін М. **Correlation of jealousy and identity of personality**

Choosing a theme is given the lack of work on the issue of identity influence on the individual experience of jealousy. In our study, we understand identity as a multi-level structure, by Professor A. Sergeeva. Identity in this theory is the result of the integration of the personality characteristics that interact with each other and integrated into a coherent structure. Considering the theoretical position on the issue of jealousy in psychology it can be said that they have an interdisciplinary character, jealousy often discussed in the context of emotional sphere of personality and studied in an intimate relationship, but is not limited to them. The purpose of this article is to present the results of theoretical and empirical research of the relationship indicators jealousy and personal identity. The study found that jealousy and personal identity are complex relationships, based on which we can make the following conclusions:

1. Jealousy is associated with low stability identity, low ease of finding identity, low sense of self identity. That is, for a person prone to experiencing the feeling of jealousy is characteristic of unstable identity itself, the presence of mental stress in its finding. Furthermore, jealousy of the person associated with enhanced requirements in the search of identity and continuity in the search itself, which in our opinion may indicate that jealousy triggers transformation of identity.

2. Jealousy is positively correlated with attention to the social status of the person and negatively with a reflection on the quality of their own qualities. This pattern indicates that the person for which a significant processes of social stratification feels the need for more high-class place in the social ranking (the closest relationship obtained professional identity parameter), and it corresponds to the sense of ownership and competition, which are associated with jealousy.

3. Most of the indicators of social-imperative levels of identity are connected positively with jealousy personality. The closest relationship

obtained with a significance level employment opportunities, the spouse's own role and gender identity.

4. The lowest values of jealousy indices recorded in the groups studied with the status was positive and false-positive identity, which are characterized by the self-beneficial. Highest Group status diffuse identity that is connected with a low level of resistance to stress. high values of jealousy is also obtained in the group with premature professional identity.

Keywords: *identity, jealousy, continual-hierarchical approach.*

УДК 159.9:355/351.74

Олександр КОЛЕСНІЧЕНКО,

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
Національна академія Національної гвардії України, м. Харків*

Ігор ПРИХОДЬКО,

*доктор психологічних наук, старший науковий співробітник,
Національна академія Національної гвардії України, м. Харків*

Яніна МАЦЕГОРА,

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
Національна академія Національної гвардії України, м. Харків*

Наталія ЮР'ЄВА,

*кандидат психологічних наук,
Національна академія Національної гвардії України, м. Харків*

ПРОГНОЗУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО РИЗИКУ ФАХІВЦІВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ВИДІВ ДІЯЛЬНОСТІ

Статтю присвячено проблемі прогнозування психологічної готовності до ризику фахівців екстремальних видів діяльності. Наведено докладний аналітичний огляд інтерпретації поняття “психологічна готовність до ризику” різними вченими. Подано власне розуміння цього поняття, яке є складною динамічною системою, що відображає здатність особистості виконувати службово-бойові завдання в екстремальних умовах, її спроможність зберігати на високому рівні власну боєдатність, структуру якої складають ком-

© Колесніченко О., Приходько І., Мацегора Я., Юр'єва Н.

поненти: самовладання, професійна ідентичність, військова товарицькість та здатність до вольового зусилля. Наведені результати узагальнення змінних, що визначають психологічну готовність до ризику військовослужбовців Національної гвардії України, за допомогою регресійного аналізу.

Ключові слова: *психологічна готовність до ризику, рівняння регресії, модель психологічної готовності до ризику, самовладання, професійна ідентичність, військова товарицькість та здатність до вольового зусилля.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Військовослужбовцям Національної гвардії України (далі – НГУ) доводиться виконувати службово-бойові завдання в умовах екстремальних ситуацій, які характеризуються дефіцитом часу; швидкоплинністю та мінливістю обстановки; загрозою для здоров'я та життя; інформаційним перевантаженням або недостатністю необхідної інформації; монотонністю і одноманітністю виконуваних дій; раптовістю виникнення екстремальної ситуації і, як наслідок, смисловою невизначеністю, що робить актуальними дослідження їх психологічної готовності до ризику.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опираються автори. На сьогодні існує низка наукових досліджень, які розкривають сутність поняття “психологічна готовність до ризику”, визначають її особливості у представників ризиконебезпечних професій, у тому числі і військовослужбовців [1; 7; 8; 10; 11; 14], проте відкритим залишається питання прогнозування готовності до ризику військовослужбовців, яке є важливим як для визначення надійності, так і для попередження розвитку негативних емоційних станів, деструкцій у військовослужбовців, які залучаються до бойових дій, виконання службово-бойових завдань в екстремальних умовах.

Мета статті – узагальнити психологічні складники, які визначають готовність до ризику військовослужбовців НГУ.

Виклад основного результату дослідження. Теоретичний аналіз термінологічного поля поняття “ризик” показав, що вчені традиційно

поєднують об'єктивні (характеристики ситуації) та суб'єктивні (характеристики суб'єкта діяльності) категорії.

Так, А. І. Петімко, В. Л. Зверев указують, що “якщо немає загрози, то немає і ризику. Для того щоб існував ризик, необхідна небезпека або принаймні небажаність можливого результату” [12].

Н. Луман (N. Luhmann) робить акцент на тому, що визначення ризику залежить від суб'єкта, який потрапляє в ситуацію невизначеності: для одних людей ситуація буде сприйматись як ризикована, для інших – як небезпечна [9].

У психології праці та інженерної психології центральним питанням у дослідженнях ризику є надійність і продуктивність діяльності, особливо в таких професіях, де є високий рівень екстремальних ситуацій і дуже значуща ціна помилок людини (наприклад, діяльності людини як оператора складних систем управління, у процесі прийняття рішень тощо).

У цих галузях психології ризик досить часто пов'язується з вибором такого варіанта дій (рішення), який може йти в розріз з інструкціями, наказами, правилами. Причому, якщо невиконання або відхилення від обов'язкових приписів призведе до вдалого результату (успіху) діяльності, то оцінка даного варіанта рішення може бути позитивною і навіть високою. Однак у разі невдачі фахівцю може бути пред'явлено звинувачення якнайменше в порушенні вимог інструкцій. Цим же буде пояснюватися і невдалий результат усієї діяльності [3].

А. Я. Билиця вважає, що вихідним пунктом і основною ознакою виправданого ризику є діяльність, яка починається з усвідомлення ситуації ризику, прийняття того або іншого рішення і закінчується реалізацією однієї з наявних альтернатив [2]. На думку автора, відмінність ризику обґрунтованого, який оцінюється як невід'ємне право професіонала, від ризику необґрунтованого, що є певним елементом авантюризму, полягає в тому, що обґрунтований ризик можна розглядати як необхідність дії в умовах об'єктивної невизначеності, властивої даній ситуації, а необґрунтований ризик – це результат небажання чи суб'єктивного невміння розрахунковим шляхом знизити цю невизначеність.

В. А. Петровський [13] виділяє два види вияву ризику: мотивованого (ситуативного) ризику, коли люди ризикують заради досягнення певних вигод (виграшу, одержання схвалення тощо), і невмотивованого (безкорисливого) ризику. Мотивований ризик є засобом адаптації, пристосування суб'єкта до ситуації і діючої в ній небезпеки. Невмотивований ризик, на думку автора, спрямований не на пристосування до небезпеки, а на протидію їй, на усунення цієї небезпеки. Тобто суб'єкт не уникає небезпеки, не відмовляється від ризику, а спеціально вибирає небезпечний варіант дій для того, щоб довести свою здатність і в цій ситуації зберігати безпеку. У результаті суб'єкт своєю ризикованою поведінкою ніби зрушує “демаркаційну” лінію діючих обмежень, розширює сферу своєї діяльності, показує свої можливості безпечно діяти в більш широкій сфері.

Проведене теоретичне дослідження показало, що поняття “готовність до ризику” набуло поширення в роботах учених у 1960–70-х рр., спрямованих на визначення передумов виникнення нещасних випадків.

Сучасні дослідники професійної діяльності екстремального профілю розглядають “готовність до ризику” у структурі психологічної готовності працівників небезпечних і шкідливих професій [1; 10; 11; 14].

Н. С. Левінцова, досліджуючи психологічні особливості поліцейських, установила, що їх готовність до ризику пов'язана із відчуттям приналежності до своєї соціальної групи [8]. Дослідниця вказує, що поліцейський готовий ризикувати, якщо відчуває підтримку своєї групи. Автор визначила, що у співробітників з високою готовністю до ризику відзначається також висока емоційна стійкість. Співробітники поліції з низьким рівнем готовності до ризику більш схильні до пасивності, до замкнутого способу життя, до переживань і тривоги, більш інертні і замкнуті.

Т. В. Грязнова вказує, що готовність до ризику взаємопов'язана з особистісними рисами людини, які характеризують комунікативну (товариськість, схильність до домінування), емоційно-вольову (упевненість у собі, незворушність, радість) сфери та інтелект [4; 5]. Крім цього, автор визначила, що основними механізмами готовності

до соціального ризику в професійній діяльності керівників (у дослідженні брали участь керівники вищої ланки залізничного транспорту) є механізм ідентифікації та соціальна сміливість [4]. Функцією механізму ідентифікації є синхронізація особистості зі своєю соціальною роллю і забезпечення її готовності до ризику (відповідно, чим більше наявні особистісні якості людини відповідають “ідеальному” образу фахівця, тим вище у неї рівень готовності до ризику). Соціальна сміливість виступає як інтегральний механізм готовності до ризику, який включає в себе: соціальний інтелект, упевненість у собі, здатність ризикувати, що в ситуаціях ризику виявляється в активізації соціальної взаємодії, прогностичності аналізу ситуації і підвищенні одночасно мотивації до досягнення успіху та мотивації уникнення невдач [4].

М. О. Кленова пов’язує готовність до ризику з процесами адаптації [6]. Вона встановила, що готовність до ризику залежить від рівня адаптації: чим він вищий, тим вище і схильність до ризику, чим більше людина адаптована в соціальному світі, комфортніше відчуває себе в ньому, тим більше вона схильна до ризику. Готовність до ризику як психологічний стан виявляється за наявності емоційного комфорту. У результаті досліджень автор сформулювала готовність до ризику як зовнішню щодо самого акту ризику надситуативну мотивацію, яка обумовлює прийняття рішення про ризик, та в загальному розумінні як здатність до прийняття виважених адекватних рішень та дій з опорою на власний потенціал в умовах невизначеності та ймовірних небезпек, відповідальність за їх результати та наслідки.

С. І. Яковенко, Т. М. Яковенко вважають, що психологічна готовність військовослужбовців до виконання службово-бойових завдань є послідовністю взаємопов’язаних процедур і дій [15]:

усвідомлення своїх потреб, вимог суспільства, колективу чи поставленого іншими людьми завдання;

усвідомлення цілей виконання завдань, вирішення яких призведе до задоволення потреб або виконання поставленого завдання;

осмислення та оцінка умов, в яких будуть відбуватися майбутні події, актуалізація досвіду, пов'язаного з вирішенням завдань і виконанням вимог подібного роду;

визначення на основі досвіду та оцінки майбутніх умов діяльності найбільш раціональних і можливих (допоміжних) способів вирішення завдань чи виконання вимог;

прогнозування вияву своїх інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і вольових процесів, оцінка співвідношення своїх можливостей, рівня домагань і необхідності досягнення певного результату;

мобілізація сил відповідно до умов і завдань, самонавіювання віри в успішне досягнення мети.

На думку Ю. О. Бабаян, Л. О. Грішман, психологічна готовність військовослужбовців є основним компонентом їх готовності до бойових дій. Вона припускає, по-перше, усвідомлення військовослужбовцем відповідальності за долю Батьківщини, рідних, близьких, впевненість у собі, своїх товаришах, бойовій техніці і зброї; по-друге, бажання боротьби, прагнення випробувати себе, долати свої слабкості, домогтися перемоги над противником [1].

Спираючись на вищевказані та власні наукові дослідження військовослужбовців НГУ, які мають досвід бойових дій, співробітники науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності НГУ розробили семантичний диференціал (перелік антонімічних пар) для реконструкції сприйняття поняття "готовність до ризику" у свідомості військовослужбовців НГУ. Отримані результати було узагальнено за допомогою факторного аналізу. Цей етап дослідження докладно описано у публікаціях співробітників лабораторії [7]. У таблиці наведено розроблену структуру психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ та психодіагностичні методики для дослідження її компонентів.

**Структура психологічної готовності до ризику
військовослужбовців НГУ**

та психодіагностичні методики для дослідження її компонентів

Назва компонентів	Здатність до вольового зусилля	Військова товариськість	Професійна ідентичність	Витримка (самовладання)
Зміст компонентів	Здатність швидко виробляти та реалізувати план дій відповідно до мінливої ситуації (рішучість, сміливість, воля)	Здатність у стресовій ситуації приймати допомогу та довіряти товаришам (довіра, толерантність, товариськість)	Прагнення дотримуватися цінностей своєї соціальної групи (патріотичність, законослухняність та професійна гідність)	Здатність утримуватися від імпульсивних дій (організованість, дисциплінованість, обережність)
Психодіагностичні методики	“Здатність до самоврядування” (Н. М. Пейсахов); “Стиль саморегуляції поведінки” (В. Моросанова); “Локус контролю” (Є. Г. Ксенофонтова)	“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки” (Л. М. Собчак)	“Шкала фашизму” (Т. Адорно, Є. Френкель-Брунсвік, Д. Левінсон, Р. Сенфорд); “Тест-опитувальник особистісної зрілості” (Ю. З. Гільбух)	“Особистісні чинники прийняття рішень”; “Вольові якості особистості” (М. В. Чумаков), “Ситуативне дослідження страху” (О. Ф. Чернавський)
16-факторний опитувальник Р. Кеттелла				

Перший і четвертий компонент психологічної готовності до ризику пов'язані з функцією саморегуляції активності в умовах небезпеки, у тому числі і з активуючою та гальмівною функціями волі. Фізіологічним підґрунтям цих компонентів є особливості взаємодії підкоркових структур (лімбічної системи, мигдалини) та кори головного мозку в умовах небезпеки. Відповідно розподіл методик між 1 та 4 компонентами є умовним, оскільки їх можна віднести до обох. Інші два компоненти відображають той факт, що військовослужбовці усвідомлюють свою приналежність до професії колективного типу з високою соціальною значимістю і, відповідно, у разі прийняття рішення про ризиковані дії вони враховують зовнішні ресурси (досвід, допомогу, поділ відповідальності тощо), що надає їм ця приналежність.

Крім того, професійна ідентичність дозволяє концентрувати військовослужбовцям свої внутрішні та зовнішні ресурси навколо інтеріоризованих професійних цінностей, запозичувати досвід, мотивацію, особливості ставлення своєї професійної групи до дій (розробки плану дій, спонукання тощо) у небезпечних умовах. І в цьому значенні показники за “Шкалою фашизму” свідчать не стільки про антидемократичність особистості військовослужбовця як такої, скільки про зосередженість на цінностях своєї соціальної групи. Шкали методики Р. Кеттелла використовуються для опису усіх чотирьох компонентів психологічної готовності до ризику.

За допомогою вказаних психодіагностичних методик було обстежено понад 750 військовослужбовців НГУ. У досліджуваній виборці досить рівно представлені категорії офіцерів, військовослужбовців військової служби за контрактом та строкової служби. На кожного військовослужбовця було отримано оцінку безпосереднього командира щодо їх готовності до ризику. Вона виступила як залежна змінна в рівняннях регресії, що були використані для узагальнення даних, та психологічних показників, отриманих за вищепереліченими психодіагностичними методиками, які виступили як незалежні змінні.

Аналіз дозволив розробити рівняння регресії для прогнозування готовності до ризику військовослужбовців НГУ (без поділу їх на категорії).

Готовність до ризику військовослужбовців НГУ = 372,919 – 0,972VAR2 – 2,443VAR19 – 3,847VAR26 – 0,537VAR31 + 1,610VAR38 – 1,254VAR39 – 1,814VAR40 + 0,647VAR46 – 1,772VAR49 – 1,662VAR50 + 2,969VAR51 – 3,020VAR52 – 2,353VAR54 + 2,438VAR55 – 1,928VAR70 – 2,405VAR74 + 1,297VAR76 – 2,915VAR79 – 5,682VAR82 + 5,186VAR90 – 3,690VAR91 + 5,248VAR101 + 0,31, де 372,919 – константа; VAR2 – “Інтернальність у судженнях про життя взагалі” (“Локус контролю”); VAR19 – “Ініціативність”, VAR26 – “Цілеспрямованість” (“Вольові якості особистості”); VAR31 – “Е” (“Суверенність і стереотипія”) (“Шкала фашизму”); VAR38 – “Прямолінійно агресивний тип міжособистісної поведінки”, VAR39 – “Недовірливо скептичний тип міжособистісної поведінки”, VAR40 – “Покірно-сором’язливий тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”); VAR46 – “Почуття громадського обов’язку” (“Тест-опитувальник особистісної зрілості”); VAR49 – “Раціональність”, VAR50 – “Готовність до ризику” (“Особистісні чинники прийняття рішень”); VAR51 – “Аналіз протиріч”, VAR52 – “Прогнозування”, VAR54 – “Планування”, VAR55 – “Критерії оцінки” (“Здатність до самоврядування”); VAR70 – “F” (“стриманість-експерсивність”), VAR74 – “L” (“довірливість-підозрілість”), VAR76 – “N” (“прямолинійність-дипломатичність”), VAR79 – “Q2” (“конформізм-нонконформізм”) (16PF Р. Кеттелла); VAR82 – “Фантазія”, VAR90 – “Екстремальний страх”, VAR91 – “Моральний страх”, VAR101 – “Прояв страху” (“Ситуативне дослідження страху”); 0,31 – похибка прогнозування.

Як видно з наведеного рівняння регресії, готовність військовослужбовців НГУ до ризику пов’язана з їх здатністю діяти як єдиний добре керований “організм”, здатність покладатися на своїх товаришів, бути впевненими в них, їх здатності до швидкого порозуміння, використовуючи у спілкуванні чіткі короткі зрозумілі формулювання, дієслова, але без критицизму чи, навпаки, без зайвих “ніжностей” (про що свідчать прямі зв’язки зі змінними “Прямолінійно агресивний тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”), “N” (“прямолинійність – дипломатичність”) (16PF Р. Кеттелла) та зворотні зв’язки з такими змінними,

як “Недовірливо скептичний тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”), “Покірно-сором’язливий тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”), “F” (“стриманість – експерсивність”), “L” (“довірливість – підозрілість”), “Q2” (“конформізм – нонконформізм”) (16PF Р. Кеттелла), “Інтернальність у судженнях про життя взагалі” (“Локус контролю”).

Готовність до ризику військовослужбовців НГУ також пов’язана зі здатністю швидко переходити від етапу планування до етапу безпосередньої реалізації дій, орієнтуючись, насамперед, на досягнення результату (необхідність виконати поставлене завдання) у наявних умовах (позитивні зв’язки з такими змінними, як “Критерії оцінки” та “Аналіз протиріч” (“Здатність до самоврядування”) і негативні зв’язки зі змінними “Прогнозування”, “Планування” (“Здатність до самоврядування”), “Раціональність” (“Особистісні чинники прийняття рішень”). Для професійних військовослужбовців готовність до ризику це, насамперед, упевненість у своїй здатності вирішити поставлене завдання в небезпечних для життя умовах, здатність виявляти тактичну гнучкість (зберігаючи товаришів та матеріальні ресурси), а не вияв “геройства” (негативні зв’язки зі змінними “Готовність до ризику” (“Особистісні чинники прийняття рішень”), “Ініціативність”, “Цілеспрямованість” (“Вольові якості особистості”), “Е” (“суверенність і стереотипія”) (“Шкала фашизму”).

Крім того, на готовність до ризику військовослужбовців впливає здатність контролювати свій страх, керуючись моральними настановами, почуттям обов’язку (не боятися виявляти свій страх, проте діяти так, щоб потім не було соромно) (позитивні зв’язки зі змінними “Почуття громадського обов’язку” (“Тест-опитувальник особистісної зрілості”), “Екстремальний страх”, “Прояв страху” (“Ситуативне дослідження страху”) та негативні зв’язки з такими змінними, як “Моральний страх”, “Фантазія” (“Ситуативне дослідження страху”).

Отже, військовослужбовці НГУ є більш готовими до ризику, якщо вони: по-перше, більш упевнені у свої товаришах, у можливості чіткої взаємодії з ними під час виконання поставленого завдання; по-друге,

більш орієнтовані на виконання поставленого завдання (здатні планувати в загальних рисах і відразу переходити до реалізації такого плану та, відповідно, здатні виявляти гнучкість під час виконання); по-тре-те, більш здатні контролювати свій страх, керуючись моральними на-становами та почуттям обов'язку.

Проведений регресійний аналіз також дозволив розробити рів-няння регресії для прогнозування готовності до ризику офіцерів НГУ.

Готовність до ризику офіцерів НГУ = 205,173 – 2,528VAR2 + 5,063VAR8 + 5,144VAR9 – 3,499VAR21 + 3,891VAR23 – 4,639VAR26 + 1,271VAR30 5,301VAR42 – 3,123VAR43 + 1,154VAR46 – 1,075VAR48 – 2,252VAR49 – 5,835VAR52 -4,304VAR54 + 5,492VAR55 + 8,045VAR58 + 6,428VAR62 + 1,881VAR65 + 2,925VAR69 – 2,582VAR70 – 3,403VAR74 – 1,679VAR78 – 6,630VAR88 + 10,649VAR90 + 0,26, де 205,173 – констан-та; VAR2 – “Інтернальність у судженнях про життя взагалі”, VAR8 – “Професійно-соціальний аспект інтернальності”, VAR9 – “Профе-сійно-процесуальний аспект інтернальності” (“Локус контролю”); VAR21 – “Самостійність”, VAR23 – “Наполегливість”, VAR26 – “Ціле-спрямованість” (“Вольові якості особистості”); VAR30 – “D” (“антиін-трацепція”) (“Шкала фашизму”); VAR42 – “Співпрацюючий-конвенці-альний тип міжособистісної поведінки”, VAR43 – “Відповідально-ве-ликодушний тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсо-нальної діагностики міжособистісної поведінки”); VAR46 – “Почуття громадського обов'язку”, VAR48 – “Здатність до психологічної близь-кості з іншою людиною” (“Тест-опитувальник особистісної зрілос-ті”); VAR49 – “Раціональність” (“Особистісні чинники прийняття рішень”); VAR52 – “Прогнозування”, VAR54 – “Планування”, VAR55 – “Критерії оцінки”, VAR58 – “Корекція” (“Здатність до самоврядуван-ня”); VAR62 – “Оцінювання результатів” (“Стиль саморегуляції пове-дінки”); VAR65 – “MD” (“низька – висока самооцінка”), VAR69 – “E” (“підпорядкованість – домінантність”), VAR70 – “F” (“стриманість – експерсивність”), VAR74 – “L” (“довірливість-підозрілість”), VAR78 – “Q1” (“консерватизм – радикалізм”) (16PF Р. Кеттелла); VAR88 – “При-родний страх”, VAR90 – “Екстремальний страх” (“Ситуативне дослі-дження страху”); 0,26 – похибка прогнозування.

Готовність до ризику офіцерів є похідною від їх упевненості в собі (позитивний вплив факторів “MD” (“низька-висока самооцінка”) (16PF Р. Кеттелла), “E” (“підпорядкованість-домінантність”) (16PF Р. Кеттелла), своїй здатності контролювати діяльність та ситуацію для досягнення поставленого завдання (позитивний вплив таких змінних, як “Професійно-процесуальний аспект інтернальності” (“Локус контролю”), “Критерії оцінки”, “Корекція” (“Здатність до самоврядування”), “Оцінювання результатів” (“Стиль саморегуляції поведінки”), “Наполегливість” (“Вольові якості особистості”), “D” (“антиінтрацепція”) (“Шкала фашизму”).

Готовність до ризику офіцерів передбачає певний баланс між надмірною рефлексивністю в діяльності та стосунках, яка не дозволяє достатньо швидко переходити від аналізу і планування до безпосередніх дій чи перешкоджає встановленню довірливих стосунків (негативний внесок таких змінних, як “Інтернальність у судженнях про життя взагалі” (“Локус контролю”), “Раціональність” (“Особистісні чинники прийняття рішень”), “Прогнозування”, “Планування” (“Здатність до самоврядування”), “L” (“довірливість – підозрілість”) та спонтанністю, здатністю “йти за ситуацією” (негативний внесок таких змінних, як “F” (“стриманість – експресивність”) (16PF Р. Кеттелла), “L” (“довірливість – підозрілість”) (16PF Р. Кеттелла), “Q1” (“консерватизм – радикалізм”) (16PF Р. Кеттелла), “Самостійність”, “Цілеспрямованість” (“Вольові якості особистості”).

Крім того, готовність до ризику офіцерів НГУ передбачає дотримання певного балансу між здатністю виявляти відповідальність за оточення і схильністю до їх надмірної “опіки” та надмірної “прив’язаності” до них (позитивний внесок таких змінних, як “Професійно-соціальний аспект інтернальності” (“Локус контролю”), “Почуття громадського обов’язку” (“Тест-опитувальник особистісної зрілості”), “Співпрацюючий-конвенціональний тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”), та негативний внесок таких змінних, як “Відповідально-великодушний тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”), “Здатність до психоло-

гічної близькості з іншою людиною” (“Тест-опитувальник особистісної зрілості”).

Готовність до ризику офіцерів також передбачає певний баланс між розумною обережністю, здатністю прогнозувати і передбачати небезпеку і сміливістю (позитивний внесок змінної “Екстремальний страх” і негативний внесок змінної “Природний страх” (“Ситуативне дослідження страху”).

Отже, готовність до ризику офіцерів НГУ багато в чому є похідною від особливостей їх професіоналізації, у ході якої мають адекватно розв’язатися такі протиріччя, що визначають становлення офіцера, як:

1) повний контроль над собою і ситуацією – здатність виявляти спонтанність, діяти за ситуацією;

2) взяття на себе повної відповідальності за підлеглих – делегування відповідальності підлеглим, а також відверті формальні стосунки з підлеглими;

3) “розумна обережність” (одним із обов’язків офіцера є передбачення потенційно небезпечних умов) – сміливість (здатність бути прикладом для підлеглих в екстремальних умовах, бойових діях).

Рівняння регресії для прогнозу готовності до ризику у військово-службовців військової служби за контрактом має певний вигляд.

Готовність до ризику військовослужбовців НГУ за контрактом = $387,331 + 3,166\text{VAR}_3 + 6,154\text{VAR}_5 - 6,720\text{VAR}_8 - 9,479\text{VAR}_9 - 4,756\text{VAR}_{23} + 4,144\text{VAR}_{25} - 6,371\text{VAR}_{26} - 1,518\text{VAR}_{31} + 1,890\text{VAR}_{34} - 2,680\text{VAR}_{35} + 2,051\text{VAR}_{36} - 2,508\text{VAR}_{43} + 0,880\text{VAR}_{44} + 1,481\text{VAR}_{46} - 1,137\text{VAR}_{47} - 2,423\text{VAR}_{50} - 4,316\text{VAR}_{59} + 4,018\text{VAR}_{63} - 3,317\text{VAR}_{68} + 3,346\text{VAR}_{72} - 2,284\text{VAR}_{74} + 2,594\text{VAR}_{76} - 2,955\text{VAR}_{77} - 2,776\text{VAR}_{80} - 7,013\text{VAR}_{85} - 7,723\text{VAR}_{88} + 10,675\text{VAR}_{90} + 7,099\text{VAR}_{92} + 8,032\text{VAR}_{95} + 6,051\text{VAR}_{98} - 10,037\text{VAR}_{100} + 0,27$, де 387,331 – константа; VAR3 – “Інтернальність при описі особистого досвіду”, VAR5 – “Інтернальність у сфері невдач”, VAR8 – “Професійно-соціальний аспект інтернальності”, VAR9 – “Професійно-процесуальний аспект інтернальності” (“Локус контролю”); VAR23 – “Наполегливість”, VAR25 – “Уважність”, VAR26 – “Цілеспрямованість” (“Вольові якості особистості”); VAR31 – “Е” (“суверенність і стереотипія”), VAR34 – “Н” (“проективність”), VAR35 –

“Г” (“перебільшене занепокоєння сексуальним життям”) (“Шкала фашизму”); VAR36 – “Владно-лідуючий тип міжособистісної поведінки”, VAR43 – “Відповідально-великодушний тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”); VAR46 – “Почуття громадського обов’язку”, VAR47 – “Життєва настанова” (“Тест-опитувальник особистісної зрілості”); VAR50 – “Готовність до ризику” (“Особистісні чинники прийняття рішень”); VAR59 – “Планування”, VAR63 – “Гнучкість” (“Стиль саморегуляції поведінки”); VAR68 – “С” (“емоційна нестабільність – емоційна стабільність”), VAR72 – “Н” (“боязкість – сміливість”), VAR74 – “Л” (“довірливість – підозрілість”), VAR76 – “N” (“прямолинійність – дипломатичність”), VAR77 – “O” (“спокій – тривожність”), VAR80 – “Q3” (“низький – високий самоконтроль”) (16PF Р. Кеттелла); VAR85 – “Самооцінка”, VAR88 – “Природний страх”, VAR90 – “Екстремальний страх”, VAR92 – “Страх діяльності”, VAR95 – “Екстремальність”, VAR98 – “Особистісно-стенічний вияв страху”, VAR100 – “Переддія страху” (“Ситуативне дослідження страху”); 0,27 – похибка прогнозування.

Як бачимо із наведеного рівняння регресії, для військовослужбовця НГУ військової служби за контрактом готовність до ризику є похідною від прийняття свого статусу підлеглого та обов’язку захисника (позитивний внесок таких змінних, як “Почуття громадського обов’язку” (“Тест-опитувальник особистісної зрілості”) та “Страх діяльності” (“Ситуативне дослідження страху”) і негативний внесок таких змінних, як “Професійно-соціальний аспект інтернальності”, “Професійно-процесуальний аспект інтернальності” (“Локус контролю”) та здатності довіритися командирі і товаришам, підтримувати з ними прийнятні, насамперед робочі, стосунки, які можуть бути дещо директивними (суворими) (позитивний внесок “N” (“прямолинійність – дипломатичність”) (16PF Р. Кеттелла), “Владно-лідуючий тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”) та негативний внесок таких змінних, як “Л” (“довірливість – підозрілість”) (16PF Р. Кеттелла), “Відповідально-великодушний тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”), “Г” (“перебільшене занепокоєння сексу-

альним життям”) (“Шкала фашизму”). Військовослужбовець військової служби за контрактом має виконувати наказ командира, проявляючи при цьому тактичну гнучкість та розумну обережність (негативний внесок таких змінних, як “Цілеспрямованість” (“Вольові якості особистості”), “Планування” (“Стиль саморегуляції поведінки”), “Наполегливість” (“Вольові якості особистості”), “Готовність до ризику” (“Особистісні чинники прийняття рішень”), “Е” (“Суверенність і стереотипія”) (“Шкала фашизму”), та позитивний внесок змінної “Гнучкість” (“Стиль саморегуляції поведінки”).

Оскільки військовослужбовець військової служби за контрактом досить часто опиняється у ситуації, коли рішення про необхідність виконувати поставлені завдання в екстремальних умовах йому фактично “нав’язується” зовні – віддається наказ командира, його готовність до ризику є похідною також і від того, який був раніш набутий практичний досвід виконання службово-бойових завдань у ризиконебезпечних для життя ситуаціях: вимушує цей досвід боятися усього оточуючого світу, виявляти невпевненість у собі чи навчив передбачати небезпеку, запобігати їй, боротися, набувати нових якостей або принаймні емоційно дистанціюватися від переживання страху (позитивний вплив таких змінних, як “Інтернальність при описі особистого досвіду” (“Локус контролю”), “Інтернальність у сфері невдач” (“Локус контролю”), “Екстремальний страх”, “Екстремальність”, “Особистісно-стенічний вияв страху” (“Ситуативне дослідження страху”), “Н” (“проективність”) (“Шкала фашизму”), та негативний вплив таких змінних, як “Життєва настанова” (“Тест-опитувальник особистісної зрілості”), “Самооцінка”, “Природний страх”, “Переддія страху” (“Ситуативне дослідження страху”). Здатність долати напруження, яке переживає людина у небезпечній для життя ситуації, залишатися у врівноваженому стані (негативний внесок змінних “О” (“спокій – тривожність”), “Q3” (“низький – високий самоконтроль”) (16PF Р. Кеттелла), “С” (“емоційна нестабільність – емоційна стабільність”) та позитивний “Н” (“боязкість – сміливість”) (16PF Р. Кеттелла) дозволяє зберігати ефективність, точність діяльності під час виконання поставлених службово-бойових завдань.

Як бачимо, готовність до ризику військовослужбовців НГУ військової служби за контрактом залежить від особливостей становлення їх професіоналізму, від того, наскільки адекватно були розв'язані протиріччя, що визначають цей процес:

1) точність виконання наказу – здатність виявляти тактичну гнучкість при виконанні наказу, а також довіра командирів – виконавча самостійність;

2) висока довіра товаришам – суворість у міжособистісних стосунках;

3) напруження – спокій (як особливості саморегуляції при прогнозуванні небезпеки, вироблені на основі досвіду), а також обережність – схильність до ризику (як особливості виконавчих дій, вироблених на основі досвіду).

Найбільш специфічним є рівняння регресії, що прогнозує готовність до ризику у військовослужбовців НГУ строкової служби.

Готовність до ризику військовослужбовців НГУ строкової служби = $427,424 - 1,721\text{VAR}3 - 3,957\text{VAR}16 - 4,377\text{VAR}25 - 2,993\text{VAR}27 + 1,609\text{VAR}29 - 2,222\text{VAR}41 - 2,845\text{VAR}49 + 3,270\text{VAR}51 - 3,107\text{VAR}67 + 3,247\text{VAR}68 - 4,004\text{VAR}70 - 2,603\text{VAR}72 - 3,158\text{VAR}73 - 3,951\text{VAR}74 + 2,973\text{VAR}78 - 5,500\text{VAR}79 - 2,579\text{VAR}81 - 10,415\text{VAR}95 + 8,126\text{VAR}98 - 6,072\text{VAR}102 + 5,332\text{VAR}104 + 0,23$, де 427,424 – константа; VAR3 – “Інтернальність при описі особистого досвіду”, VAR16 – “Готовність до діяльності з подолання труднощів” (“Локус контролю”); VAR25 – “Уважність” (“Вольові якості особистості”); VAR27 – “А” (“консерватизм”), VAR29 – “С” (“авторитарна агресія”) (“Шкала фашизму”); VAR41 – “Залежно-слухняний тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”); VAR49 – “Раціональність”, VAR50 – “Готовність до ризику” (“Особистісні чинники прийняття рішень”); VAR51 – “Аналіз протиріч” (“Здатність до самоврядування”); VAR67 – “В” (“низький – високий інтелект”), VAR68 – “С” (“емоційна нестабільність – емоційна стабільність”), VAR70 – “F” (“стриманість – експресивність”), VAR72 – “H” (“боязкість – сміливість”), VAR73 – “I” (“жорсткість – чутливість”), VAR74 – “L” (“довірливість-підозрливість”), VAR78 – “Q1” (“консерватизм – радикалізм”),

VAR79 – “Q2” (“конформізм – нонконформізм”), VAR81 – “Q4” (“розслабленість – напруженість”) (16PF Р. Кеттелла); VAR95 – “Екстремальність”, VAR98 – “Особистісно-стенічний вияв страху”, VAR102 – “Сензитивність страху”, VAR102 – “Стенічна післядія страху” (“Ситуативне дослідження страху”); 0,23 – похибка прогнозування.

Як бачимо із наведених даних, на відміну від інших категорій у військовослужбовців НГУ строкової служби прогноз готовності до ризику вибудовується не стільки на основі набутих специфічних механізмів саморегуляції, скільки на сформованих особистісних рисах, що є похідним від вікових особливостей. Так, частина стилів саморегуляції, описаних В. Моросановою, деякі вольові якості, особистісна зрілість (ціннісно-смилова сфера особистості) у цій віковій групі перебувають на стадії свого формування і не мають достатньої регулюючої сили, особливо якщо йдеться про екстремальні ситуації самореалізації.

Як і в інших групах, для військовослужбовців строкової служби готовність до ризику визначається здатністю ефективно діяти в небезпечних ситуаціях, що в їх випадку є балансом між здатністю стримувати свої переживання, які свідчать про небезпеку, долати свої страхи, не рефлексувати з приводу невдач та випробувати нові способи дій (оскільки в цій групі професійна самосвідомість лише формується), про що свідчить позитивний вплив на готовність до ризику таких змінних, як “Особистісно-стенічний прояв страху”, “Стенічна післядія страху”, “С” (“емоційна нестабільність – емоційна стабільність”) (16PF Р. Кеттелла), та негативний вплив змінних “Сензитивність страху”, “Екстремальність страху” (“Ситуативне дослідження страху”), “F” (“стриманість – експресивність”) (16PF Р. Кеттелла), “В” (“низький – високий інтелект”) (16PF Р. Кеттелла), “Раціональність” (“Особистісні чинники прийняття рішень”), “Інтернальність при описі особистого досвіду” (“Локус контролю”), “Уважність” (“Вольові якості особистості”), “А” (“консерватизм”) (“Шкала фашизму”) та здатністю адекватно оцінювати ситуацію, не наражатися на не виправданий ризик (позитивний вплив змінних “Аналіз протиріч” (“Здатність до самоврядування”) негативний вплив змінних “Н” (“боязкість – сміливість”) (16PF Р. Кеттелла), “Готовність до діяльності з подолання труднощів” (“Локус контролю”).

Іншим важливим моментом готовності до ризику військовослужбовців НГУ строкової служби є їхня залежність від статусу юнака у військовому колективі. Готовність до ризику цих військовослужбовців тим більша, чим більше у них досвід переживання (участі) в небезпечних ситуаціях сприяв підвищенню їх самооцінки, упевненості в собі, їх статусу в соціальній референтній групі, їх упевненості в товаришах (про що свідчить позитивний вплив на готовність до ризику таких змінних, як “С” (“авторитарна агресія”) (“Шкала фашизму”), “Q1” (“консерватизм – радикалізм”) (16PF Р. Кеттелла), негативний вплив показників за шкалами “Q2” (“конформізм – нонконформізм”), “Г” (“жорсткість – чутливість”), “Q4” (“розслабленість – напруженість”), “L” (“довірливість – підозрілість”) (16PF Р. Кеттелла), та змінною “Залежно-слухняний тип міжособистісної поведінки” (“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки”).

Як бачимо, готовність до ризику у військовослужбовців строкової служби певною мірою є похідною від актуальних у цій віковій групі (18–20 років) процесів самоідентифікації, специфічних механізмів визначення свого статусу в закритих чоловічих групах. Наявність досвіду переживання небезпечних ситуацій, успішного подолання випробувань (та відповідального ставлення до наданого завдання), виявів сили і навіть агресії, які привели до підвищення статусу в закритих чоловічих групах, позитивно позначаються на самооцінці та усвідомленні власної готовності до ризику. Зазначимо, що саме ці закономірності покладені в основу отримання статусу в соціальній групі через ініціацію, проходження випробування молодими людьми, які широко описані в соціальній і віковій психології. Притаманне для цієї вікової групи прагнення виявляти себе, бути задіяним у соціально значущій ситуації, певна несприйнятливність до власного негативного досвіду, помилок, неохочість до рефлексії, нехтування зовнішніми ознаками і внутрішніми відчуттями, які свідчать про небезпеку, суворе наслідування цінностей своєї соціальної групи (“чоловіча романтика”, у тому числі ідеї “братерства”), які в закритих чоловічих групах підтримуються дієвими механізмами впливу і маніпуляціями (що сприяє актуалізації компенсаторних механізмів і формуванню у юнаків маскулінних

рис), є специфічними механізмами формування самоідентифікації юнаків, у тому числі статевої та професійної, через набуття певного статусу в закритих чоловічих групах. Ці особливості використовуються не лише для формування готовності до ризику молодих людей, яких призвали захищати Батьківщину, але і для втягування юнаків у кримінальні організовані групи. На противагу цьому зазначимо, що самооцінка молодої людини визначається через відповідність цінностям своєї соціальної групи, тому готовність до ризику юнаків, які належать до закритої чоловічої групи військового колективу та організованої злочинної групи, хоча і має певну схожість у використаних механізмах формування, але ґрунтується на різній ціннісній основі.

Висновки

1. Проведене теоретичне та емпіричне дослідження дозволило сформулювати власне визначення психологічної готовності до ризику військовослужбовця НГУ, яка є складною динамічною системою, що відображає здатність особистості виконувати службово-бойові завдання в екстремальних умовах, її спроможність зберігати власну боєздатність на високому рівні, структуру якої складають компоненти самовладання, професійна ідентичність, військова товарииськість та здатність до вольового зусилля.

2. У результаті проведеного регресійного аналізу психодіагностичних даних було визначено, що психологічна готовність до ризику військовослужбовця НГУ має в своїй основі три складники, два з яких відображають зосередженість на виконанні поставленого завдання та високий рівень взаємодії, остання є специфічною ознакою військово-професійної діяльності військовослужбовців, а третя – здатність контролювати свій страх, хоча і є загальноприйнятною, але в своїй основі має специфічну для військовослужбовців мотивацію – мотивацію обов'язком.

3. Складники психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ мають специфіку виявлення залежно від особливостей їх військово-професійного статусу та набуття професіоналізму.

Так, в офіцерів психологічна готовність до ризику тим вища, чим адекватніші розв'язані наступні протиріччя, що визначають їх про-

фесійне становлення: повний контроль над собою і ситуацією – здатність виявляти спонтанність, діяти за ситуацією; взяття на себе повної відповідальності за підлеглих – делегування відповідальності підлеглим; а також відверті – формальні стосунки з підлеглими; “розумна обережність” – сміливість.

У військовослужбовців НГУ військової служби за контрактом до таких протиріч належать: точність виконання наказу – здатність виявляти тактичну гнучкість під час виконання наказу, а також довіра командирів – виконавча самостійність; висока довіра товаришам – суворість у міжособистісних стосунках; напруження – спокій як особливості саморегуляції при прогнозуванні небезпеки, вироблені на основі досвіду, та обережність – схильність до ризикованих дій як особливості виконавчих дій, вироблених на основі досвіду.

У військовослужбовців НГУ строкової служби психологічна готовність до ризику багато в чому є похідною від особливостей їх соціалізації, а не професіоналізації, а також від того, як були розв’язані протиріччя, що визначають набуття статусу у військовому колективі: конформізм – здатність протиставити себе групі (нонконформізм); рефлексивність та чутливість до різних аспектів ситуації – самовпевненість; обережність – прагнення «показати» себе (використання ризикованих дій).

Зазначимо, що висновок про певну залежність психологічної готовності до ризику від набуття професіоналізму є дійсним лише для фахівців ризиконебезпечних професій, зміст яких і передбачає дію в екстремальних ситуаціях.

Список використаної літератури

1. Бабаян Ю. О. Особливості психологічної готовності військовослужбовців до дій в екстремальних умовах / Ю. О. Бабаян, Л. О. Грішман // Психологічні науки : збірник наукових праць. – 2014. – Випуск 2.13 (109). – С. 17–21.
2. Билиця А. Я. Основні ознаки поняття виправданого ризику [Електронний ресурс] / А. Я. Билиця // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України, 2009. – Вип. 21. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/apvchzu_2009_21_26.pdf

3. Военная психология: методология, теория, практика [Текст] : учебно-метод. пособие / П. А. Корчемный [и др.]. – М. : Воениздат, 2010. – 340 с.
4. Грязнова Т. В. Психологические механизмы готовности к социальному риску в профессиональной деятельности руководителя: на примере руководителей высшего звена железнодорожного транспорта [Текст] : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.03 / Т. В. Грязнова ; Госуд. образоват. учреждение выс. проф. образ “Дальневосточный госуд. ун-т путей сообщения”. – Хабаровск, 2007. – 26 с.
5. Грязнова Т. В. Взаимосвязь готовности к риску и личностных особенностей инженеров-руководителей предприятий ЖД транспорта [Электронный ресурс] / Т. В. Грязнова. – Режим доступа : http://www.portalus.ru/modules/psychology/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1155015150&archive=01&start_from=&ucat=27
6. Кленова М. А. Социально-психологическая адаптация молодежи и склонность к риску [Текст] / М. А. Кленова // Известия Саратовского университета. [Новая серия. Философия. Психология. Педагогика]. – 2010. – Т. 10, вып. 3. – С. 79–82.
7. Колесніченко О. С. Структурно-функціональна модель психологічної готовності військовослужбовців Національної гвардії України до ризику [Текст] / О. С. Колесніченко, А. А. Лиман // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Вип. 3. – С.153–158.
8. Левинцова Н. С. Некоторые структурные особенности готовности к риску, связанные с порогом активности и личностными качествами сотрудников полиции [Текст] / Н. С. Левинцова // Вестник Бурятского государственного университета. – 2014. – Вып. 5 : Психология, социальная работа. – С. 48–51.
9. Луман Н. Понятие риска: риск, неопределенность, случайность [Текст] / Н. Луман ; [пер. А. Ф. Филиппова] // THESIS : теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1994. – Вып. 5. – С. 135–160.
10. Моторин В. Б. Воспитательная работа с личным составом подразделений повышенного риска (на материалах функционирования Государственной противопожарной службы МЧС России) [Текст] / [В. Б. Моторин, В. Л. Марченко, П. А. Ткачев и др.]. – СПб : Санкт-Петербургский институт ГПС МЧС России, 2006. – 160 с.
11. Моторин В. Б. Риск в профессиональной деятельности: основные факторы и особенности проявления [Текст] : монография / В. Б. Моторин. – СПб : СПбУ МВД России, 2002. – 240 с.

12. Петимко А. И. Основные направления и концепции в исследовании риска и современное состояние проблемы в психологии [Электронный ресурс] / А. И. Петимко, В. Л. Зверев // Научный электронный журнал “Вестник Санкт-Петербургского университета ГПС МЧС России”. – № 4 (2010). – Режим доступа : http://vestnik.igps.ru/?page_id=484

13. Петровский В. А. Поведение человека в ситуации риска и опасности (к психологии риска) [Текст] / В. А. Петровский // Новые исследования в психологии. – № 1. – М. : Педагогика, 1974. – С. 23, 24.

14. Приходько І. І. Засади психологічної безпеки персоналу екстремальних видів діяльності [Текст] : монографія / І. І. Приходько. – Харків : Акад. ВВ МВС України, 2013. – 745 с.

15. Яковенко С. І. Психічна стійкість військовослужбовців до впливу екстремальних чинників [Текст] / С. І. Яковенко, Т. М. Яковенко. – К. : КВГІ, 2008. – 265 с.

Стаття надійшла до редакції 2.05.2016

Колесниченко А. С., Приходько І. І., Мацегора Я. В., Юрєва Н. В.
Прогнозирование психологической готовности к риску специалистов экстремальных видов деятельности

Статья посвящена проблеме прогнозирования психологической готовности к риску специалистов экстремальных видов деятельности. Приведен подробный аналитический обзор интерпретации понятия “психологическая готовность к риску” различными учеными. Представлено собственное понимание данного понятия – сложная динамическая система, отображающая способность личности выполнять служебно-боевые задачи в экстремальных условиях, ее способность сохранять собственную боеспособность на высоком уровне, структуру которой составляют компоненты: самообладание, профессиональная идентичность, военная общительность и способность к волевому усилию. Представлены результаты обобщения переменных, которые определяют психологическую готовность к риску военнослужащих Национальной гвардии Украины с помощью регрессионного анализа. Уравнения регрессии были рассчитаны для общей выборки военнослужащих Национальной гвардии Украины, офицеров, военнослужащих военной службы по контракту, военнослужащих срочной службы.

Ключевые слова: *психологическая готовность к риску, модель психологической готовности к риску, самообладание, профессиональная идентичность, военная взаимопомощь и способность к волевому усилию.*

Kolesnichenko O. S., Prihodko I. I., Matcegora Y. V., Yurieva N. V.
Prediction psychological preparedness extreme risk of professional activities

The article is devoted to the prediction of psychological readiness for risk professionals extreme activities. An analytical review of the detailed interpretation of the concept of “psychological readiness for to take risks” various scientists. The concept is opened like a complex dynamic system that reflects the ability of the individual to perform the service and combat missions in extreme conditions, its ability to maintain their own fighting ability at a high level, the structure of which make up the components of self-control, professional identity, military partnership and ability to strong-willed efforts.

The results generalize variables that determine the psychological readiness for the risk of military personnel of the National Guard of Ukraine through regression analysis. The regression equation was calculated for the total sample of National Guard Ukraine, officers, military personnel on contract, conscripts.

It is defined that components of psychological readiness for risk of the military personnel of NGU have specifics of manifestation depending on features of their military and professional status and acquisition of professionalism

Officers of psychological readiness for the risk, as higher the more adequate solved these contradictions that define their professional development, full control of a situation and – the ability to show spontaneous act on the situation; assumption of full responsibility for subordinates – delegating responsibility to subordinates; and frank – formal relationship with subordinates; “Reasonable care” – courage.

Professional military personnel of NGU to such differences include: the accuracy of the order – the ability to show tactical flexibility in the execution

of the order and trust commander – executive autonomy; high confidence comrades – the severity of interpersonal relationships; tension – peace; caution – susceptibility to risky operations.

Military conscripts of NGU psychological readiness for risk is largely derived from the characteristics of their socialization, not professionalism, but also on how the conflict was resolved, defining becoming a military team, conformism – the ability to oppose the group; reflexivity and sensitivity to various aspects of the situation – the self-confidence; caution – the desire to “show” him.

Keywords: *psychological readiness for risk, the regression equation, the model of psychological readiness for risk, self-control, professional identity, military partnership, ability to strong-willed efforts.*

УДК 159.9:378

Таїсія КОМАР,

*кандидат психологічних наук, доцент,**Хмельницький національний університет, м. Хмельницький***МЕТОДОЛОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ КОНЦЕПЦІЇ
ТА МОДЕЛІ ПРОФЕСІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ ФАХІВЦЯ**

У статті здійснюється спроба теоретико-методологічного аналізу щодо концептуальних засад професійної зрілості. Досліджено п'ять рівнів методології дослідження, за якими: визначено фундаментальні цілі, тенденції розвитку й функціонування освіти та ідеї, концепції й закономірності теорії психологічної науки; обґрунтовано стратегію дослідження, здійснено вибір засобів наукового пізнання. Зроблено висновок щодо методологічного підґрунтя концепції професійної зрілості, а саме: ним є інтегративний підхід, що дозволив розглядати професійну зрілість як цілісність, у єдності складових її структурних компонентів: особистісної, академічної й соціальної зрілості.

Ключові слова: *методологія, концепція, модель, професійна зрілість особистості, інтегративний підхід.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Теоретико-методологічне рефлексування щодо концептуальних засад професійної зрілості зумовлено специфікою врахування двох векторів напряму вивчення проблеми: до людини загалом (у плані методології дослідження) і до конкретної особистості (суб'єкта дослідження).

З урахуванням складності завдання вивчення й розробки теоретико-методологічних і психологічних засад такої багатоаспектної проблеми, як становлення професійної зрілості, у дослідженні ви-

© Комар Т.

користано багаторівневу методологію (Г. Балл, В. Бочелюк, І. Булах, Ф. Гоноволін, Я. Коломенський, Н. Кузьміна, С. Максименко, Д. Ніколенко, В. Радул, В. Семиченко, В. Сластьонін, Т. Щербан, Т. Яблонська, Т. Яценко). Така методологія виконує роль загального орієнтира, ідеології й методу здійснюваного наукового пошуку і включає п'ять рівнів: систему філософських знань; загальнонаукові принципи й процедури дослідження; загальнопсихологічні ідеї, теорії, концепції, закономірності; положення окремих психологічних дисциплін; ідеї, положення, концепції, закономірності й теорії, які безпосередньо стосуються до проблеми дослідження професійної зрілості і професійної освіти.

Основу загальної методології дослідження проблеми становлення професійної зрілості складають ключові ідеї філософської і психологічної антропології про інтегральну природу людини, про соціально-психологічну природу та сутність людської діяльності.

Основною проблемою нашого дослідження є методологічна аргументація евристичності багаторівневої концепції та моделі як цілісної, ієрархічно організованої системи становлення професійної зрілості фахівця.

Методологічний аналіз концептуальної ідеї дослідження. Перший рівень методології дослідження становить система філософських знань, яка дозволила визначити найбільш загальні фундаментальні цілі, тенденції розвитку й функціонування освіти, її гуманітарні основи; обґрунтувати загальну стратегію дослідження, здійснити вибір засобів наукового пізнання. У процесі обґрунтування концепції становлення професійної зрілості розглянуті такі теоретико-методологічні ідеї:

ідея філософської антропології про роль людини у вирішенні соціальних і особистісних проблем (М. Бахтін, Є. Ільєнков, І. Ільїн, О. Лосєв, М. Мамардашвілі, Г. Ріккерт, С. Рубінштейн, В. Соловійов, С. Франк, П. Флоренський, М. Шелер);

ідея суб'єктно-гуманістичного підходу до людини (М. Гегель, Дж. Дьюї, І. Кант, Платон, Ж.-Ж. Руссо, В. Соловійов, К. Ушинський);

філософські ідеї про людину, її інтегральну сутність (М. Вишневський, Ю. Волков, В. Полікарпов);

ідеї сутності й природи людської діяльності (С. Гессен);

ідеї антропології й міждисциплінарності (Б. Анан'єв, М. Бердяєв, В. Вернадський, С. Гессен, Дж. Кальоті, Л. Соколова, О. Спінрін, Е. Фромм).

Загальні науково-методологічні принципи, що закладено у підґрунтя дослідження: закони діалектики переходу кількісних змін у якісні; заперечення заперечення; філософські категорії “кінцеве й нескінченне”, “дисконтинуальність й континуальність”, “кількість і якість”. Роль цих законів, принципів і положень у нашому дослідженні відображено в тому, що вони:

зумовлюють цільову спрямованість дослідження на використання найбільш загальних принципів: об'єктивності, детермінованості явищ, розгляд їх у розвитку й взаємодії;

виконують функцію категоріальної структури мислення, що орієнтує на відносно загальну природу об'єкта дослідження;

є визначальними у поясненні психологічної сутності явищ і процесів.

Основними принципами дослідження виділені принципи об'єктивності, детермінізму, системності, розвитку й взаємодії (І. Блауберг, Н. Кузьміна, Ю. Донаржевський, Є. Юдін).

Філософські знання дозволяють розкрити діалектику психолого-педагогічної освітньої системи й становлення професійної зрілості в освітньому процесі, визначити й вирішити протиріччя, властиві процесу розвитку, виявити взаємозв'язки його кількісних і якісних змін, відстежити перехід до більш високих стадій розвитку зі збереженням усього позитивного, засвоєного раніше.

Отож, методологічну основу концепції становлення зрілості на філософському рівні становлять ідеї інтегральної сутності людини, її ролі у вирішенні соціальних, особистісних проблем, інтегральної сутності людської діяльності, ідеї природної, соціальної й духовної цілісності.

Другий рівень методології – рівень загальнонаукових принципів і процедур дослідження. Виокремлення цього рівня зумовлено сутністю предмета дослідження, що переплітається із проблемою вивчення закономірностей розвитку суб'єкта психолого-педагогічного освітнього процесу в нових соціально-економічних умовах.

Ураховуючи викладене вище положення, ми вважаємо, що для об'єктивного вивчення процесу становлення професійної зрілості майбутнього спеціаліста соціономічного напрямку, її сутності, генезису, розбудови, закономірностей, управління функціонуванням і розвитком необхідний полінауковий підхід, залучення ідей, понять, законів (закономірностей) і принципів з інших наук, предметом яких є людина, її діяльність, інші соціально-психологічні системи.

Функціонування й розвиток системи вищої професійної освіти, у тому числі спеціалістів соціономічного напрямку, спрямовані на досягнення соціально заданих і психологічно інтерпретованих цілей. Ефективне їхнє досягнення стає можливим тільки за умови обов'язкового врахування психологічних закономірностей усіх видів діяльності: спілкування, навчання.

У цьому контексті важливе методологічне значення мають концептуальні положення про єдність навчання й психічного розвитку особистості, провідну роль навчання, сформульовані Л. Виготським, а також засновані на них подальші розробки (Б. Ананьева, В. Давидова, Г. Костюка, С. Максименка, С. Рубінштейна).

Третій методологічний рівень дослідження проблеми становлення професійної зрілості спеціаліста соціономічного напрямку включає ідеї, теорії, концепції й закономірності теорії загальної, педагогічної, вікової, соціальної психології, психології праці, психології особистості.

У ході дослідження проблем організації психолого-педагогічного освітнього процесу й становлення професійної зрілості студента соціономічного напрямку як найбільш важливі методологічні положення виділяються такі закономірності психолого-педагогічного процесу:

зумовленість психолого-педагогічного процесу потребами й можливостями суспільства у формуванні гармонійно розвинутої особистості;

зумовленість психолого-педагогічного процесу супутніми йому умовами;

взаємозв'язок процесів навчання, виховання й розвитку;

залежність ефективності функціонування психолого-педагогічного процесу від узгодженості дій усіх суб'єктів;

залежність досягнення максимально можливих за конкретних умов результатів психолого-педагогічного процесу від використання знань про його зовнішні і внутрішні взаємозв'язки;

взаємозв'язок усіх компонентів освітньої системи, що забезпечує досягнення відповідних результатів.

Зазначені закономірності стосуються зв'язків освітньої системи із соціальним оточенням і тому є частиною психолого-педагогічних умов її функціонування й розвитку.

Для вирішення проблем ефективного функціонування й розвитку психолого-педагогічного освітнього процесу, що реалізує концепцію становлення професійної зрілості, нами використані такі закономірності, розкриті в загальній теорії психології:

єдність і взаємозумовленість виховання як явища суспільного і психологічного;

єдність і взаємозумовленість формування, розвитку, виховання, навчання й освіти;

єдність і взаємозумовленість формувальної й виховної діяльності, а також похідні від них положення, принципи, ідеї.

Методологію четвертого рівня у ході розробки психолого-педагогічних засад організації психолого-педагогічного освітнього процесу становлять методологічні положення окремих дисциплін загальної, педагогічної та вікової психології, психології особистості, соціальної психології, психології розвитку.

Як базові методологічні дослідження четвертого рівня стосовно до досліджуваної проблеми нами були виділені ідеї й концепції психології розвитку цільового підходу у навчанні (О. Асмолов, Г. Балл, І. Бех, В. Демиденко, Ю. Долинська, Н. Ничкало, В. Рибалка, В. Слатьонін, С. Сисоева, Т. Титаренко, В. Шатенко); дослідження, що розкривають специфіку психолого-педагогічного освітнього процесу (Ш. Амонашвілі, Г. Балл, І. Бех, І. Зязюн, О. Киричук, В. Кремень, В. Сухомлинський).

До особливо важливих із методологічних позицій положень відносимо такі наукові ідеї й психологічні концепції:

положення про провідну роль у навчальному процесі суб'єктів педагогічного процесу, а також управлінських систем (педагога, планів, програм);

положення про взаємозв'язок і єдність у навчанні соціально зумовленої діяльності – викладання й навчання;

ідея про цільовий підхід у навчанні;

вимога обов'язкового урахування безперервних змін і розвитку складових частин навчального процесу з метою забезпечення його ефективності;

вимога послідовності, наступності, урахування набутого досвіду й традицій практики, досягнень психологічної науки у ході організації навчального процесу.

П'ятий методологічний рівень містить ідеї, положення, теорії, закономірності, що належать безпосередньо до проблеми становлення професійної зрілості: закон взаємної зумовленості психолого-педагогічного й соціального процесів; взаємозв'язки загальнонаукової й професійної підготовки фахівців; ідеї універсалізації, інтеграції і диференціації, типізації й індивідуалізації.

Методологічну базу дослідження проблеми інтегративної зрілості складають психолого-педагогічні дослідження інтеграції в освіті: філософський аспект (Ю. Волков, М. Вишневський, В. Полікарпов); інтеграційні процеси в науці (К. Абульханова-Славська, О. Асмолов, Д. Богоявленська, Л. Виготський, В. Кремень, О. Леонтьєв); інтеграційні ідеї в процесі навчання (К. Абульханова-Славська, Л. Арістова, В. Дружинін, О. Киричук, В. Лозова, В. Паламарчук, С. Рубінштейн, М. Холодна, Т. Шамова); інтеграція в процесі професійної підготовки (Є. Демиденко, С. Смирнов, П. Федосєєв).

Аналіз проблеми на всіх рівнях методології зумовив вибір основного підходу до її дослідження – інтегративного.

Методологічний аналіз дослідження моделі професійної зрілості фахівця. Моделюючи інтегративну професійну зрілість, ми враховували загальні науково-методичні вимоги, основну цільову спрямованість на результат психолого-педагогічного освітнього процесу –

становлення професійної зрілості спеціаліста на етапі професійної самореалізації.

Розроблена нами модель побудована як цілісна, багаторівнева, ієрархічно організована система; такий підхід до моделювання професійної зрілості привабливий тим, що він надає можливість:

спрощувати реальні процеси і явища, дозволяючи сприймати їх цілісно, у сутнісних характеристиках;

проекувати модель як “проміжне існування” між теорією і експериментом, що відкриває шлях як до теоретичного осмислення досліджуваного феномена, так і до його експериментальних досліджень.

В основу розробки моделі закладені принципи, що відображають сутність інтегративного підходу:

принцип цілісності надає можливість декомпозиції моделі на підсистеми, виявлення інтегративних інваріантних зв'язків і відносин складових її підсистем, які конституюють модель як цілісність;

принцип цілеспрямованості забезпечує моделі постійне вдосконалювання і розвиток;

принцип диференціації й інтеграції дозволяє, з одного боку, розглядати кожний структурний компонент моделі диференційовано, а з іншого – як інтегровану систему в сукупності сутнісних властивостей і характеристик її складових компонентів;

принцип відкритості дає змогу використовувати модель для різних цілей, трансформувати, модернізувати, адаптувати без суттєвої перебудови її структури й змісту.

Модель професійної зрілості у структурно-змістовній сутності співвідноситься з основними компонентами особистості: мотиваційно-ціннісним, когнітивним і діяльним. Мотиваційно-ціннісний компонент визначає мету, сутність, характеристики й зміст особистісної, когнітивно-академічної, діяльно-соціальної зрілості спеціаліста. Структура професійної зрілості особистості включає три основні підструктури: особистісну зрілість, професійну зрілість, соціальну зрілість, кожна з яких має свій конкретний зміст, форми й способи реалізації.

Реалізація змісту мотиваційно-ціннісного компонента є основою, що визначає провідний напрям і зміст розвитку особистісної зрілості

спеціаліста, стратегічне завдання якого – розвиток високого рівня мотивації професійної діяльності, сформованість ціннісного самовизначення, усвідомлення потреби, необхідності в професійній діяльності, особистісної творчої активності.

Процес розвитку академічної зрілості передбачає домінанту у змісті когнітивного компонента розвитку особистості, організацію освітнього процесу за принципом пріоритету індивідуалізації й самоактуалізації спеціаліста. При цьому зміст будується на основі навчально-методичного матеріалу загальнопрофесійних дисциплін і дисциплін предметної підготовки з актуалізацією на інтегративну теоретичну базу знань, використання інтегративних соціально-психологічних технологій, методів, форм його реалізації.

Діяльнісний компонент структури особистості пов'язаний із визначенням змісту, форм, методів розвитку соціальної зрілості спеціаліста, цілеспрямовано орієнтований на формування соціальних знань, соціального досвіду, соціальної культури, що сприяють успішній професійній самореалізації, соціалізації й інтеграції особистості у суспільство, культуру.

Розглядаючи становлення професійної зрілості спеціаліста як процес, ми вважали, що для здійснення аналітичного підходу до проблеми становлення професійної зрілості недостатньо досліджувати тільки дві стадії процесу – початкову й кінцеву.

Для виявлення основних закономірностей становлення професійної зрілості необхідне відповідне ґрунтовне дослідження. При цьому специфіка організації діагностичної роботи під час його проведення має зумовлюватися тим, що період професійної самореалізації ми визначаємо як найважливіший етап становлення особистості спеціаліста соціономічного напрямку у трьох основних аспектах: особистісному, професійному і соціальному.

Це положення визначає сім основних похідних, що дозволяють виділити етапи експерименту, осмислити отримані результати і дати їм необхідну інтерпретацію:

1. В основу становлення професійної зрілості покладено продуктивні ідеї вільного, природозумовленого саморозвитку й самовдосконалення особистості.

2. У центрі уваги становлення професійної зрілості у психолого-педагогічному освітньому процесі перебуває закономірність, згідно з якою зовнішні впливи переломлюються через внутрішні умови саморозвитку.

3. Орієнтація на особистісно значимі цінності спеціаліста соціономічного напрямку є підґрунтям становлення професійної зрілості спеціаліста.

4. Провідна функція становлення професійної зрілості спеціаліста полягає у стимулюванні вдосконалювання тієї інтегративної сукупності особистісних, професійних і соціальних якостей, які визначають професійну зрілість.

5. Критерієм сформованості професійної зрілості особистості є готовність спеціаліста соціономічного напрямку до самостійного здійснення багатопрофільної й багатоаспектної практичної діяльності.

6. Основою пошуку умов успішного становлення професійної зрілості є діагностика й моделювання психолого-педагогічного освітнього процесу, професійної діяльності.

7. Необхідність експертної оцінки концепції становлення професійної зрілості в психолого-педагогічному освітньому процесі за умов професійної діяльності актуалізується специфікою діяльності спеціаліста соціономічного напрямку.

Основні положення дослідження й прогноз результатів експерименту потребують експертної оцінки теоретичної концепції. Теорія може бути оцінена позитивно тільки в тому випадку, якщо задовольняє низку встановлених критеріїв науковості знання. До таких критеріїв були віднесені: логічні критерії (несуперечність, повнота, незалежність); емпіричні критерії (верифікація – емпіричне підтвердження і фальсифікація – емпіричне спростування); екстралогічні критерії (простота, евристичність, когерентність); практика як критерій науковості. Логічні критерії науковості характеризують знання з позицій його формальної адекватності. Критерій несуперечності містить у собі положення про те, що теорія повинна бути вільною від внутрішніх протиріч.

Несуперечність концепції становлення професійної зрілості спеціаліста в психолого-педагогічному освітньому процесі за умов про-

фесійної діяльності доведено шляхом інтерпретації поняття “професійна зрілість” через розкриті в інших дослідженнях категорій “особистісна зрілість” або “зрілість особистості”, “професійна зрілість”, “соціальна зрілість”.

Критерій повноти співвіднесено з різноманітністю феноменів, охоплених цією теорією. Концепція становлення професійної зрілості в освітньому процесі в умовах професійної діяльності може бути теоретичною основою для інтеграції вже вивчених розрізнених категорій: “професійна зрілість”, “особистісна зрілість”, “соціальна зрілість”.

Критерій незалежності виявляється так: запропоновані категорії й твердження концепції становлення професійної зрілості (академічна зрілість, особистісна зрілість, соціальна зрілість) логічно узгоджуються між собою, але в той же час і досить самостійні.

До емпіричних критеріїв науковості віднесено верифікацію – емпіричне підтвердження, “практична доцільність” і процедура, що забезпечує можливість установлення істинності або хибності теоретичних положень. Так, гіпотеза про інтегративну якість особистості, яка відображає сформованість професійних знань, умінь і навичок на рівні вищих досягнень, містить нові гіпотези, що перевіряються, про компонентні складники, зокрема такі, як професійна компетентність, здатність до самоосвіти, система навчальних умінь. Ці гіпотетичні припущення безпосередньо пов’язані з поняттям “професійна зрілість”. Соціальна зрілість особистості інтегрує, у свою чергу, соціальну готовність, соціальну відповідальність, стійкий світогляд, соціальну позицію.

Концепція становлення професійної зрілості у психолого-педагогічному освітньому процесі в умовах професійної діяльності піддавалась емпіричній перевірці і, як результат, відповідає емпіричним критеріям наукового знання.

Екстралогічні критерії науковості, представляючи положення опосередкованого зіставлення науково-теоретичних продуктів із дійсністю та ґрунтуючись на об’єктивних підставах, у своєрідній формі відображають гармонію між теоретичними концепціями та законами природи.

Простота є показником або оптимальності, практичної прийнятності теорії, або її істинності й перспективності. Із цих позицій кон-

цепція становлення професійної зрілості спеціаліста в умовах професійної діяльності певною мірою задовольняє критерій простоти.

Під час визначення евристичної цінності теорії першорядним є питання про те, якою мірою теорія стимулює до подальших досліджень у цій галузі. За даним критерієм науковості теорія становлення професійної зрілості припускає наявність подальших досліджень у галузі теоретичного пізнання, пов'язаних з осмисленням питань теорії та практики формування професійного самовдосконалення.

Під когерентністю розуміємо узгодженість, пов'язаність виробленого у науці знання з тими дослідницькими результатами, які розцінюються як фундаментальні й відіграють роль базису безсумнівності.

Узгоджуючись із фундаментальними дослідницькими результатами, концепція становлення професійної зрілості спеціаліста подана у формі, що дозволяє здійснити експериментальну перевірку, яка буде сприяти обґрунтуванню причинно-наслідкових зв'язків. Практика відіграє роль критерію науковості тією мірою, якою вона відповідає критерію істинності знання. Теорія становлення професійної зрілості у психолого-педагогічному освітньому процесі в умовах професійної діяльності відповідає даному критерію у двох аспектах:

забезпечує понятійне підґрунтя, що дає можливість спостерігати й змінювати взаємозалежні й взаємозумовлені події сучасної дійсності;

виявляє зв'язок із подіями, що стосуються організації психолого-педагогічного процесу і раніше в психолого-педагогічній практиці не спостерігалися.

Висновки. За методологічну основу концепції становлення професійної зрілості на філософському рівні прийнято ідеї інтегральної сутності людини, її ролі у вирішенні соціальних, особистісних проблем, інтегральної сутності людської діяльності, ідеї природної, соціальної й духовної цілісності.

Теоретичну сутність концепції склали провідні ідеї цілісного особистісного, професійного й соціального розвитку фахівця до рівня вищих досягнень – професійної зрілості.

Методологічним підґрунтям концепції є інтегративний підхід, який дозволив розглядати професійну зрілість як цілісність, у єднос-

ті складових її структурних компонентів: особистісної, професійної й соціальної зрілості.

Особливості створення понятійної схеми феномену “професійна зрілість” подано у такій послідовності: аналіз поняття в філософському аспекті “наявне” – “необхідне” – “можливе”; розкладання поняття “професійна зрілість” на складники, його елементи; визначення їх сутності в психолого-педагогічному освітньому процесі; використання аналітичних положень інтерпретації й операціоналізації для побудови визначення феномену. Сутність поняття “професійна зрілість” розглянута в контексті поняття “інтеграція” як феномену, що належить до теорії систем.

В основу розробки моделі закладені принципи, що відображають сутність інтегративного підходу: цілісності, системності, диференціації та інтеграції, які дозволили розглянути кожний структурний компонент моделі, з одного боку, диференційовано, з іншого – як інтегровану систему в сукупності інтегративних властивостей і характеристик.

Комар Т. **Методологическая рефлексия концепции и модели профессиональной зрелости специалиста**

В статье осуществляется попытка теоретико-методологического анализа концептуальных основ профессиональной зрелости. Проанализировано пять уровней методологии исследования, по которым: определены фундаментальные цели, тенденции развития и функционирования образования и идеи, концепции и закономерности теории психологической науки; разработана стратегия исследования, осуществлен выбор средств научного познания. Сделан вывод о методологической основе концепции профессиональной зрелости, а именно то, что им является интегративный подход, который позволил рассматривать профессиональную зрелость как целостность, в единстве составляющих ее структурных компонентов: личностной, академической и социальной зрелости.

Ключевые слова: методология, концепция, модель, профессиональная зрелость личности, интегративный подход.

Komar T. Methodological Reflection of Concept and Model of Professional Maturity

The article is an attempt of theoretical and methodological analysis of the conceptual foundations of professional maturity. It analyzed five levels of research methodology by which: defined fundamental objectives, trends in the development and functioning of education and the ideas, concepts and laws of the theory of psychology. It developed a research strategy, implemented the choice of means of scientific knowledge.

The article is concluded that the methodological basis of the professional maturity of the concept. It is an integrative approach, which has allowed considering professional maturity as integrity, the unity of its constituent structural components: personal, academic and social maturity.

Keywords: *methodology, concepts, models, professional maturity of personality, an integrative approach.*

УДК: 159.923.3+616.89-008.444.7

Анна ЛІСОВЕНКО,

*Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського, м. Одеса*

РИСИ ТА ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТЕЙ, СХИЛЬНИХ І НЕСХИЛЬНИХ ДО ЗАЗДРОЩІВ

Стаття присвячена теоретико-емпіричному дослідженню індивідуально-психологічних особливостей заздрісних та незаздрісних осіб. Надані результати кількісного та якісного аналізу між значеннями показників схильності до переживання заздрості та факторів особистості за Р. Кеттеллом, на основі чого надані психологічні портрети особистостей, схильних та несхильних до переживання заздрощів. Емпірично доведено, що особистості, більшою мірою схильні до заздрості, характеризуються: особистісною тривожністю, емоційною нестійкістю, підозрлістю, почуттям провини, імпульсивністю, фрустрованістю та залежністю від групи.

Ключові слова: *заздрість, схильність до заздрощів, заздрісність, факторна структура, властивість особистості, риси особистості.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Для сучасного суспільства характерні бурхливі політичні, економічні, культурні та правові зміни, що гостро впливають як на міжособистісні відносини, так і на внутрішній світ людини. Звертаючись до проблеми напруженості у суспільстві, слід згадати про зростання соціальної нерівності та розшарування, зниження рівня життя та соціальну незахищеність значної частини населення, зростання безробіття тощо. Споживацька орієнтація в економіці, збільшення інформаційно-візуальних наван-

© Лісовенко А.

тажень через телебачення, соцмережі та засоби зовнішньої реклами (культ “багатих та відомих”) нав’язують жагу до володіння статусними і престижними речами і сприяють посиленню тривожності, конкуренції та агресивності серед людей. Усе це призводить, з одного боку – до множення об’єктів заздрості, а з іншого – до загострення почуття несправедливості і заздрісних тенденцій як у окремих особистостей, так і в суспільстві в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. У процесі розгляду природи і зовнішніх чинників заздрості як базової обставини, що спричиняє актуалізацію заздрості, філософи різних часів і більшість сучасних дослідників заздрості виділяють соціальне порівняння. Та, мабуть, не можна однозначно стверджувати, що особистість обов’язково буде заздрити, тільки-но потрапить у ситуацію соціального порівняння і нерівності. Що ж стосується внутрішніх детермінант заздрості, К. Муздибаєв відмічає, що “емпіричних досліджень з цієї теми явно недостатньо” [1, с. 5].

У попередніх наших роботах теоретично встановлено, що, залежно від наукових підходів дослідників, заздрість пов’язувалася з такими властивостями особистості, як: схильність до почуття неприязні та ворожості (Мк. Даугалл, К. К. Муздибаєв, В. О. Лабунська, Р. М. Шаміонов, Т. В. Бескова), почуття досади та зневіри (О. В. Золотухіна-Аболіна, Т. В. Бескова), агресивність (А. Адлер, М. Кляйн), тривожність (К. Хорні, А. Ребер), фрустрованість (Е. Фромм, Ф. Розенцвейг, І. Б. Котова, Л. С. Архангельська), схильність до афективних реакцій (М. Г. Ярошевський, С. Ю. Головін), перфекціонізму (О. Т. Соколова) і нарцисизму (З. Фрейд, М. Кляйн, О. Кернберг, Х. Когут), комплекс неповноцінності (А. Адлер, О. Р. Бондаренко, У. Лукан) тощо [2, с. 1, 2].

Незважаючи на численність робіт з проблем заздрості, є труднощі щодо складання цілісного образу особистості, схильної до переживання почуття заздрості, що спричинено наявністю індивідуально-психологічних відмінностей між людьми. Саме тому на основі наукових положень про метахарактеристики індивідуальності (О. П. Саннікова) [3], а також даних про заздрість [1], у структурі цієї властивості

можна виділити емоційний (ZEm), когнітивний (ZKg), поведінковий (ZPv), мотиваційний (ZMt), контрольно-регулятивний (ZKR) та настановний (ZNst) компоненти. Дослідження вираження цих компонентів дозволяє виявити, у якій сфері в особистості більше виявляється заздрість: у сфері емоцій, думок або поведінки, чи є вмотивованість і настанова на заздрощі, а також чи можливий контроль і регуляція власних заздрощів [4].

У цій роботі заздрісність розглядається як усталена властивість особистості, спричинена частим порівнянням себе з іншими не на свою користь, яка характеризується суб'єктивним відчуттям зниження самоцінності, виявляється пристрасним бажанням заволодіти перевагами об'єкта порівняння (або позбавити його цих переваг) і характеризується: специфічними емоціями (злість, роздратування, гнів, лють, неприязнь, невдоволення, досада, розчарування, печаль, зневіра тощо); певними думками та міркуваннями стосовно себе та інших (думки про невдоволення власним становищем, статусом, якостями, життям у цілому, про власну приниженість, нестачі чого-небудь, думки про свою неповноцінність, про незаслуженість переваг об'єкта заздрості, бажання "зрівнятися" або ж думки про помсту); виявами специфічної поведінки (суперництво або конкуренція, недоброзичливість у поведінці, схильність до пліткування, сарказму, ігнорування, підлих вчинків відносно об'єкта заздрощів) [4; 5, с. 74, 75].

Крім того, ми розрізняємо заздрість як адекватну або неадекватну короткочасну реакцію, котра виникає в певних ситуаціях, як більш-менш тривалий психічний стан і як стійку рису особистості – заздрісність. При цьому ми припускаємо, що певне поєднання рис особистості може сприяти схильності до заздрощів, супроводжувати заздрісність, впливати на її рівень та спричинювати особливості форм вияву заздрощів.

Згідно з факторною теорією особистісних рис Р. Кеттелла особистість складається зі стабільних, стійких, взаємопов'язаних елементів (властивостей, рис), що визначають її внутрішню сутність і поведінку. Відмінності у поведінці людей пояснюються відмінностями у вираженні особистісних рис [6; 7]. Теоретичний аналіз літератури і наші попередні дослідження показали, що схильність до переживання

заздрощів може супроводжуватися досить суперечливими виявами, а саме: з одного боку – конкуренцією, ворожнечею, агресією, злобою, жорстокістю, зловтіхою, а з іншого – байдужістю, відстороненням, зневірою, апатією, депресією та відчаєм. Саме тому задля уточнення властивостей особистості, що супроводжують схильність особистості до заздрощів, а також задля виявлення їхніх зв'язків з показниками заздрощів ми обрали “16-факторний особистісний опитувальник” Р. Кеттелла [6], що ґрунтується на окремих характеристиках темпераменту та особистісних якостях і охоплює тим самим широку сферу змінних особистості. При цьому кожен фактор опитувальника відображає патерни узагальнених рис особистості.

Отже, **метою статті** є виклад результатів емпіричного дослідження спектра психологічних властивостей осіб, які схильні і несхильні до заздрощів.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою діагностики заздрісності були залучені спеціально розроблений тест-опитувальник “Диференціальна діагностика схильності особистості до заздрощів” (ДІЗА) та опитувальник “Соціальні настанови особистості відносно заздрощів” О. П. Саннікової, А. Ф. Лісовенко [4], спрямовані на виявлення як структурних компонентів переживання почуття заздрощів, так і загального показника заздрісності. Для діагностики індивідуально-психологічних особливостей особистості був застосований “16-факторний особистісний опитувальник” Р. Кеттелла [6].

Дослідження проводилося на базі Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (м. Одеса). У ньому брали участь студенти першого курсу денної форми навчання за різними спеціалізаціями, а також слухачі денної та заочної форм навчання факультету післядипломної освіти відділення перепідготовки кадрів зі спеціальності “Психологія”. Вік досліджуваних – від 18 до 35 років; загальна кількість – 123 особи. Обробка даних здійснювалася за допомогою кількісного (методу кореляції за Спірменом) та якісного (метод “асів” і “профілів”, t-критерій Стьюдента) аналізу.

На першому етапі дослідження отримані емпіричні дані підлягають кореляційному аналізу (табл. 1).

Таблиця 1

Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками заздрощів і факторами особистості за Р. Кеттеллом

Фактори	ZNst	ZEm	ZKg	ZPv	ZMt	ZKR	ZZag
С	-464**	-635**	-622**	-538**	-655**	-249**	-740**
G				-184*			
H	-262**	-485**	-443**	-383**	-419**		-523**
I				-201*	-197*		
L	286**	425**	488**	385**	415**		511**
M	-224*	-422**	-222*	-205*	-276**		-330**
O	404**	604**	651**	588**	635**	230*	737**
Q2	-316**	-429**	-390**	-390**	-425**	-278**	-479**
Q3	-342**	-494**	-461**	-446**	-496**		-558**
Q4	314**	490**	574**	471**	462**	244**	585**
QI		-236**	-256**		-184*		-256**
QII	424**	647**	677**	597**	637**	242**	761**
QIV	-233**	-220*			-186*		-192*

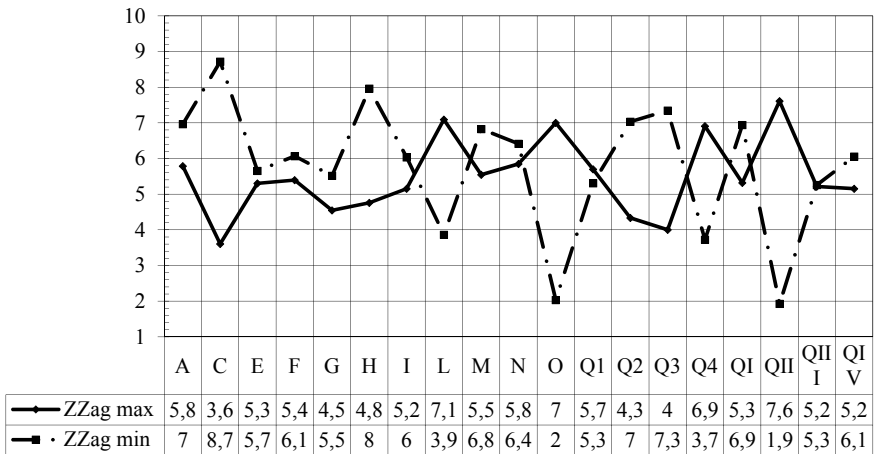
Примітка. 1) нулі та коми опущені; 2) позначення ** – значущість зв'язку на 1 %-му рівні; позначення * – на 5 %-му рівні; 3) розшифрування абrevіатур компонентів заздрості та назв факторів за Р. Кеттеллом подане у тексті.

Як загальний показник заздрісності (ZZag), так і усі показники заздрощів виявили значущі додатні та від'ємні зв'язки з багатьма факторами особистості (за Р. Кеттеллом). На 1 %-му рівні ZZag пов'язаний із такими факторами, як: QII+ (тривожність), С- (слабкість "Я"), О+ (гіпотимія), Q4+ (фрустрованість), Q3- (імпульсивність), Н- ("threctia" – боязкість), L+ ("protension" – підозрілість), Q2- (залежність від групи), М- ("praxernia" – практичність), QI- (інтроверсія), на 5 %-му рівні ZZag пов'язаний із фактором QIV- (конформність). Отже, у разі збільшен-

ня рівня вияву означених патернів рис особистості (що відповідають певному полюсу біполярного континууму названих факторів) зростає загальна схильність до заздрощів, а у разі зменшення рівня вияву цих рис особистості та за вираження їхньої протилежної пари у названих факторах заздрісність зменшується і зникає.

Слід згадати і про фактор G- (слабкість “Над-Я”), що виявив значимий взаємозв’язок на 1 %-му рівні лише з поведінковим компонентом заздрісності, а також фактор I- (“harria” – жорсткість), пов’язаний на 1 %-му рівні з поведінковим та мотиваційним компонентами заздрісності. Це свідчить про те, що при високій вмотивованості на заздрість та у поведінкових виявах заздрісності може виявлятися зниження чутливості, суворість (до цинізму), самовпевненість, черствість, а також безвідповідальність, потурання своїм імпульсивним бажанням та ігнорування моральних норм. Але із загальною схильністю до заздрощів ці фактори не пов’язані. Щодо контрольного регулятивного компонента заздрісності слід зазначити, що відповідно до теоретичного конструкту методики ДІЗА високі значення даного показника свідчать про невміння контролювати свою заздрість. Отже, нездатність контролювати свою заздрість пов’язана з факторами Q2- (залежність від групи), C- (слабкість “Я”), Q4+ (фрустрованість), Q1+ (тривожність), O+ (гіпотимія).

На підставі результатів кореляційного аналізу здійснено якісний аналіз, що дозволяє групувати досліджуваних за певною ознакою і вивчати їхні психологічні особливості [8]. За допомогою методу “асів” [8] виявлені особистості з високим (загальний показник заздрісності в діапазоні від 75 до 100 процентів) і низьким рівнем (від 0 до 25 процентів) заздрісності. Черговим кроком здійснення якісного аналізу стала побудова й інтерпретація психологічних профілів. На рисунку зображені профілі факторів особистості (за Р. Кеттеллом) у досліджуваних з максимальними ($n = 33$) та мінімальними ($n = 29$) значеннями загального показника заздрощів. На осі абсцис позначені фактори, на осі ординат – ступінь їх вираження в стенах. Середня лінія ряду проходить через точку 5,5 стена.

Профілі факторів особистості (за методикою Р. Кеттелла)
у групах досліджуваних з максимальними (ZZag max)
та мінімальними (ZZag min) значеннями
загального показника заздрощів

Візуальний аналіз профілів представників означених груп свідчить про наявність низки відмінностей між ними. Відмінності були перевірені статистично за допомогою t-критерію Стьюдента, і більшість із них виявилася значимими.

Для складання психологічних портретів особистостей, схильних до заздрощів різною мірою, попередньо шляхом ранжування [8] було виявлено фактори, домінуючі значення яких найбільш відхилені від середньої лінії ряду (табл. 2).

Слід зазначити, що на профілі групи осіб, схильних до заздрощів більшою мірою, майже всі компоненти факторної структури особистості за Р. Кеттеллом розташовуються близько до середньої лінії ряду і не виявляють крайніх проявів. Це може свідчити про надмірне заперечення представниками даної групи будь-яких відхилень і дозволяє припустити, що в основі такого підходу обстежуваних до тестування лежить глибинна тривожність [3].

Таблиця 2

Найбільш виражені фактори особистості у кожному профілі

Ранг	Група 1 (ZZag max)	Група 2 (ZZag min)
1	QII+ (тривожність)	QII- (приспособованість)
2	C- (слабкість "Я")	O- (гіпертимія)
3	L+ ("protension" – підозрілість)	C+ (сила "Я")
4	O+ (гіпотимія) Q3- (імпульсивність)	H+ ("parmia" – сміливість)
5	Q4+ (фрустрованість) Q2- (залежність від групи)	Q3+ (контроль бажань)

За результатами даного дослідження (див. рис.1 і табл. 2), особи з більшою схильністю до заздрощів характеризуються такими особливостями:

високим рівнем особистісної тривожності (QII+), що характеризується негативно забарвленими переживаннями внутрішнього неспокою, стурбованості, невизначених пошуків, "гарячки", які переходять у непродуктивне збудження демобілізуючого характеру. Це свідчить про наявність емоційних переживань негативного характеру щодо себе і у сфері соціальної взаємодії, низьку стресостійкість, слабкий контроль над емоціями та поведінкою. Крім того, високі значення за фактором тривожності другого порядку є головним індикатором порушень у емоційній сфері, ознакою перебування у стані дистресу та невротизації особистості [6]. Зміст цього фактора (QII+) близький до поняття "загального нейротизму" за Г. Айзенком;

слабкістю "Я", емоційною нестійкістю (C-). Такі особи часто не здатні контролювати свої емоційні імпульси і виражати їх в соціально допустимій формі, перебувають під впливом почуттів, мінливі, легко засмучуються, під час розладів втрачають рівновагу духу. Зовні це виявляється як низька відповідальність, нестійкість в інтересах, примхливість, ухилення від реальності та відмова від накресленого. Також може бути підвищена втомлюваність, іпохондрія, відчуття безпорадності і

безсилля впоратися з життєвими труднощами. Можуть бути присутні невротичні симптоми, безпричинні страхи, неспокійний сон і певна образа на інших, у тому числі і безпідставна. Низька сила “Я” може бути свідченням пережитих раніше життєвих стресів [7];

підозрілістю, високим рівнем внутрішнього напруження (L+), дратівливістю, незалежністю, упередженням і категоричним ставленням до оточення, схильністю до заздрощів, суперництва та ревнощів. Особи з L+ можуть бути зарозумілі, егоцентричні, горделиві, догматичні, тиранічні, недовірливі та вимогливі до оточення, злопам'ятні, зациклені на недоліках і помилках інших. Вони часто занепокоєні тим, що говорять за їх спиною, а також критичними випадками на свою адресу. Їм властиве критичне ставлення до радощів інших людей і ворожі почуття, з якими вони борються за допомогою проєкції та витіснення. За припущенням Р. Кеттелла, цей фактор слід розглядати як різновид компенсуючої поведінки, своєрідний захист від тривожності, невпевненості та соціальної ненадійності. Причина цих особливостей може бути в дитячому віці, коли погані взаємини в родині (суворість і надвимогливість батьків) призвели до глибокої внутрішньої недовіри й образи на інших людей [6; 7];

гіпотонією, почуттям провини (O+), невпевненістю в собі, самозвинуваченням, вразливістю, стурбованістю, депресивними тенденціями. Особи з O+ сповнені тривоги і передчуттів, часто пригнічені, легко плачуть, можуть відчувати себе самотніми і відлюдними, часто занурені в похмурі роздуми, перебувають у владі настроїв, чутливі до зауважень і осуду оточення, мають сильне почуття обов'язку, скрупульозні, метушливі, легко піддаються різним страхам та часто відчують себе в небезпеці. Також у осіб з O+ може бути емоційно глибоке відчуття загальної неповноцінності, вони не вірять у себе, часто напружені, схильні докоряти себе, недооцінювати свої можливості, знання, здібності, потребують заохочення і підтримки. Крім того, такі особистості важко справляються з будь-якими життєвими труднощами та невдачами і переживають їх як внутрішній конфлікт. Слід зазначити, що високе значення цього фактора (O) може також бути реакцією на минулі травматичні події в житті людини [6; 7];

імпульсивністю, низьким самоконтролем (Q3-), що виявляється у слабкій волі, необміркованості, неорганізованості, низькій самодисципліні, слідуванні своїм раптовим і швидкоплинним бажанням і спонуканням, внутрішній конфліктності уявлень про себе, недбалості, неуважності. Низькі оцінки за фактором Q3 свідчать про слабку здатність ефективно управляти своєю енергією і невміння планувати своє життя та долати перешкоди. Фактор Q3- є індикатором низької здатності контролювати свої емоції, перш за все, злості та тривожності. Характеризує недостатньо розвинений і стійкий образ “Я”, низький рівень усвідомлення індивідом соціальних вимог і власних ідеалів, виявляється у вигляді невихованої, необдуманної емоційності та нарцисичного заперечення громадських норм, що супроводжується тривожною невпевненістю [6; 7]. Можливо, це є свідченням ціннісної дезорієнтації заздрісних особистостей;

фрустрованістю, “високою его-напруженістю” (Q4+), збудженістю, дратівливістю, підвищеною мотивацією, активністю, незважаючи на стомлюваність та слабе почуття порядку, емоційною нестійкістю з переважанням зниженого настрою, нетерплячістю, нетерпимістю до критики і, можливо, труднощами зі сном. Високі оцінки за фактором Q4 характерні для класичного неврозу тривожності. Особи з високим Q4 неспокійні, збуджені, напружені, швидко сердяться на людей, непосидючі, відчувають себе розбитими, втомленими, але не можуть залишатися без діла навіть в обставинах, що сприятливі для відпочинку. Існує доказ, що фактор Q4+ пов’язаний із фрустрацією мотивації (наявністю великої кількості потреб, що не знайшли задоволення) [6]. Цей фактор характеризує рівень збудження і напруги, висловлює погано контрольовану чутливість, тобто рівень внутрішньої стримуваної енергії, яка, не знайшовши виходу, може призвести до психосоматичних порушень;

залежність від групи (Q2-) соціабельність, несамостійність, схильність до наслідування, безініціативність. Особи з низькою оцінкою за фактором Q2 прив’язані до групи, залежні від групової підтримки, приймають рішення разом з іншими, потребують порад і підтримки, дотримуються громадської думки, орієнтуються на групову оцінку і

соціальне схвалення. Такі особистості воліють бути разом з іншими людьми не тому, що вони дуже товариські, а тому що у них відсутня ініціатива і сміливість у виборі власної лінії поведінки.

Цікавим є те, що в осіб, схильних до переживання заздрощів, виявлено високі значення фактора $O+$, що означає схильність до сильного відчуття провини, але в той же час дещо знижені значення за фактором $G-$, що свідчить про те, що ці особистості не приймають групові стандарти як свої. Такі особистості перебувають у “замкненому колі” невротичного конфлікту, оскільки внаслідок надмірної суворості та почуття провини вони платять за великим рахунком за невиконання прийнятих групових норм [6]. Цей внутрішній конфлікт цінностей і стандартів особливо загострюється тим, що для заздрісних осіб характерна схильність до наслідування, залежність від групової думки, а, точніше, від соціального схвалення і прийняття ($Q2-$).

У особистостей, схильних до заздрощів, виявлено підвищені значення факторів $O+$ і $Q4+$, що характеризує тих, хто часто тривожиться про можливі невдачі і неприємні події, шкодує про свої минулі вчинки, незадоволений собою, відчуває почуття провини, що створює труднощі у взаєминах з оточенням. Такі особистості болісно переносять критику на свою адресу, похвалу і компліменти приймають з великою недовірою, перешкоди на шляху до досягнення мети сприймають як непереборні, схильні фіксуватися на неприємних сторонах подій, що перешкоджає пошукам виходу з проблемних ситуацій.

Ще однією важливою особливістю особистостей, схильних до заздрощів, є те, що їм може бути притаманна завищена самооцінка ($L+$) і водночас (або періодами) глибоке відчуття загальної неповноцінності, що відповідає низькій самооцінці ($O+$). Ця особливість відображає нестійкість їхньої самооцінки та є характерною для особистостей з нарцисичними тенденціями. Зв'язок заздрісності з нарцисизмом був емпірично доведений у наших попередніх дослідженнях [9].

Крім того, в осіб, котрі схильні до заздрощів, виявлено поєднання підвищених значень факторів $Q4+$ і $Q3+$, з чого можна зробити висновок, що їхня еґо-захисна структура сильно перенапружена, що може призвести до стану дистресу. У цьому випадку можливо зменшення

стресу шляхом виведення особистості з нестерпної ситуації, в якій вона перебуває [7], або ж шляхом переосмислення та зміни ставлення до цієї ситуації.

Основні характеристики означених факторів відповідають особливостям заздрисних особистостей і відображають глибокі внутрішні протиріччя та зовнішню суперечливість цих осіб. Отже, сукупність названих властивостей особистості може створювати сприятливі умови для формування або загострення заздрисності та визначати особливості її протікання. Разом з цим і сама заздрисність супроводжується схильністю до означених патернів рис особистості.

Особистості з меншою схильністю до заздрощів характеризуються такими властивостями:

приспосованістю, внутрішнім спокоєм, емоційною стабільністю (QII-), схильністю до переживань позитивного характеру стосовно до себе і у сфері соціальної взаємодії, здатністю контролювати власні емоції та поведінку, тобто достатній рівень емоційної зрілості. Як правило, низькі показники за фактором тривожності свідчать про психічне здоров'я, але занадто низька оцінка за фактором тривожності може бути, якщо особистість щось приховує [3];

гіпертимією (O-), енергійністю, життєрадісністю, безпечністю, упевненістю в собі, спокоєм, безтурботністю, благодушністю, холоднокрівністю, нечутливістю до схвалення або осуду оточення. Низькі оцінки за фактором O відрізняють людей небоязливих, таких, котрі вірять у себе, неохочі "опускати руки" і "керують своїми невдачами";

силою "Я", емоційною стійкістю (C+), витриманістю, спокоєм, певною флегматичністю, тверезим поглядом на речі, працездатністю, реалістичною налаштованістю, емоційною зрілістю, постійністю інтересів, умінням управляти ситуацією та власним стресом, може бути емоційна ригідність і нечутливість. Такі особистості можуть відчувати сильний дискомфорт під впливом стресу, але не допускають у себе стану дистресу, демобілізації та дезінтеграції;

сміливістю (H+), підприємливістю, соціальною активністю, схильністю до ризику, товариськістю, явним інтересом до іншої статі, чутливістю, чуйністю, добродушністю, імпульсивністю, розгальмова-

ністю, відсутністю напруження і відчуття небезпеки, безтурботністю, емоційністю, можливою артистичністю;

високим самоконтролем (Q3+), самодисципліною, організованістю, самолюбством, точністю, силою волі, витримкою, поміркованістю, усвідомленістю та спланованістю власних дій, високим контролем своїх бажань, емоцій та поведінки, цілеспрямованістю та наполегливістю, умінням долати перешкоди, доводити справу до кінця та бути ефективним лідером, усвідомленням соціальних вимог і піклуванням про свою громадську репутацію.

У цілому результати даного дослідження підтверджують, багато в чому пояснюють і значно розширюють психологічні уявлення про особистостей, котрі схильні або несхильні до переживання заздрощів.

Висновки:

1. Теоретично встановлено, що заздрісність – це усталена властивість особистості, спричинена частим порівнянням себе з іншими не на свою користь, яка характеризується суб'єктивним відчуттям зниження самоцінності, виявляється пристрасним бажанням заволодіти перевагами об'єкта порівняння (або позбавити його цих переваг) і характеризується специфічними емоційними, когнітивними та поведінковими виявами.

2. Отримані значимі кореляційні взаємозв'язки різного знаку між показниками заздрісності та багатьма факторами за методикою Р. Кеттелла, а саме: на 1 %-му рівні ZZag пов'язаний із такими факторами, як QII+ (тривожність), C- (слабкість "Я"), O+ (гіпотимія), Q4+ (фрустрованість), Q3- (імпульсивність), H- ("threctia" – боязкість), L+ ("protension" – підозрілість), Q2- (залежність від групи), M- ("praxernia" – практичність), QI- (інтроверсія), на 5 %-му рівні ZZag пов'язаний із фактором QIV- (конформність). Крім того, фактор G- (слабкість "Над-Я") виявив значимий взаємозв'язок на 1 %-му рівні з поведінковим компонентом заздрісності, а фактор I- ("harria" – жорсткість) пов'язаний на 1 %-му рівні з поведінковим та мотиваційним компонентами заздрісності. Нездатність контролювати свою заздрість пов'язана з факторами Q2- (залежність від групи), C- (слабкість "Я"), Q4+ (фрустрованість), QII+ (тривожність), O+ (гіпотимія).

3. Проаналізовано профілі факторної структури особистості в групах досліджуваних з максимальними та мінімальними значеннями загального показника заздрощів, на основі чого надані психологічні портрети (у межах методики Р. Кеттелла) особистостей, схильних та несхильних до переживання заздрощів. Емпірично доведено, що особистості, більшою мірою схильні до заздрощів, характеризуються: особистісною тривожністю, емоційною нестійкістю, підозрілістю, почуттям провини, імпульсивністю, фрустрованістю та залежністю від групи.

Подальший науковий пошук полягатиме у дослідженні та уточненні зв'язку схильності до переживання заздрощів зі стресом і депресією.

Список використаної літератури

1. Муздыбаев К. К. Психология зависти / К. К. Муздыбаев // Психологический журнал. – 1997. – Том 18. – № 6. – С. 3–12.
2. Лісовенко А. Ф. Особливості емоційного інтелекту осіб, схильних до переживання заздрощів / А. Ф. Лісовенко // Наука і освіта.– Одеса, 2014. – № 11. – С. 107–112.
3. Саннікова О. П. Формально-динамические и качественные метахарактеристики индивидуальности / Ольга Павловна Саннікова // Наука і освіта.– Одеса, 2007. – № 6–7. – С. 30–32.
4. Науково-методичний твір “Комплекс психодіагностичних методик дослідження заздрощів особистості: “Методика “Соціальні настанови особистості відносно заздрощів”; “Процедура “Шкала самооцінки показників заздрісності”; “Тест-методика “Диференціальна діагностика схильності особистості до заздрощів (ДІЗА)” / О. П. Саннікова, А. Ф. Лісовенко. – № 67445; заяв. 29.06.2016; реєстрац. 26.08.2016. – 96 с.
5. Саннікова О. П. Уявлення студентів про феномен “заздрість” / О. П. Саннікова, А. Ф. Лісовенко // Science and education a new dimension. Pedagogy and Psychology, III (29). – Issue: 57, 2015. – P. 72–75. (Available at: <http://seanewdim.com/published-issues.html>)
6. Рукавишников А. А. Факторный личностный опросник Р. Кеттелла: методическое руководство [Текст] / А. А. Рукавишников, М. В. Соколова. – СПб : ГП “ИМАТОН”, 1998. – 96 с.
7. Cattell R. B. Handbook of the sixteen personality factor questionnaire (16PF) / R. B. Cattell, H. W. Eber, M. M. Tatsuoka. – Campaign Illinois, 1970.

8. Санникова О. П. Эмоциональность в структуре личности / Ольга Павловна Санникова. – Одесса : Хорс, 1995. – 364 с.

9. Лісовенко А. Ф. Заздрісність та нарцисизм / А. Ф. Лісовенко // Наука і освіта. – Одеса, 2016. – № 2–3. – С. 83–90.

Рецензент – доктор психологічних наук, професор Саннікова О. П.

Стаття надійшла до редакції 8.06.2016

Лісовенко А. Ф. Черты и свойства личностей, склонных и не склонных к зависти

Статья посвящена теоретико-эмпирическому исследованию индивидуально-психологических особенностей завистливых и не завистливых лиц. Представлены результаты количественного и качественного анализа между значениями показателей склонности к переживанию зависти и факторов личности по Р. Кеттеллу, на основе чего даны психологические портреты личностей, склонных и несклонных к переживанию зависти. Эмпирически доказано, что личности, которые в большей степени склонны к зависти, характеризуются: личностной тревожностью, эмоциональной неустойчивостью, подозрительностью, чувством вины, импульсивностью, фрустрированностью и зависимостью от группы.

Ключевые слова: *зависть, склонность к зависти, завистливость, факторная структура, свойства личности, черты личности.*

Lisovenko A. F. The features and properties of individuals exposed and not exposed to envy

The article is devoted to the theoretical-empirical investigation of individual psychological particularities of personalities with maximum and minimum proneness to envy. It is theoretically established that the envy is a stable property of the individual, caused by often comparing with others not in their favor, which is characterized by a subjective feeling of reduction of self-worth, manifested eager desire to seize the advantages of the object of comparison (or to deprive him of these benefits), and is characterized by specific emotional, cognitive and behavioral manifestations. The original

methods “Differential diagnosis of personality tendency to envy” and questionnaire “Social identity guidelines regarding envy” (O. P. Sannikova, A. F. Lisovento) were used for marking out the indices of ability to envy. For diagnostics of individual psychological peculiarities of a personality “The Sixteen Personality Factor Questionnaire” (16PF, R. Cattell) was used, which is based on the peculiar characteristics of temper and personal traits. The data of correlation analysis between indices of tendency to feel envy and patterns of personal traits are given. The profiles of the factor structure of personality in groups of probationers with the maximum and minimum values of the general indicator of envy are analyzed, on the basis of which the psychological portraits (in the context of the methodology of R. Cattell) of individuals prone and not prone to experiencing envy were presented. Empirically proven that the individuals may be more prone to envy and be characterized by: personal anxiety, emotional instability, suspiciousness, guilt, impulsiveness, frustrativeness and dependence on the group. The inability to control envy is connected with the group dependence, weak self, frustrativeness, anxiety, hypothyria.

Keywords: *envy, tendency to envy, ability to envy, factor structure, property of a person, personal traits.*

УДК 159:343.915

Ірина МАКСИМІВ,
Національна академія внутрішніх справ, м. Київ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ДИТЯЧОГО ЖЕБРАЦТВА

У статті досліджуються соціально-психологічні детермінанти дитячого жебрацтва. Висвітлені основні об'єктивні та суб'єктивні причини виникнення та існування даного соціального явища з метою подальшого ефективного запобігання та протидії. Розкриті різні тлумачення понять “жебрацтво” й “експлуатація”. Аналіз чинного законодавства свідчить про необхідність доопрацювання та удосконалення законодавства про соціальний захист бездоглядних і безпритульних дітей, дітей, які займаються жебрацтвом, дітей-сиріт.

Ключові слова: жебрацтво, експлуатація, діти, детермінанти, запобігання, протидія, виховання.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Аналіз сучасного стану виховання підростаючого покоління з урахуванням соціальних, соціально-психологічних, психологічних та медико-біологічних умов формування особистості дітей, вивчення недоліків навчально-виховного процесу та сімейного виховання, особливостей загострення конфліктів у системах “батьки – діти”, “діти – діти”, “педагоги – учні”, “дорослі – діти”, а також недоліків реалізації державної політики щодо неповнолітніх дозволяють визначити психолого-педагогічні чинники дитячого жебрацтва у сучасних умовах.

Проблема жебрацтва, безпритульності в сучасному світі притаманна кожному суспільству незалежно від рівня його розвитку. Такі

© Максимів І.

терміни, як “жебракство”, “безпритульність”, “соціальне виключення”, “маргінальність”, стають універсальними для визначення цілої ланки явищ, які існують в соціальній картині сучасного світу. Разом зі змінами соціальних явищ виникають також зміни у свідомості та ідентичності людей, формуються нові соціальні групи з власною субкультурою та ідентичністю. Ці явища вимагають детального вивчення і аналізу для їх розуміння та визначення їх ролі і місця в суспільстві, а також для визначення напрямів і тенденцій подальшого розвитку нашого суспільства.

Кожний етап в історії наукового вивчення проблем дитинства має свої специфічні особливості. На сьогодні звернення до зазначеної теми пов’язане, у першу чергу, зі зростанням соціального сирітства, дитячого жebraцтва, дитячої бездоглядності, дитячої злочинності. Розповсюдженню цих явищ сприяє відмова від колишніх цінностей і норм, а також незрілість нових, зростання соціальної напруженості і поляризації суспільства. Істотним фактором є також зміна ставлення школи до виконання своїх виховних функцій і скорочення можливості батьків приділяти достатню увагу дітям.

В Україні феномен дитячого жebraцтва постійно видозмінюється як кількісно, так і якісно. Державними службами витрачено багато сил і коштів, однак найчастіше підхід до вирішення проблеми спрямований на усунення наслідків, але не причин. Відсутність чіткої державної системи і підтримки громадського контролю, несвоечасна робота встановлених інститутів за динамічної зміни ситуації, постійні затримки з прийняттям рішень, криза сімейного виховання так і не дозволили вирішити проблему жebraцтва. Не зумівши подолати негативні наслідки внутрішньої соціальної та сімейної політики, держава знаходить вихід в усуненні бездоглядних та безпритульних дітей з найбільш помітних місць. Але такі дії не призводять до позитивного вирішення цієї ситуації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Проблемою дитячого жebraцтва, залучення підлітків в асоціальну діяльність займалися такі зарубіжні та вітчизняні вчені сучасності і минулого, як

Ю. М. Антонян, М. Л. Бутовська, Р. І. Благута, Л. С. Волинець, В. І. Грачов, С. С. Гусев, І. В. Дегтярьова, А. І. Долгова, І. М. Доляновська, Д. О. Калмиков, М. П. Клейменов, Я. Л. Коломінський, Є. Д. Максимов, А. М. Нечаєва, І. Г. Прижов, Б. А. Сутирін, В. П. Швидкий та ін. Однак на даний час дослідження цього питання ще не отримало достатнього наукового аналізу та подальшої розробки.

Метою статті є вивчення соціально-психологічних детермінант як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, які зумовлюють жебрацтво дітей, для подальшого визначення напрямів запобігання та протидії даному соціальному явищу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема жебрацтва дітей з кожним роком стає дедалі помітнішою на тлі економічної нестабільності в Україні, низьких доходів більшості верств населення суспільства, падіння моралі. Для заняття жебрацтвом характерне випрошування грошей і матеріальних цінностей безоплатно, без подальшого повернення.

Звернімося до джерел. Згідно з тлумачним словником Ушакова, жебрацтво – це заняття жебрацтвом або постійне, набридливе представання з проханнями про що-небудь [1]. У роботі “Основи духовної культури” (енциклопедичний словник педагога) В. С. Безрукова зазначено, що жебрацтво – спосіб вирішення фінансових і матеріальних проблем шляхом звернення за безоплатною допомогою до людей або організацій [2]. Жебрацтво – явище соціально-економічне: зростання бідності в суспільстві породжує кількість жебраків. У той же час частина жебраків, що втягнулись у злидні і неробство, стають “професійними” жебраками і добровільно зберігають цей статус, не бажаючи його змінювати. Іноді жебрацтво стає способом збагачення – добування коштів для придбання дорогих речей. Усі види жебрацтва мають однакові форми зовнішнього вияву – прохання милостині, прибіднення як приниження своїх можливостей, скарги, прохання, заяву на надання допомоги та ін. У будь-якому разі тут є розрахунок на милість, доброту, жалість людей. Схильність до жебрацтва як способу пристосування до життя може виявитися вже в дитинстві на основі заздрості або ліні.

Не варто також виключати можливість стати на шлях жебрацтва як життєву потребу, крайні обставини, психологічну кризу сімейних відносин, неспроможність держави забезпечити нормальний рівень життя своїх громадян.

Як ми бачимо, поняття “жебрацтво” можна розглядати з різних боків як з негативними складовими, так і з позитивними.

У попередженні та ліквідації злочинності неповнолітніх важливе значення має боротьба з жебрацтвом та бродяжництвом дітей і підлітків. Отже, можна говорити і про суспільну небезпеку цих явищ серед неповнолітніх, оскільки вони, по-перше, своєю антигромадською поведінкою згубно діють на оточення, особливо на однолітків; по-друге, самі здійснюють різні злочини, і найголовніше – “втрачають” себе як особистість, як соціальний індивідуум.

Вияв емоційних розладів, порушення поведінки та інші психологічні проблеми часто пов’язуються з психотравмувальними подіями в дитинстві. Сімейні конфлікти, відсутність любові, смерть одного з батьків, батьківська жорстокість – ось далеко не повний перелік обставин, які негативно відображаються на дитячій психіці, викликають у підлітка різноманітні психічні розлади. Проте для надання таким дітям і їхнім родинам реальної та ефективної допомоги необхідно мати чітке уявлення про психологічні механізми, які лежать в основі відповідних сімейних проблем.

Природно, що підліток не відразу починає жебракувати, вести дозвільний спосіб життя. Цьому, як правило, передує тривале накопичення в структурі особистості неповнолітнього негативних потреб, інтересів, нахилів. Досить часто це виявляється через конфліктність дітей з батьками, ізолюваність такого підлітка від колективу класу, його конформність і віктимність. Також не варто виключати ймовірність наявності у неповнолітнього психічної аномалії.

Серйозною перешкодою у вихованні дітей є значне послаблення такого потужного чинника виховання, як приклад батьків. Сучасні підлітки, відчуваючи на собі незадовільний рівень життя, часто відмовляються жити за такими принципами, як їх батьки. І через свої незрілі, несформовані індивідуальні та соціальні позиції готові йти на

поводу своїх бажань, не гребуючи при цьому будь-якими методами досягнення своїх корисливих цілей.

Як правило, в асоціальних сім'ях діти не отримують регулярно і повноцінного харчування, і вони змушені добувати собі їжу на вулиці. Часто батьки, які самі займаються випрошуванням грошей, цінностей, їжі, привчають жебракувати і дітей. Дитину можуть підштовхувати до втечі з дому на вулицю постійні нарікання дорослих на важке життя, на неможливість прогодувати дітей, натяки на "зайвий рот" і под. Деякі діти приносять гроші і продукти додому, щоб підтримати молодших сестер і братів. Але нерідко примус до жебрацтва, "виштовхування" на вулицю має відверто силовий характер: під час розпивання спиртних напоїв, влаштування зустрічей з асоціальними особами дитину просто виганяють з дому. Коли дитина повертається, у неї відбирають здобуті гроші або вона віддає їх сама, щоб її не побили або краще до неї ставилися.

Конфліктні відносини підлітка з батьками, як правило, викликаються несприятливими умовами морального формування особистості в сім'ї. Як правильно зазначає Ю. М. Антонян, соціалізація особистості починається в родині, де відбувається складний процес формування характеру, поглядів, інтересів, потреб людини, засвоєння ним норм моральності і стандартів поведінки [3]. У неблагополучній сім'ї найчастіше складаються несприятливі відносини, що, природно, позначається на формуванні духовного світу дитини і орієнтує її на несхвалювані суспільством вчинки і цінності.

Однією з причин жебракування дітей може виступати алкоголізм батьків і вживання ними наркотичних і токсичних речовин. Варто зауважити, що соціально-психологічний розвиток дитини дошкільного та молодшого віку відбувається переважно шляхом наслідування, копіювання поведінки батьків у сім'ї. Відповідно, якщо в родині має місце алкоголізм, наркоманія батьків, дитина засвоює зразки такої асоціальної поведінки, що провокує розвиток схильності до ранніх шкідливих звичок і залежностей.

Відсутність природних позитивних зв'язків підлітка зі своїми батьками часто супроводжується і ізольованістю його від шкільно-

го колективу. Як зауважує Я. Л. Коломінський: “У моделі ізольованої дитини найбільшу вагу набули морально-вольові риси та особливості поведінки, що безпосередньо впливають на спілкування: грубість, замкнутість, мовчазність, зазнайство, войовничість і под. Істотну роль відіграють і такі риси, як неакуратність, неохайність, а також низка особливостей емоційно-вольової сфери: упертість, примхливість, загальна афективність” [4].

Також важливим фактором може виступати конформність – піддатливість людини до реального чи уявного тиску групи, що виявляється у зміні її поведінки. Це одна з характерних психологічних особливостей підліткового віку, яка найбільш яскраво виявляється в середовищі неповнолітніх правопорушників, які, у тому числі, систематично займаються жебракуванням. Належність підлітка до конкретної неформальної групи ставить його в певну перед нею залежність. Він дотримується всіх неписаних “законів і правил” поведінки, які потрібно наслідувати навіть у тому випадку, якщо вони розбіжні з його інтересами, переконаннями, волевиявленням. Підліток цінує визнання його з боку групи, оскільки вона в більшості випадків є для нього єдиним засобом задоволення потреби у спілкуванні.

Існує ймовірність того, що серед неповнолітніх, які займаються жебрацтвом, можуть зустрічатися особи, які страждають психічними захворюваннями. Намагаючись уникнути контролю з боку батьків, лікарів, які займаються супроводженням та лікуванням хворої дитини, соціальних служб, підлітки переїжджають з одного міста в інше, де єдиним способом заробітку грошей виступає жебрацтво або будь-яка злочинна діяльність. Діти, які вдалися до бродяжництва і жебрацтва, – це діти, які ведуть спосіб життя, якому притаманні такі ознаки: повне припинення будь-якого зв'язку з родиною, батьками, родичами; проживання в місцях, не призначених для нормального проживання; добування коштів для свого існування способами, які не визнаються суспільством; підпорядкування неписаним законам, продиктованими асоціальними авторитетами [5].

Певна частина підлітків залучається до жебрацтва під впливом погроз з боку інших осіб. Звичайно, у нашій державі існує низка нор-

мативно-правових документів, які сприяють захисту неповнолітніх від насильницьких посягань і дають можливість забезпечити належне виховання підростаючого покоління.

Одними з найбільш вагомих нормативних актів, що вплинули на визначення підходів до правової охорони цінності людини, її життя і здоров'я, честі, гідності, недоторканності та безпеки, визнаних Конституцією України найвищою соціальною цінністю, були Конвенція ООН про захист прав людини і основних свобод від 4 листопада 1950 року і Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року [6]. Також на сьогодні діють закони України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, “Про позашкільну освіту”, “Про охорону дитинства”, “Про попередження насильства в сім’ї”, “Про захист суспільної моралі”, “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмеження споживання і продажу пива та слабоалкогольних напоїв”, Указ Президента України “Про затвердження Комплексних заходів щодо профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації в суспільстві”, розпорядження і постанови Кабінету Міністрів України. Але можна стверджувати, що дані законодавчі документи не виконують своєї функції повною мірою.

Зауважимо, що діти також є носіями вищеперерахованих цінностей, але їх захист з боку держави вимагає більш пильної уваги, адже вони ще не сформовані у фізичному, психологічному, інтелектуальному плані люди. Також одним із способів захисту виступає законодавча заборона щодо експлуатації дітей, передбачена статтею 150 Кримінального Кодексу України “Експлуатація дітей” та статтею 150-1 КК України “Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом” [7].

У тлумачному словнику В. І. Даля під експлуатацією розуміють “...втяг з чого-небудь промислових вигод, доходів; видобуток, добування...” [8].

Ми погоджуємося з думкою М. П. Клейменова, який, проаналізувавши різні визначення поняття “експлуатація дітей”, зробив висновок, що це не що інше, як створення і реалізація погроз нормальному розвитку особистості неповнолітніх в інтересах тих осіб, які ці загрози створюють і реалізують.

Він виділяє вісім видів експлуатації дітей:
торгівля дітьми;

викрадення дітей;
втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність;
жорстоке поводження з дітьми;
сексуальна експлуатація неповнолітніх;
економічна експлуатація дітей;
релігійна експлуатація дітей;
психологічна експлуатація дітей [9].

Останнім часом велике занепокоєння викликає той факт, що престиж права взагалі і законодавства зокрема значно знизилися в умовах трансформації суспільства. У певної частини молоді з'явилася стійка тенденція стосовно відсутності поваги до законотворчої форми поведінки, а перевага віддається культу сили, жорстокості, насильства. Спостерігається катастрофічне поширення таких негативних явищ і процесів у дитячому середовищі, як вживання алкогольних напоїв, токсичних речовин і наркотиків, що виступає ще однією детермінантою, яка обумовлює жебрацтво дітей.

Досить гострою проблемою для України є насильство над дитиною. Діти страждають не тільки від насильства до себе, а й спостерігають за насильством у своїй сім'ї, що може призвести до психологічної травми дитини або ж перенесення в майбутньому цього негативного досвіду у власне життя.

Ми переконані в тому, що правовою освітою і вихованням треба займатися з раннього дитинства, коли дитина тільки вступає в колектив, вчиться жити в суспільстві. Дитяча злочинність як наслідок бездоглядності, девіантна поведінка підлітків – одні з найбільш актуальних проблем сучасної держави.

Беручи до уваги вищевикладене, ми вважаємо, що до причин існування жебрацтва дітей необхідно зарахувати:

соціально-економічну та політичну нестабільність у державі;
негативний вплив соціального середовища на особистість дитини;
недоліки в організації навчально-виховного процесу в навчальних закладах;
педагогічну занедбаність;
зниження виховної функції сім'ї;

незадовільний матеріальний стан більшості сімей;
відсутність ідеалів і позитивних прикладів для наслідування;
відхилення у фізичному і психічному розвитку дітей і підлітків.

Висновки. Основний висновок полягає в тому, що для подолання жебракування дітей необхідним є створення єдиної стратегії виховання, в якій би різні виховні інститути не протистояли, а доповнювали один одного та їх діяльність була спрямована на успішну соціалізацію всіх категорій дітей. Централізованість дій у поєднанні з комплексним підходом, націлені на створення умов для нормального виховання підростаючого покоління як в родині, так і за її межами, надасть реальний шанс виростити повноцінних громадян суспільства, які належним чином зможуть нести відповідальність за його розвиток і процвітання.

Аналіз чинного законодавства свідчить про необхідність доопрацювання та удосконалення законодавства про соціальний захист бездоглядних і безпритульних дітей, дітей, які займаються жебрацтвом, дітей-сиріт. Основна причина неефективності окремих правових норм – відсутність чіткого механізму реалізації, що робить їх декларативними і перешкоджає втіленню в практичній діяльності. Чинні нормативно-правові акти про соціальний захист перенасичені зайвою інформацією, заплутані і складні, містять термінологічні розбіжності.

На основі вищевикладеного ми можемо зробити висновок, що всі передбачувані дії є дуже перспективними в разі їх реалізації. Однак, якщо не буде ліквідована корумпованість органів виконавчої влади і не зміниться соціально-економічний стан України, тоді і ставлення до проблеми безпритульності, жебрацтва, злочинності дітей залишиться на колишньому рівні. Необхідний “новий погляд” суспільства на ці актуальні питання щодо дітей, інакше в майбутньому це може стати реальною загрозою для стабільного функціонування і розвитку соціуму.

Список використаної літератури

1. Толковый словарь русского языка. Том III / под ред. Д. Н. Ушакова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ushakov.slovaronline.com/П/ПО/54066-POPROSHAYNICHESTVO>

2. Безрукова В. С. Основы духовной культуры (энциклопедический словарь педагога) / В. С. Безрукова. – Екатеринбург, 2000. – С. 599–600.
3. Антонян Ю. М. Борьба с бродяжничеством : учебное пособие / Ю. М. Антонян. – М. : НИ и РИО, 1972. – С. 31.
4. Коломинский Я. Л. Психология взаимоотношений в малых группах / Я. Л. Коломинский. – М., 1976. – С. 209.
5. Нечаева А. М. Детская беспризорность – опасное социальное явление / А. М. Нечаева // Государство и право. – 2001. – № 6. – С. 57–65.
6. Конвенция о защите прав человека и основных свобод: с поправками, внесенными согласно положениям Протокола № 11, (ETS № 155) [31 ноября 1998 года / перевод осуществлен совместно МИД Украины и Украинской Правовой Фундацией. – Текст официального перевода утвержден МИД Украины, МЮ Украины и Украинской комиссией по вопросам правовой терминологии]. – К., 2002. – 24 с.; Конвенция о правах ребенка / Украинская правовая фондация; [ответств. за выпуск С. Головатый]. – К. : Право, 1995. – 31 с.
7. Уголовный кодекс Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page4>
8. Даль Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка : Т. 4. – М. : Рус. яз., 1978. – С. 664.
9. Клейменов М. П. Криминальная эксплуатация детей в РФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://irkcenter.isea.ru/result/nauch_isled/9.htm

Рецензент – кандидат психологических наук, профессор Левенец О. А.

Статья надійшла до редакції 31.05.2016

Максымив И. И. Социально-психологические детерминанты детского попрошайничества

В статье проводится анализ социально-психологических детерминант детского попрошайничества, освещены различные толкования понятий “попрошайничество” и “эксплуатация”. Также раскрыты основные объективные и субъективные причины возникновения и существования попрошайничества детей. Сделан анализ действующего законодательства, который свидетельствует о необходимости доработки и усовершенствования законодательства о социальной защите беспризорных и бездомных детей, детей, которые занимаются попрошайничеством, детей-сирот.

Ключевые слова: *попрошайничество, дети, беспризорность, эксплуатация, бродяжничество, семья, преступность, воспитание.*

Maksymiv I. I. **Socio-psychological determinants of child mendicancy**

This article is devoted to the problem of mendicancy and homelessness in the modern society, as this phenomenon is present in every society regardless of its level of development. Terms such as “mendicancy”, “homelessness”, “social exclusion”, “marginality” are universal in determination of the level of a phenomena that exist in the social picture of the modern world. Along with the changes of the social phenomena, the changes in the people’s consciousness and identities arise and form into the new social group with its own subculture and identity. These phenomena require detailed studying and analyzing for understanding and definition of their role and place in the society, in order to identify areas and trends of further development of our society.

The main goal of the article is to study the psychosocial determinants both objective and subjective, which determine the mendicancy in children.

The social and psychological causes of kids mendicancy are the social-economic and political instability in the country; the negative impact of social environment on the child personality; shortcomings in the educational process in schools; educational neglect; reduction in educational function of the family; poor financial status of most families; lack of ideals and positive examples to follow; variations in physical and mental development of children and adolescents.

The main finding of our study is that breaking the mendicancy in children is necessary to create a unified education strategy where various educational institutions are not opposed but complement each other and their activities are aimed at successful socialization of all children. Centralized action, combined with a comprehensive approach aimed at creating conditions for the proper upbringing of the younger generation as a family, and beyond, will give a real chance to the possibility of raise of valuable members of society who can be completely responsible for its development and prosperity.

The main reason for the ineffectiveness of certain legal provisions is the lack of a clear implementation mechanism, making them declarative and in the end prevent the implementation in practice. Existing regulations on social security are saturated with unnecessary information, which is confusing and complex, and contains a lot of terminological discrepancy.

Based on the above, we can conclude that all the alleged actions are very promising in implementations. However, if the corruption is not eliminated on the executive level and there is no change in the social-economic situation in Ukraine, the attitude to the problem of homelessness, mendicancy, crime, children will remain unchanged. We require a “new look” in society to relevant issues concerning children, otherwise in the future it could become a real threat to the stable functionality and development of our society.

Keywords: *children, mendicancy, neglect, exploitation, determinants, family, education.*

УДК 159.9.01

Андрій МАСЛЮК,

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, м. Київ*

НАУКОВІ ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Здійснено спробу осмислення психологічних здобутків української діаспори в ХХ столітті. Окреслено коло науковців української діаспори та їхні наукові праці, які потребують поглибленого дослідження. Складено перелік наукових, навчальних закладів та установ, що стосуються становлення та розвитку української наукової думки в Європі (Український вільний університет, Український високий педагогічний університет ім. М. Драгоманова, Українська господарська академія), а також наукових, культурних закладів та товариств США, Канади, Австралії.

Ключові слова: діаспора, психологія української діаспори, УВАН, УВУ, Наукове товариство ім. Тараса Шевченка.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Розвиток вітчизняної психології тісно пов'язаний із суспільно-політичними процесами, що відбувались в Україні. Це стосується і XVII-XVIII століть, коли зароджується психологічна думка в братських школах Києва, Львова, Луцька, Острога та Києво-Могилянській академії (К. Сакович, С. Калиновський, Й. Кононович-Горбацький, Г. Кониський, І. Гізель, Ф. Прокопович, Г. Сковорода та ін.). Як зазначає відомий дослідник психології України XVII-XVIII століття Ю. Т. Рождественський, завдяки І. Гізелю тогочасна психологія отримала завершений за своєю структурою й змістом курс, в якому в цілком відрефлексованій формі

© Маслюк А.

були поставлені й частково знайдено шляхи розв'язання питань (залежності інтелектуального пізнання від чуттєвого, співвідношення загального й поодинокого, внутрішнього й зовнішнього, психічного й фізіологічного, свідомого й неусвідомлюваного тощо), які у своїй сукупності й змістовності відзначили факт створення першого у вітчизняній психології навчального посібника. Отже, 1645–1647 роки можна вважати датою народження в Україні професійної психології.

У XIX–XX століттях відбувається становлення університетської психології в Україні (Київський, Львівський, Харківський, Новоросійський університети та Острозька академія – В. Зеньківський, Г. Челпанов та ін.), що сприяло розвитку як теоретичної, так і експериментальної психології.

Особливо насиченою на події була доба XX століття, вкрай переобтяжена трагічними подіями: дві світові війни, три голодомори, повені, землетруси... Несприятливі суспільно-політичні процеси в Україні на початку XX століття зумовили виїзд в еміграцію наукової еліти нашої держави (Д. Антонович, І. Горбачевський, С. Дністрянський, О. Колесса, С. Рудницький, О. Кульчицький, І. Мірчук, Д. Чижевський, Б. Цимбалістий, В. Янів, Я. Ярема та ін.). Незважаючи на складні обставини життя, українські науковці в діаспорі змогли не тільки зберегти, а й примножити свій науковий доробок. Про це свідчать засновані центри і навчальні заклади для збереження та розвитку української ідентичності в світі.

Відтворити послідовну історію вітчизняної психології, як зазначав свого часу знаий історик психології В. А. Роменець, неможливо без урахування внеску в неї українських мислителів. Питання про зміст психологічних поглядів, що поширювалися в Україні представниками української діаспори, потребує окремого розгляду. Ідеться передусім про досвід викладання окремих, подекуди й центральних з огляду на сьогоденні уявлення про предмет психології, питань психологічного змісту в навчальних закладах Праги, Відня, Мюнхена, Варшави. Натомість найвідомішими, за розвідками дослідників історико-філософської й педагогічної думки, поза межами України осередками освіти широких верств населення виявилися Український вільний університет,

м. Мюнхен, Німеччина; Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, м. Прага тощо).

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Далека від належного історико-психологічного осмислення багата спадщина Українського вільного університету. Дослідженням різних історичних, політичних і культурних причин цього “феномену” української еміграції займалися переважно історики О. Гаранін, В. Кучер, Ю. Маркар, С. Наріжний, І. Руснак та ін. Український вільний університет був і залишається оберегом рідної мови, історичної пам’яті, хранителем традицій української волелюбної суспільної думки; у його запасниках зберігається унікальна історична література та раритетні документи. Так, дослідженням національного характеру займалися: з позицій соціології В. Липинський, історії культури й філософії Д. Чижевський, І. Мірчук, історії П. Феденко, а психологічне вивчення проблеми започаткував власне О. Кульчицький – автор персоналістичної концепції людини, яка неподільно прив’язана до специфіки української культури, до культури свідомої особистої та спільної дії. Українська духовність, детермінована ментальними основами національного світовідчуття та світосприйняття, є гуманістичною парадигмою з яскраво вираженим націонал-персоналістським змістом.

Нова соціально-культурна й ідеологічна ситуація породжує потребу в оновленій інтерпретації вітчизняної психологічної думки минулих століть, передусім часу становлення психологічних поглядів мислителів, які стояли біля витоків психології української діаспори. Українці мало узагальнюють про творчі здобутки науковців української діаспори, що, безперечно, не відображає цілісної картини розвитку психології в українській діаспорі. Отже, постає нагальна потреба у дослідженні становлення та розвитку психологічної спадщини представників української діаспори ХХ століття.

Історія психології – це не істина закріпленого знання, а сфера, що, піднімаючи людину до нового обрію, відкриває перед нею ще більше загадок, ніж їх було до початку наукового пошуку. Історія психології має також не тільки вказати на останні значні досягнення психології,

а й віднайти браму, через яку можна б було увійти в подальші глибини психічної дійсності.

Вивчення психології ХХ століття для сучасного історика психології є складним, оскільки на нього діють події та їхні ідеологічні висвітлення, діють і несвідомо, й свідомо. Переживати сучасне й бути його справедливим та об'єктивним теоретиком досить важко. Для викладу історичної психології має створитися певна часова дистанція, віддаленість подій для їхнього достатнього та належного розуміння. Незважаючи на незначний інтерес до вітчизняних теорій і напрямів, ми прагнемо відстоювати й відроджувати свій неповторний і унікальний психологічний доробок. Діалог з авторами видатних праць дає могутній пошуковий ефект.

Історія психології України належить до тих напрямів розвитку психологічної науки, що значною мірою проходять період конститування. Особливо актуальною виявляється проблема осмислення соціокультурного та етносоціального аспектів як джерельної бази для з'ясування багатьох чинників формування психологічної думки, розкриття динаміки етногенези, процесу самоусвідомлення суб'єктів психічної реальності.

Для цілісної картини розвитку української психології необхідне вивчення психологічних поглядів представників української діаспори ХХ століття, які суголосно корелюють з проблемами адекватного реагування на сучасні виклики, що постають перед суспільством. Беззаперечним є те, що діаспора своїм буттям урізноманітнює та збагачує українську присутність у світі, а також надає посильну допомогу історичній батьківщині. Тому налагодження, розширення та зміцнення зв'язків з українською діаспорою – першочергове завдання українців. Зокрема, це стосується використання інтелектуального, політичного й економічного потенціалу діаспори.

Історична рефлексія як здібність, що дозволяє піднімати й розкривати глибини минулих знань, знаходити в них вічні неминучі цінності. Психологічні знання відрефлексовані дослідником історії психології, дають можливість обрати правильний вектор у розумінні багатоголосся сучасної психологічної парадигми.

Мета статті – здійснити огляд психологічної спадщини представників української діаспори.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міграційні процеси у сучасному світі становлять важливу частину процесу глобалізації. У результаті значного переміщення населення з малозабезпечених країн до економічно розвинених держав можемо констатувати все більшу появу нових діаспор і зростання чисельності вже існуючих.

Г. Шеффер, відомий фахівець з вивчення проблем діаспори, пропонує поділити всі наявні діаспори на три типи: “Деякі з існуючих діаспоральних утворень виникли ще в період Античності і в Середні віки – ми будемо називати їх “історичними” (historicaldiasporas). До цього типу належать вірмени, євреї, індійці і так звані закордонні китайці (overseaschinese). Діаспори, що утворилися набагато пізніше, в основному починаючи з XVII ст., а також у другій половині XIX ст., – “сучасні” (moderndiasporas). Мова в даному випадку йде про поляків й ірландців у США, греків у США й Австралії. Нарешті, слідом за М. Вайнером, діаспори, що знаходяться в стадії становлення, позначимо як “ті, що зароджуються” (турки в Німеччині, марокканці у Франції, корейці в США й ін.)” [4, с. 182]. Отже, автор пропонує поділ діаспор на три типи: історичні, сучасні й ті, що зароджуються. Ми вважаємо, що українська діаспора належить до сучасного типу.

І далі учений указує на багатовекторність та проблемність поняття “діаспора”, зокрема здатність діаспор мобілізувати своїх членів для просування або захисту власних інтересів або інтересів батьківщини. Для цього необхідне узгодження позицій різних сторін: діаспори, країни перебування, країни результату й інших учасників. Відповідно відносини можуть бути конфліктними, латентними, “ввічливими”, відкритими та впливати на всі сторони взаємодії. Наприклад, вплив української діаспори на керівництво різних країн з метою допомоги материковій Україні у “війні-АТО” з Росією, як наслідок – політичні та економічні санкції проти країни агресора, надзвичайно важлива гуманітарна допомога волонтерів діаспор США, Канади, Європи українському війську. Отже, сучасний світ – це глобальна спільнота, яка є конгломератом не тільки виключно національних держав, а й багатоетнічних держав з різними діаспорами.

Маємо пам'ятати видатних українців, які прославляли Україну за її межами. До цієї плеяди належить і постать філософа, ученого-гуманіста, астронома, астролога, першого українського доктора медицини, поета Юрія Дрогобича (1450–1494) – ректора Болонського університету. Викладав астрономію й медицину в Краківському університеті, а одним з його учнів був польський астроном М. Коперник. Людський розум, науку, активну діяльність людини Ю. Дрогобич уважав головними рушійними силами історичного розвитку й суспільного прогресу [2]. Вчений сприяв поширенню на батьківщині гуманістичних ідей доби Відродження.

В “Енциклопедії українознавства” зазначається: “1709 війська Карла XII і Мазепи розбито у Полтавській битві, вони змушені були втікати до Молдавії під владу Туреччини, де у всьому розчарований старий гетьман помер (03.10.1709). Бл. 50 коз. керівників – старшина, 500 козаків гетьманщини і більш як 4000 запорожців супроводжували Мазепу до Бендер. Ці “мазепинці” були першими укр. емігрантами” [1, с. 56].

Отже, мова йде про першу вимушену українську еміграцію, й далі автор вказує: “Навесні 1710, після смерті Мазепи, рештки козацького війська у вигнанні обрали своїм гетьманом писаря П. Орлика. За нього була укладена конституція Укр. держави, т. зв. Бендерська конституція. Орлик, підтриманий Карлом XII, вступив в антимоск. альянс з татарами та Портою й у січні 1711 вторгся разом з татарами і запорожцями, що приєдналися, в Україну. Після початкових успіхів наступ цей зазнав невдачі. Орлик мусив повернутися в еміграцію й проживав споч. в Швеції, Німеччині, а згодом у Туреччині; помер у Ясах 1742. До кін. життя він підтримував зв'язки з Україною, широко інформував євр. кола про укр. проблему” [1, с. 56]. Отже, українська діаспора не лише пройшла своє становлення за короткий проміжок часу, а й мала в особі гетьмана П. Орлика політичний центр впливу в європейських країнах, спрямований на боротьбу проти Російської імперії.

Після зруйнування Запорізької Січі частина козаків перейшла до Добруджі (у межах Османської імперії). Але значно більше селян переселилося на Поволжя й Урал, де вони створили великі українські острови серед російської більшості. Згодом невеликі українські колонії постали у європейських столицях: Відні, Будапешті, а також у Римі.

Українська діаспора сформувалася в основному внаслідок сталінських депортацій і міграції часів Другої світової війни. Вона умовно поділяється на східну (Росія – 4,3 млн, Казахстан – 900 тис., Молдова – 600 тис., Білорусь – 300 тис., Узбекистан – 150 тис., Киргизія – 100 тис.) і західну (США – 2 млн, Канада – понад 1 млн, Бразилія та Аргентина – по 400 тис., Австралія і Франція – по 40 тис., Велика Британія – 30 тис., Німеччина – 25 тис.). Частина українців віддавна проживає на територіях, які після Другої світової війни увійшли до складу сусідніх з Україною держав (Польща – 300 тис., Румунія – 100 тис., Словаччина – 40 тис. жителів українського походження). Усього у світі поза межами України проживає приблизно 10 млн людей українського походження.

Що давав голос діаспори материковим українцям за часів СРСР? На наш погляд, незаангажовану політичними доктринами правду про різні аспекти життя, зокрема історію. Наприклад, наукові розвідки Івана Огієнка щодо розвитку друкарства в Україні суперечили російському міфу про першодрукарство Івана Федорова. “Найперші книжки, надруковані кирилицею серед усього Слов’янства, були українські, а першим друкарем українських книжок був родом німець, Швайпольт Фіоль...” [3, с. 19].

Автор переконливо доводить місце українського друкованого слова: Біблія Гутенберга – 1450 р., чехи – 1478 р., українці – 1491 р., чорногорці – 1493 р., поляки – кін. XV ст., білоруси – 1517 р., серби – 1533 р., росіяни – 1564 р., болгари – 1641 р. Такі наукові розвідки сприяли переформатуванню свідомості української молоді людини. І якраз вищі навчальні заклади опинилися в центрі уваги боротьби за “розум” молоді, оскільки саме тут успішно зосереджений найбільш науково обізнаний пласт старшого покоління та найбільш динамічний і перспективний прошарок підростаючої генерації, що формуватиме “національне обличчя” через кілька років.

Питання становлення психології української діаспори в Європі, США, Канаді, Австралії ХХ століття потребує окремого розгляду. Це зумовлено передусім тим досвідом викладання окремих, подекуди й центральних, з огляду сьогоденних уявлень про предмет психології, питань психологічного змісту в навчальних закладах, що створювали-

ся українською діаспорою в країнах Європи (Український вільний університет, Український високий педагогічний університет ім. М. Драгоманова, Українська господарська академія, Український католицький університет), а також наукові, культурні заклади та товариства США, Канади, Австралії.

Сучасні наукові розвідки дослідників філософської та психолого-педагогічної думки української діаспори вказують на основні осередки розвитку науки поза межами України: в Європі (Варшава, Берлін, Париж, Прага, Рим), США (Нью-Йорк, Вашингтон, Чикаго, Сан-Франциско), Канаді (Торонто, Едмонт, Вінніпег, Ванкувер), Австралії (Сідней, Мельбурн, Аделаїда). Завдяки натхненній праці викладацького складу зазначених навчальних закладів історіографія отримала можливість ознайомитися з цінними науковими доробками викладачів Я. Яреми (1884–1964) – “Вступ до філософії” (1924), “Психологія в школі” (1925), “Педагогічна психологія” (1925), “Українська духовність у її культурно-історичних виявах” (1926); викладача й ректора Українського вільного університету В. Яніва (1908–1991) – “Німецький концентраційний табір. (Спроба характеристики)” (1948), “Українська вдача і наш виховний ідеал” (1969), “Нариси до історії української етнопсихології” (1993), “Психологічні основи окциденталізму” (1996). Незважаючи на наявну кількість праць філософського та педагогічного пошукового спрямування, психологічний аналіз зазначених робіт ще чекає на свого дослідника.

Не оціненою належним чином є історико-психологічна спадщина таких видатних українців за кордоном:

Григорія Ващенко (1878–1967) – професора педагогіки Українського вільного університету (Мюнхен), ректора Української богословської академії (Мюнхен), автора праць “Загальні методи навчання” (1929), “Проект системи освіти в самостійній Україні” (1957), “Психічні властивості українців і причина наших невдач” (1992), “Виховний ідеал” (1994);

Степана Балея (1885–1952) – фундатора західноукраїнської школи психології, професора, доктора філософії та медицини, члена НТШ, Польської академії наук, а також його творів “З психології творчості

Шевченка” (1916), “Нарис психології” (1922), “Психологічна проблематика підліткового віку” (1950), “Вступ до соціальної психології” (1959);

Богдана Цимбалістого (1919–1991) – професора психології в Ратгерському університеті, директора психологічного відділу в Інституті перевиховання молодих правопорушників у Джеймсбургу (США), автора праць “Освіта в СРСР” (1953), “Родина і душа народу” (1956), “Проблема ідентичності: Україна чи Америка” (1974), “Рух за патріярхат і українська спільність” (1978), “Тавро бездержавності” (1982), “Вростаючи у дві культури” (1987);

Олександра Кульчицького (1895–1980) – професора психології, ректора, декана філософського факультету Українського вільного університету (Мюнхен), автора творів “Психологія Адлера. (Вдача, виховання, родина у світлі індивідуальної психології Адлера)” (1939), “Риси характерології українського народу” (1949), “Введення у філософську антропологію” (1973), “Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза” (1985);

Євгена Гливи (1925 р. н.) – доктора філософії, члена-кореспондента НТШ, активного громадського діяча діаспори (м. Сідней, Австралія), автора праць “Проблема особистості в світлі модерної психотерапії та несвідомого” (1974), “Принципи психотерапії і гіпнотерапії” (1998), “Онтологічний образ людини в творчості Григорія Сковороди” (2006), “Життєві спостереження – через призму власного серця” (2009);

Івана Головинського (1927 р. н.) – професора Ратгерського університету (США), члена НТШ, Американської психологічної асоціації (APA), автора “Psychology and Education of Exceptional Children and Adolescents in International Perspective” (1983), “Teacher Education in Industrialized Nations” (1995), “Ethnicity, Race and Nationality in Education” (2001), “Педагогічна психологія” (2003), “Національна свідомість як рушійна сила державотворення. Психологічна інтерпретація” (2004), “Особистість: розвиток, теорії та виміри” (2005), “Psychology in Ukraine: A Historical Perspective” (2008);

Степана Ярмуса (1925–2015) – богослова, професора Колегії св. Андрія у Вінніпезі (1977), голови президії Консисторії Української православної церкви в Канаді, особистого секретаря митрополита

Івана Огієнка, автора праць “Памфіл Данилович Юркевич та його філософська спадщина” (1979), “Духовість українського народу” (1983);

Романа Трача (1927 р. н.) – професора психології у Сент Джон Фішер коледжі (США), філософа, члена Національної академії педагогічних наук України, члена Американської психологічної асоціації (АРА), члена Асоціації гуманістичної психології (АНР), професора психології Національного університету “Києво-Могилянська академія”, члена Наукового товариства імені Тараса Шевченка (НТШ-А), автора роботи “Гуманістична психологія: Антологія у 3 томах” (2001; 2005), перекладу праці свого вчителя Ф. Лерша на українську мову “Пролегомени до психології як людинознавчої науки” (2008);

Івана Мірчука (1891–1961) – професора філософії, директора Українського наукового інституту в Берліні, керівника Української Вільної Академії наук (УВАН), багаторічного ректора Українського вільного університету (Мюнхен), автора праць “H. S. Skoworoda, einukrainischer Philosophdes XVIII Jahrhunderts” (1928), “Призначення нації” (1943), “Напрявні української культури” (1946), “Ukraine and its people” (1949), “Світогляд українського народу. Спроба характеристики” (1994);

Дмитра Чижевського (1894–1977) – професора філософії, ученого енциклопедиста, професора Гарвардського університету (США), керівника Інституту славістики Гейдельберзького університету (Німеччина), автора праць “Нариси з історії філософії на Україні” (1931), “Філософія Г. С. Сковороди” (1934), “Філософські твори: у 4 томах” (2005);

Івана Огієнка (1882–1972) – перекладача Біблії на українську мову, педагога, митрополита Вінніпегу в Канаді, історика, першого ректора Кам’янець-Подільського державного українського університету (сучасний Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка), дійсного члена Наукового товариства імені Тараса Шевченка, автора творів “Історії української культури” (1918), “Нариси з історії української мови. Система українського правопису” (1927), “Наука про рідномовні обов’язки” (1936), “Князь Костянтин Острозький і його культурна праця” (1958), “Дохристиянські вірування українського народу” (1965);

Миколи Шлемкевича (1894–1966) – філософа, дослідника історії української культури, дійсного члена НТШ і УВАН, засновника видавництва “Ключі” (1956), Українського публіцистично-наукового інституту в США (1961), автора творів “Сутність філософії” (1934), “Українська синтеза чи українська громадянська війна” (1946), “Загублена українська людина” (1954), “Верхи життя і творчості” (1958).

Недостатньо дослідженими, а подекуди й взагалі недослідженими в історико-психологічному сенсі залишаються утворені як альтернатива навчальним закладам Львова, Києва, Харкова навчально-наукові установи української діаспори: Український науковий інститут Гарвардського університету (США), Український вільний університет (Німеччина), Український високий педагогічний університет ім. М. Драгоманова та Українська господарська академія (Чехословаччина), Українська Вільна Академія наук (УВАН), Наукове товариство імені Тараса Шевченка (НТШ). Серед відомих представників наукової спільноти української діаспори: Омелян Пріцак – засновник і довголітній директор Українського наукового інституту Гарвардського університету, історик, мовознавець, організатор української науки у світі; Олександр Колесса – перший ректор Українського вільного університету, мовознавець, дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка; Олександр Кронік – доктор психології, професор Гарвардського університету, директор Інституту каузометрії LifeLook, співголова Міжнародної асоціації каузометристів.

Висновки. Україна має чим пишатися, адже науковий доробок української діаспори є значно більшим, ніж можна було сподіватися з огляду на те, в яких соціально-економічних умовах відбувалося становлення української діаспори в світі. На жаль, ми можемо констатувати відсутність уваги науковців в Україні як до інституційних установ, так і до персонології окремих учених української діаспори. Титанічна праця українців за кордоном до цього часу залишається без належного науково-психологічного осмислення, не кажучи вже про потребу в узагальненні відомих на цей час указаних поглядів. Українська нація проходить складний етап самоствердження в світі, і розуміння власних здобутків стане запорукою відродження українського духу нації.

Ми сподіваємося, що в недалекому майбутньому теза “Я українець” буде ознакою сильної, незалежної держави.

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо у детальному дослідженні психологічних здобутків українських науковців за кордоном.

Список використаної літератури

1. Енциклопедія українознавства : Словникова частина. Доповнення / ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. – Париж-Нью-Йорк : Молоде життя, 1995. – Т. 11. – 401+111 с.
2. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні / В. Литвинов. – К. : Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2000. – С. 14, 15.
3. Митрополит Іларіон. Перводрукований Львівський Апостол 1574 р. / Митрополит Іларіон // Науковий збірник; Українська вільна академія наук у США. – Т. 2. – 1953. – С. 19–45.
4. Шеффер Г. Диаспори в мировій політиці / Габриель Шеффер // Диаспори. – М., 2003. – № 1. – С. 163–184.

Стаття надійшла до редакції 1.06.2016

Маслюк А. Научные достижения украинской диаспоры

Предпринята попытка осмысления психологических достижений украинской диаспоры в XX веке. Очерчен круг ученых украинской диаспоры и их научные работы, которые требуют углубленного исследования. Установлен перечень научных, учебных заведений и учреждений, имеющих отношение к становлению и развитию украинской научной мысли в Европе (Украинский свободный университет, Украинский высокий педагогический университет им. Драгоманова, Украинская хозяйственная академия), а также научные, культурные учреждения и общества США, Канады, Австралии.

Ключевые слова: *диаспора, психология украинской диаспоры, УСАН, УСУ, Научное общество им. Тараса Шевченко.*

Masluik A. Scientific achievements ukrainian diaspora

An attempt to understand the psychological achievements of the Ukrainian diaspora in the XX century. Diaspora to their being diversifies

and enriches the Ukrainian presence in the world, as well as providing all possible assistance to their historical homeland. Setting up, expanding and strengthening relations with the Ukrainian diaspora – the primary task of the Ukrainians. This applies to the intellectual, political and economic potential of the Diaspora.

It sets the scope of the Ukrainian diaspora scientists and their scientific works that require in-depth study (A. Kolessa, A. Kulchitskay, I. Mirchuk, I. Ogienko, R. Trach, B. Zimbalist, D. Chizhevsky, M. Shlemkevich, V. Yanov, J. Yarema, etc.). Establishes a list of scientific, educational institutions and agencies related to the formation and development of Ukrainian scientific thought in Europe, USA, Canada, Australia – Harvard Ukrainian Research Institute (USA), Ukrainian Free University (Germany), Ukrainian High Pedagogical University Drahomanov and Ukrainian economic academy (Czechoslovakia), Ukrainian Free Academy of Sciences (UVAN), Scientific Society of Taras Shevchenko.

Titanic work of Ukrainians abroad is still without a proper scientific understanding of the psychological, not to mention the need for a generalization of the presently known these views. Ukrainian nation passes difficult stage of self-affirmation in the world and an understanding of their own achievements, will be the key to the revival of the Ukrainian spirit of the nation. We hope that in the near future, the thesis that “I am a Ukrainian” will feature strong, independent state.

Keywords: *diaspora, the psychology of the ukrainian diaspora, UVAN, UFU, Scientific Society of Taras Shevchenko.*

УДК 159.9:811

Катерина ОЛЕКСАНДРЕНКО,
доктор психологічних наук, доцент,
Хмельницький національний університет, м. Хмельницький

Ольга ХАРЖЕВСЬКА,
кандидат психологічних наук,
Хмельницький національний університет, м. Хмельницький

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КОМУНІКАТИВНО-МОТИВОВАНОГО НАВЧАННЯ ЛЕКСИКИ СТУДЕНТІВ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Стаття присвячена аналізу та дослідженню формування лексичних науково-технічних навичок говоріння за функціонального інтегрованого підходу до навчання англійської мови. Упровадження та використання проблемно-пошукових умовно-мовленневих вправ при комунікативно-мотивованому навчанні сприяють ефективній організації роботи над засвоєнням активного та пасивного лексичного мінімуму і розвитку професійної компетенції фахівця.

Ключові слова: комунікативно-мотивоване навчання, лексичні навички говоріння, умовно-мовленневі вправи.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Навчання лексики є найважливішим і невід'ємним компонентом змісту навчання іноземної мови, а формування лексичних навичок є метою навчання лексичного матеріалу. Специфікою іноземної мови як навчального предмета у вищому навчальному закладі є те, що її вивчення не пов'язане

© Олександренко К., Харжевська О.

безпосередньо з життєвими планами студентів і вони не завжди усвідомлюють доцільність її вивчення; у них переважає сформоване ще в середній школі негативне ставлення до іноземної мови як предмета дуже важкого, що практично не піддається засвоєнню.

Основною практичною метою навчання лексичного матеріалу англійської мови серед студентів технічних спеціальностей у вищому навчальному закладі є розвиток саме лексичних науково-технічних навичок як важливого компонента експресивних і рецептивних видів мовленнєвої діяльності. Під мовленнєвими експресивними лексичними навичками розуміємо навички інтуїтивно правильного словотворення і слововживання в усному і писемному мовленні відповідно до заданих ситуацій спілкування та цілей комунікації. Під рецептивними лексичними навичками маємо на увазі навички розпізнання і розуміння при сприйнятті на слух чи при читанні лексичних явищ (структури слова і його вживання). Ці навички можуть бути сформовані як на базі активної лексики (рецептивно-активні лексичні навички), так і пасивної (рецептивно-пасивні лексичні навички) [1].

Лексичний аспект спілкування має певні особливості, які полегшують його засвоєння, а також такі, що його ускладнюють. До перших належать зв'язок лексики із змістом комунікації, на що спрямована увага комунікантів. До других належать практично невичерпний запас лексики будь-якої західно-європейської мови, а також великі труднощі засвоєння іншомовної лексики, що пов'язано з формою слова (звуковою, графічною, граматичною), його значенням, характером сполучуваності з іншими словами, вживанням слів, а також розходженням із словами рідної мови [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опираються автори. Вирішенню проблем навчання іншомовної професійної лексики при комунікативно-мотивованому спрямуванні навчання присвятили свої дослідження, зокрема, В. А. Бухбіндер [2], Н. А. Винниченко [12], О. Ф. Волобуєва [11], І. А. Зимня [6], П. Я. Козик, О. О. Кузнецова [3], а також зарубіжні вчені Х. Гедерер, С. Джекобсон, В. Літлвуд, Т. Пірс, М. Рімер [7].

Метою статті є аналіз та психологічне обґрунтування застосування функціонального компонентного та функціонального інтегро-

ваного підходів до засвоєння лексичних навичок говоріння із використанням комплексу вправ для формування рецептивно-активних та рецептивно-пасивних лексичних навичок при професійно спрямованому навчанні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Умови навчання в середніх навчальних закладах і, насамперед, недостатня кількість уроків та обмежена тематика значно утруднюють засвоєння специфічної термінології мови фаху у вишах. Студенти, володіючи певним запасом шкільної активної лексики із загальної тематики, часто стикаються із проблемою правильного перекладу та використання загальноживаних науково-технічних словосполучень та сталих лексико-граматичних конструкцій [3].

У роботі над лексикою з іноземної мови за професійним спрямуванням потрібно розрізняти акт ознайомлення із словом або словосполученням і процес його засвоєння. Акт ознайомлення передбачає одночасну подачу форми лексичної одиниці (її слухового, артикуляційного, зорового або рукомоторного образу) та її значення, що зумовлює появу у свідомості студента потрібних асоціацій між матеріальним і смисловим планами слова або словосполучення. Акт подачі лексичної одиниці (ЛО) є короткотривалим у часі, він може повторюватися двічі і навіть тричі. Сам по собі він сприяє засвоєнню слова, але це не забезпечує оволодіння ним. Засвоєння лексики – процес довготривалий. Нова лексична одиниця повинна “визріти” у свідомості студента, поступово “злитися” з його мисленням. Це зумовлено тим, що кожне слово в мовленні володіє певним лексичним полем, що образно можна порівняти з полем магнітним [1]. Інакше кажучи, воно має потенційну можливість вступати у сполучення не з будь-якими, а лише з певними словами. Наприклад: *significant figures* (значущі цифри), але не *important* чи *formidable*, також *memory capacity* (обсяг пам’яті), але не *memory ability* чи *memory store*. Слова мають у мовленні своїх “родичів”, постійних “сусідів”, а тому процес оволодіння словами передбачає, щоб вони постійно і багаторазово з’являлись у контексті разом із своїми “родичами”. Необхідно постійно мати на увазі, що ми навчаємо не слів, а словосполучень.

Методично обґрунтованим є засвоєння тих словосполучень, які звичайно виділяються однією певною функцією в реченні. Сюди належать три категорії словосполучень:

- а) іменна група (work-energy principle, fossil fuel, malleable material);
- б) дієслівна група (to work hard, to launch projectiles);
- в) обставинна група (yesterday evening, in case of emergency).

Зрештою, якщо знаменні слова можна засвоїти і як самостійні ЛО, то структурно-службові елементи, особливо прийменники, сполучники, частки тощо, необхідно подавати лише у словосполученнях. Заучування слів із особистого словничка (глосарія) не забезпечує формування мовленнєвих навичок. Проте за добре організованої роботи над лексикою на занятті словничок може стати додатковим допоміжним засобом засвоєння знань лексики, і від нього відмовлятися не варто. Це залежить і від призначення лексичного матеріалу: якщо у процесі активного оволодіння лексикою функція словничка буде лише мінімальною, то у разі рецептивного засвоєння матеріалу значення його може бути чималим[4].

Основним критерієм відбору лексичних мінімумів при вивченні фахової лексики є такі принципи:

- 1) семантичний принцип – підібрані слова повинні виражати найбільш важливі поняття з тої тематики, з якою студенти зустрічаються при вивченні іноземної мови;
- 2) принцип сполучуваності, відповідно до якого слова з великою сполучуваністю переважають над словами з меншою сполучуваністю, оскільки при обмеженому обсязі обов'язкової лексики вони можуть виражати і розуміти більш різнобічний зміст;
- 3) принцип частотності, відповідно до якого в словник-мінімум включаються найбільш вживані науково-технічні слова та словосполучення;
- 4) принцип багатозначності – у словник-мінімум із синонімічного ряду включаються найбільш вживані значення;
- 5) принцип словотворчої та стройової здатності – у мінімум включаються лише найбільш продуктивні в словотворчому відношенні слова, від яких за допомогою афіксів можна сформулювати найбільшу кількість інших слів. Отже, на відміну від наявного словника, що

включає знайомі ЛО, які студенти вживають для вираження своїх думок або для сприймання і розуміння думок інших людей, потенційний словник складають ті незнайомі слова, про значення яких читач або слухач може здогадатися, зустрівшись з ними при читанні, писанні [5].

У процесі засвоєння лексичного матеріалу можна виділити: 1) етап ознайомлення студентів з новими ЛО – семантизація ЛО; 2) етап автоматизації дій студентів з новими ЛО, де розрізняють: а) автоматизацію на рівні словоформи, вільного словосполучення та фрази чи речення; б) автоматизацію на понадфразовому рівні – діалогічної або монологічної єдності. Далі здійснюється удосконалення дій тих, хто навчається з ЛО, і, як результат, ситуативне вживання засвоєних ЛО при висловлюванні своїх думок в усній формі (говоріння) та письмовій формі, а також контекстне розуміння ЛО при читанні та аудіюванні. Тут ми маємо справу з мовленнєвими вміннями, які ґрунтуються на навичках, у тому числі й на лексичних, інакше кажучи, лексичні навички мають функціонувати в мовленнєвих уміннях.

Згідно з дослідженнями І. А. Зимньої [6], усі навички, у тому числі лексичні, формуються при виконанні мовленнєвої діяльності. Тому структура лексичних навичок говоріння (ЛНГ) є невід'ємною від структури мовленнєвої діяльності. Способами здійснення мовленнєвої діяльності є саме операції із вибору ЛО і операції із сполучення ЛО з іншими. Ці операції також входять у структуру лексичних навичок говоріння, які складають такі компоненти, як: звукова форма ЛО, операції із вибору ЛО, операції за сполученням ЛО, мовленнєва задача. Усі ці компоненти ЛНГ тісно пов'язані між собою і видалення будь-якого з них призводить до руйнування всієї структури навичок, що виявляється в нездатності того, хто говорить, здійснювати дії із лексичного оформлення мовленнєвих висловлювань у процесі спілкування [6].

Формування лексичних навичок говоріння на заняттях чи в циклі занять здійснюється за допомогою набору різних видів вправ, що і є комплексом вправ. Беручи до уваги специфіку викладання іноземної мови за професійним спрямуванням, а у нашому випадку – англійської мови з технічною термінологією, слід зосередити увагу саме на обранні таких вправ, які б максимально сприяли засвоєнню іншомовної лексики [7].

Тут доцільно обрати вправи, спрямовані на засвоєння операцій з вибору ЛО: підібрати слова до рисунків чи ілюстрацій; установити співвідношення між вимовою слова і його написанням; згрупувати слова за темою; відмітити в групі слова, що тематично до неї не підходять; підібрати слова за вказаними темами. Наведемо деякі приклади вправ на засвоєння операцій з вибору лексичних одиниць з використанням англомовних навчально-методичних джерел та для активізації професійно орієнтовного етапу навчання.

Task 1. Which of these five instruments wouldn't be of much use to a car mechanic?

- a) spirit level;
- b) a set square;
- c) sandpaper;
- d) a tape measure;
- e) a chisel.

Task 2. Match each word with the correct description.

1 bolting	A A hole is made using a drill
2 casting	B A surface covered with a paint
3 drilling	C A hole is punched in a material
4 pressing	D The work is checked carefully
5 painting	E A surface is polished to make it smooth and shiny
6 polishing	F A material is pressed into the correct shape
7 punching	G Hot liquid material is poured into a container and cooled to make the correct shape
8 turning	H Two pieces are joined together using very high temperature
9 welding	I A material is turned on a machine called a lathe. Part of the material is removed to make the correct shape
10 inspection	J Two pieces are joined together using a nut and a bolt

Розглянемо вправи, спрямовані на засвоєння операцій словосполучення ЛО. Скласти словосполучення із вказаних слів; назвати все, що може поєднуватись з даним дієсловом; скласти речення, користуючись

даними словами; доповнити речення; відповісти на запитання диктора; розширити речення за рахунок додавання в нього вказаних слів і словосполучень. Наводимо приклад із навчального посібника [8].

Task 3. Join the two sentences using who or that.

1. Dean's the researcher. He visited your office last week.
2. The ISO is an organization. It sets international standards.
3. An aerospace engineer is a person. An aerospace engineer helps design aircraft.
4. I need a spanner. The spanner fits this bolt.
5. He's the project manager. He's responsible for the schedule and budget.

Task 4. Complete the description with an -ible or -able adjective.

1. The journey from here to Doha is not possible in two hours. It's _____.
2. These samples can be accepted. They are _____.
3. This boat can be flexed easily. It's very _____.
4. This pipe can be recharged. They are _____.
5. These batteries can be recharged. They are _____.

Task 5. Complete the sentences with the words in the list.

Audible frequency hertz light millimeters sound visible wavelength

Humans can see _____ with a (n) _____ of 390 -750 nanometres and _____ of 400-790 terahertz. Light in this range is called _____ light. The _____ that humans can hear is _____ with a wavelength of 17 _____ to 17 metres and a frequency between 20 and 20 000 _____.

Вправи, спрямовані на мовленнєве завдання: зробити усне повідомлення з теми; підготувати творчий проект; скласти діалог за темою; скласти ситуацію за ключовими словами; описати принцип роботи даного об'єкта. Наводимо приклад із навчального посібника [9].

Task 6. You are investigating batteries that are exploding. Write an email to you colleague about your findings and your conclusions (100–120 words).

Task 7. With a partner act out a dialogue about an engineer's experience with modeling. Use languages such as.

Tell me about some of your modeling experience;

Which types of modeling did you do?

Tell me about your current position.

Звичайно, не завжди вдається достатньо чітко провести класифікацію вправ з кожного компонента, оскільки під час вивчення лексики всі компоненти злиті в єдине ціле. Тому, зважаючи на принцип функціональності, можна виділити два підходи до засвоєння структури ЛНГ: компонентний та інтегрований. Компонентний підхід пропонує здійснювати засвоєння структури ЛНГ за компонентами. Спочатку засвоюється форма ЛО, потім операція з вибору ЛО, операція сполучення ЛО з іншими тощо. Після цього пропонується скласти всі компоненти в єдине ціле. Такий комплекс вправ, хоча і відображає в цілому структуру ЛНГ, проте не повністю відповідає принципу функціональності навчально-методичного комплексу з англійської мови. У процесі говоріння всі компоненти ЛНГ функціонують разом, але основна роль належить мовленнєвому завданню, на вирішення якого спрямована вся увага того, хто говорить. Отже, функціонування будь-якого компонента ЛНГ зумовлене його зв'язком з мовленнєвим завданням. Тому при компонентному підході до засвоєння структури ЛНГ на основі принципу функціональності цілеспрямовано використовують вправи, які забезпечували б засвоєння компонентів структури ЛНГ у процесі вирішення мовленнєвих завдань. Комплекс умовно-мовленнєвих вправ повністю відображає структуру ЛНГ. При інтегрованому підході засвоєння структури ЛНГ здійснюється в поєднанні всіх його компонентів при провідній ролі мовленнєвого завдання. Засвоєнню цілісності структури ЛНГ сприяє виконання вправ, що мають мовленнєву спрямованість [10].

З огляду на все зазначене вище постає питання про формування позитивної мотивації оволодіння іноземною мовою з метою підвищення ефективності навчальної діяльності із цієї навчальної дисципліни і поліпшення професійної підготовки загалом. Особлива роль відводиться комунікативному підходу до навчання іноземної мови. Оптимальною може вважатися тільки така структура мотивів у процесі вивчення іноземної мови, провідне місце в якій належить безпосередній комунікативній діяльності власне мовою, що вивчається [11; 12]. Саме професійно-кому-

нікативна спрямованість на заняттях з іноземної мови може забезпечити підвищення мотивації вивчення іноземної мови. Цьому значно сприяє вдало підібраний комплекс умовно-мовленневих вправ та навчально-методичних джерел, що повністю відображає структуру лексичних навичок говоріння. Важливість комунікативно-мотивованого підходу до навчання іноземної мови обґрунтовується і тим, що саме такий підхід сприяє формуванню особистості з високою професійною компетентністю. Це означає, що саме при комунікативному підході враховуються інтереси, досвід, світогляд студентів і навчання будується не на проходженні тем загального суспільно-політичного характеру, а саме на обговоренні проблем, що стосуються вирішення питань професійної етики.

Розвиток професійних комунікативних навичок спілкування майбутніх інженерів за допомогою лінгвопізнавальної мотивації буде предметом подальших досліджень.

Список використаної літератури

1. Коростелев В. С. Пути совершенствования процесса формирования лексических навыков говорения / В. С. Коростелев // Иностранные языки в школе. – 1986. – № 1. – С. 39–45.
2. Бухбиндер В. А. Речь и эмоции // Очерки методики обучения устной речи на иностранных языках/ руковод. кол. авт. В. А. Бухбиндер. – К. : Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те, 1980. – С. 37–40.
3. Кузнецова О. О. Психологічні особливості розвитку іноземного мовлення студентів у немовних вузах : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / О. О. Кузнецова. – Острог; К., 1998. – 160 с.
4. Кувшинов В. И. О работе с лексикой на уроках английского языка / М. А. Кувшинов // Иностранные языки в школе. – 1995. – № 5. – С. 20–24.
5. Побединская С. Е. Некоторые приемы формирования потенциального словаря учащихся при обучении английскому языку / С. Е. Побединская // Иностранные языки в школе. – 1984. – № 5. – С. 94–98.
6. Зимняя И. А. Психология оптимизации обучения иностранному языку в школе/ И. А. Зимняя // Иностранные языки в школе. – 1986. – № 4. – С. 3–7.
7. Riemer M. J., English and communication skills for the global engineer / Riemer M. J.// Global J. of Engng. Educ. – 2002. – Vol. 6, #1. – P. 91–100.
8. Astley P. Engineering 1. Oxford English for Careers. Student's book /Peter Astley, Lewis Lansford//Oxford University Press, 2013. – 213.

9. Lloyd Ch. Engineering. /Charles Lloyd, James A. Frazier//Express Publishing, 2011. – 34 p.

10. Вишневський О. І. Методика навчання іноземних мов : навч. посіб. / О. І. Вишневський. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2011. – 206 с.

11. Волобуєва О. Ф. Формування професійно-комунікативної спрямованості у слухачів мовної спеціальності військових вузів (психолого-лінгвістичний аспект) : дис. ... канд. психол. наук : 20.02.02 / О. Ф. Волобуєва. – Хмельницький : НАПВУ, 1999. – 194 с.

12. Винниченко Н. А. Влияние проблемно-коммуникативного курса обучения английскому языку на психологические характеристики обучаемых : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Н. А. Винниченко. – Харьков, 1995. – 175 с.

Стаття надійшла до редакції 5.05.2016

Олександренко К. В., Харжевская О. М. Психологические аспекты коммуникативно-мотивированного обучения лексики студентов технических специальностей

Статья посвящена анализу и исследованию формирования лексических научно-технических навыков речи при функционально-интегрированном подходе к обучению английскому языку. Внедрение и использование проблемно-поисковых условно-речевых упражнений при коммуникативно-мотивированном обучении способствует эффективной организации работы над усвоением активного и пассивного лексического минимума, а также развитию профессиональной компетенции специалистов.

Ключевые слова: коммуникативно-мотивированное обучение, лексические навыки речи, условно-речевые упражнения.

Oleksandrenko K. V., Kharzhevska O. M. The psychological aspects of communicative motivated vocabulary teaching the students of mechanical engineering specialties

The article deals with the analysis and research of the formation of scientific and technical vocabulary skills at the functional integrated approach to the English language study. The introduction and use of problem solving conditionally communicative exercises in the process of the communicative motivated study promote effective training organization

while mastering active and passive context-specific vocabulary and increase the development of the engineers' professional competence.

English communication competence plays an important role in the academic life and career of engineering students. English for specific purposes focuses the learner's attention on the particular terminology and communication skills required in the international professional field. Teaching English to engineers is a delicate and demanding matter in terms of content, methods and techniques, and deciding which are appropriate for this particular area of engineering and English. The aim in such an interdisciplinary course is to develop and master relevant communication and professional skills, using English as a means and a kind of mediator in shaping future engineers. To achieve this goal, it is necessary to plan the course and provide the materials for it.

Communication skills development is discussed in the article, with examples given of different complexes of exercises and assessments. We give the examples of using particular textbooks with suitable published materials from a variety of reliable and valid sources, adapting materials for certain learners' needs.

In order to reinforce English for specific learning the classroom must be conducive to communication and study, learning has to be relevant to learners' interests and needs, both processes and products are important and learners must engage in active roles in the classroom. The communication skills assessment must be formal so that it occurs at specific times and contributes to the student's marks, provide feedback to be educational, involve active participation by students in actual communication situations, tackle student insights so that skills are identified and developed. Individual feedback is important for improving the communicative competence of students.

Keywords: *communicative motivated learning, oral vocabulary skills, conditionally communicative exercises.*

УДК 159.9:811.111

Світлана ПІЛІШЕК,
кандидат психологічних наук,
Хмельницький національний університет, м. Хмельницький

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ “СПІЛКУВАННЯ” І “КОМУНІКАЦІЯ” У КОНТЕКСТІ ПСИХОЛОГІЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглядаються феномени “спілкування” та “комунікація” через призму педагогічної психології та за допомогою методу порівняння робиться аналіз сутності понять з позицій різних гуманітарних наук; зазначаються спільні і відмінні риси понять “спілкування” і “комунікація” з позиції діяльнісного підходу під час навчальної діяльності; дається характеристика різновидам спілкування і комунікації; зазначаються переваги та недоліки процесів спілкування і комунікації у суб’єкт-суб’єктних та суб’єкт-об’єктних моделях взаємодії учасників процесу навчання.

Ключові слова: спілкування, комунікація, навчальне спілкування, іншомовна комунікація, професійне спілкування, професійна комунікація.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасний стан розвитку теорії спілкування залишає за собою низку наукових дискусій щодо сутності явища спілкування. Існування великої кількості різновидів діяльної взаємодії передбачає виникнення проблеми існування і співвідношення низки понять, які використовують у своїх дослідженнях науковці різних напрямів. Широке використання понять “спілкування” і “комунікація” не є виключенням і не сприяє більш чіткому розумінню сутності цих явищ. Часто науковці використовують

дані поняття як синоніми, і це викликає певне непорозуміння. Знання спільних рис і відмінностей між поняттями “спілкування” і “комунікація” є необхідним для повноцінного розуміння сутності і формування комунікативної діяльності. Професійна діяльність може вимагати від людини вміння діяти як у ролі “суб’єкта”, так і ролі “об’єкта” діяльності, бути пасивним отримувачем інформації і повноцінним партнером у спілкуванні. Як спілкування, так і комунікація виступають елементами єдиної комунікативної діяльності, яка має безпосередній вплив на ефективність професійної діяльності. Знання спільних рис, відмінностей, різновидів явищ спілкування і комунікації дозволять глибше розуміти сутність досліджень та отримувати якісні наукові результати. Знання особливостей процесів спілкування і комунікації можуть допомогти створити належні умови та сприятливий психологічний клімат для набуття студентами необхідних знань і навичок з іноземної мови для подальшої професійної діяльності. Зазначене формує актуальність даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Аналіз наукової літератури різних напрямів показав, що питання спілкування і комунікації не є новим як для психологічної науки, так і для інших гуманітарних наук. Серед досліджень, які висвітлюють особливості окремо спілкування, спілкування і комунікації, професійного спілкування, навчального спілкування, доробки таких науковців, як Ф. Бациевич, О. Волобуєва, М. Каган, В. Кан-Калік, О. Леонтъев, Б. Ломов, С. Максименко, К. Олександренко, Т. Щербан та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Феномени “спілкування” та “комунікація” часто вживаються у гуманітарних науках для позначення процесів взаємодії. Зарубіжні науковці частіше звертаються до терміна “communication” (від англ. “комунікація, зв’язок, засіб спілкування”), який у вітчизняній науці розглядається і як “комунікація”, і як “спілкування”. Серед доробків як вітчизняних, так і зарубіжних науковців можна зустріти різні тлумачення цих феноменів: одні бачать у них абсолютно різне наповнення; інші – розглядають як поняття, які є дуже близькими за змістом, проте не ототожнюють їх.

У цілому не існує єдиного формулювання визначень, але з огляду на те, що теорія спілкування сьогодні перебуває на етапі свого становлення, ми зробимо спробу розвести ці два поняття у контексті педагогічної психології.

Довідникова література з філософії, соціології, педагогіки та психології визначає спілкування як взаємодію людей, під час якої відбувається обмін пізнавальною інформацією, емоціями, досвідом, знаннями, уміннями, навичками, результатами діяльності (наприклад, текстами чи цінностями культури). Зокрема психологічний словник містить інформацію, що спілкування – це “діяльність, специфічна форма взаємодії між людьми, як необхідна умова життєдіяльності, засіб передавання культури і суспільного досвіду, спосіб розкриття суб’єктивного світу, засіб впливу і т. ін.” [8]. Ф. С. Бацевич у словнику термінів міжкультурної комунікації зазначає, що “найважливішим засобом спілкування є ідіоетнічна мова” [3]. Діяльнісний підхід до визначення спілкування визначає його як спільну діяльність людей, в основі якої лежить взаємодія між суб’єктами (“суб’єкт” – “суб’єкт”); при цьому суб’єкти спілкування розглядають один одного як ціль, а не як засіб. На думку М. С. Кагана, спілкування має практичний, матеріальний, духовний, інформаційний і практично-науковий характер [5]. Під час спілкування відправник очікує, що одержувач опрацює інформацію і стане його партнером у спільній діяльності, яка спрямована на отримання нового продукту. Отже, можемо сказати, що у спілкуванні немає відправників і одержувачів інформації, а є співрозмовники, які мають рівні права, знаходяться на однакових рівнях спілкування, є активними рівноправними партнерами, яких об’єднує ідея [4]. Більше того, потік інформації під час спілкування збільшується в обсязі, збагачується, розширюється завдяки активності партнерів спілкування, а тому спілкування розглядається як діалог [5, с. 147].

Аналіз філософської літератури показав, що поняття комунікації є у широкому сенсі терміном, що окреслює людську взаємодію у світі і означає те саме спілкування [9]. З погляду міжкультурної комунікації, феномен комунікації являє собою “смісловий та ідейно-змістовий аспекти соціальної взаємодії, спілкування, ... часто неусвідомлюваний процес обміну

знаками, ... процес спілкування за допомогою мовних і/або паралінгвальних і невербальних засобів з метою передачі інформації” [2]. Психологічні і педагогічні джерела довідникової літератури прирівнюють комунікацію до спілкування і водночас висвітлюють її як акт спілкування. М. С. Каган тлумачить комунікацію лише як інформаційний процес передачі певної інформації і зазначає, що “комунікація є інформаційним зв’язком суб’єкта з тим чи іншим об’єктом (людиною, машиною, твариною)” [5, с. 145]. Як видно, взаємодія відбувається за схемою “суб’єкт” – “об’єкт” і відправник повідомлення сприймає одержувача не обов’язково як щось неживе або неістоту. Під час комунікації потік інформації спрямований в один бік і відправник має за ціль точність засвоєння одержувачем відправленої інформації, і, на думку Ф. С. Бацевича, комунікація пов’язана лише з інформаційним зв’язком [2, с. 27]. Організація комунікації передбачає регуляцію і координацію спільних зусиль, спільної діяльності, які втілюються завдяки застосуванню як вербальних, так і невербальних засобів взаємодії.

З огляду на викладене вище ми можемо зазначити таке. Спілкування поєднує у собі комунікативні, інтерактивні та перцептивні функції та є міжособистісним, емотивним і вільним. У спілкуванні інформація обертається між рівноправними партнерами, і обсяг її збільшується, збагачується, набуває нових відтінків, елементів, контекстів. З іншого боку, комунікація і усі її процеси тісно пов’язані із знаковими системами (алфавіт, умовні позначення і т. ін.), і цей факт уможлиблює зв’язок на відстані, якщо безпосередній зв’язок є неможливим. Комунікація – це одnobічний процес, який характеризується своєю монологічністю; через застосування знакових систем під час передачі інформації лише в один бік можна говорити про втрату чи зменшення інформації під час її передачі. Комунікації притаманні інституційність, регулятивність та регламентованість.

Учасники спілкування розраховують на те, що кожне повідомлення буде інтерпретоване партнером по спілкуванню і повернене ним у збагаченому, збільшеному, інтерпретованому вигляді для подальшого опрацювання і збагачення іншим учасником (учасниками) спілкування. Неможливим є прирівняти спілкування до процесу простої передачі чи обміну інформацією, оскільки під час спілкування утворюєть-

ся нове знання, спільне для тих, хто є учасниками спілкування, для їхньої подальшої діяльності. У спілкуванні обмін думками перетворюється на діалог.

Комунікація становить односпрямований процес, в якому повідомлення може не мати конкретного адресата; інформація може бути призначена, наприклад, будь-якій окремій людині чи групі людей. Але на відміну від спілкування, якість та обсяг інформації може змінюватися лише для об'єкта комунікації; для відправника нічого не змінюється. Під час комунікації суб'єкт виконує технічну роль передачі повідомлення об'єкту, виконуючи при цьому відповідну до обставин комунікації роль.

Ми розглядаємо зміст понять “спілкування” і “комунікація” як два окремих та різних за наповненням явища, оскільки набуття нових знань і навичок під час навчального процесу відбувається саме через спілкування. Виокремлення поняття комунікації від поняття спілкування є, на нашу думку, необхідним через інтерес до дослідження статусів викладача та студентів як “суб'єкт”/“об'єкт” спілкування/комунікації під час навчального заняття з іноземної мови з позиції педагогічної психології.

У цілому психологічні та педагогічні дослідження феномену спілкування і комунікації зумовлені як результатами зміни розвитку логіки психології та подальшої зміни фундаментальних принципів і концепції, а також теоретичними дослідженнями в інших галузях гуманітарних наук, так і викликами, продиктованими практичною діяльністю, сучасними запитами до модернізації системи освіти, які разом вимагають від педагогічної психології надання допомоги у процесі перебудови навчальної моделі підготовки фахівців до діяльності в нових соціально-економічних та соціально-психологічних умовах.

Якщо деталізувати процеси спілкування і комунікації під час практичних занять з іноземної мови, то ми матимемо змогу побачити, як функціонують різні форми, види, типи, способи спілкування і комунікації. Серед них можна виокремити як вербальне, так і невербальне спілкування, реальне і навчальне спілкування, професійну комунікацію викладача, педагогічне спілкування і ще безліч інших

видів і типів. Навчальний процес – це складне явище, під час якого навіть просте спілкування зі студентами є багатоплановою діяльністю і просто надзвичайним мистецтвом. Тут важливо усе: хто що сказав; хто кому сказав; чи очікував той, хто висловлювався, на певну реакцію і відповідь; як саме хтось щось сказав [11]. Під час навіть ідеально спланованого практичного заняття з іноземної мови можуть мінятися місцями етапи, змінюватися запланований темп заняття, студенти можуть бути або занадто активними, або занадто пасивними, працювати з використанням різних стилів навчання – при цьому якість самого заняття може в цілому і не втрачатися. Такі зміни є можливими, але не обов'язковими. Вони можуть бути, наприклад, через стиль педагогічного спілкування викладача, індивідуально-психологічні особливості як студентів, так і викладача, навіть просто настроїв учасників навчального процесу у певний день у певному місці, оскільки ми не повинні забувати про те, що учасники навчального процесу є передусім звичайними людьми, а не запрограмованими машинами. Усі ці тонкощі утворюють загальну картину як окремого заняття, так і цілого курсу, можуть чинити певний вплив на якість навчального процесу, мотивацію студентів і подальшу якість професійної іншомовної комунікації майбутніх фахівців. Успішним рішенням виходу зі схожих ситуацій для викладача є усвідомити ключові особливості процесів спілкування і комунікації, які існують під час практичного заняття з іноземної мови.

У межах даної статті ми розглянемо такі явища, як педагогічне спілкування, педагогічна комунікація, навчальне спілкування, професійне спілкування, професійна комунікація, професійна іншомовна комунікація; автор також зробить спробу дати роз'яснення та визначення цим явищам з позиції педагогічної психології.

Безліч психологічних праць присвячені аналізу категорії спілкування і визначенню змісту та функцій спілкування у навчальному процесі, а саме як у процесі міжособистісних відносин суб'єктів навчання, у процесі спільної діяльності, у контексті дослідження діалогічного спілкування [6; 7]. Дослідники по-різному визначають спілкування взагалі, і комунікацію зокрема, у процесі становлення і роз-

витку особистості. Спілкування наповнюється специфічним змістом у контексті педагогічної і навчальної діяльності.

У педагогічній діяльності спілкування виступає інструментом вирішення навчальних завдань, забезпечує соціально-психологічний бік педагогічного процесу, виступає засобом організації відносин між студентом і викладачем. Ініціатором спілкування як навчального процесу виступає викладач; його спілкування зі студентами спрямоване на створення сприятливого психологічного клімату для засвоєння умінь та навичок у системах “суб’єкт” – “об’єкт” (“викладач” – “студент”) та “суб’єкт” – “суб’єкт” (“студент” – “студент”). Такі моделі виконують низку функцій, серед яких передусім обмін інформацією між викладачем і студентами або студентами між собою, міжособистісне пізнання, організація спільної діяльності на створення спільного результату.

У процесі своєї педагогічної діяльності викладач є як джерелом інформації для студентів, організатором навчальної діяльності, так і тим, хто пізнає інших – студентів. Спілкування є таким видом діяльності, що ставить цілі і впливає на зміну змісту інформації, якою обмінюються учасники спілкування. Викладач як учасник спілкування має подвійну роль як суб’єкта, так і об’єкта спілкування, оскільки він одночасно впливає на студента (як “суб’єкт”) і сприймає у своїй свідомості його ідеї, судження, почуття (як “об’єкт”). Структурною одиницею аналізу педагогічного спілкування вважають комунікативний акт у формі діалогу, у межах якого відбувається обмін інформацією між студентами і викладачем. Педагогічне спілкування допомагає викладачу іноземної мови організувати цілісну діяльність і взаємодію студентів як під час практичного заняття, так і поза ним. Отже, педагогічне спілкування є формою професійного спілкування викладача і студентів, під час якого вирішуються навчальні завдання, досягаються навчальні цілі, з’являються результати спільної діяльності.

Беручи до уваги, що комунікація є одностороннім процесом передачі інформації від “суб’єкта” до “об’єкта” і по суті монологічним мовленням, то ми можемо говорити про педагогічну комунікацію як різновид професійної комунікації і, так би мовити, компонент педагогічного спілкування. Діяльнісний підхід до визначення спілкування

передбачає вплив дій одного суб'єкта на іншого. Спілкування розглядається як один із видів людської діяльності, яку М. С. Каган визначає як активність суб'єкта (викладача), спрямовану на об'єкти (студентів) або на інші суб'єкти (студентів) [5]. Оскільки педагогічне спілкування як різновид спілкування передбачає утворення продукту спільної навчальної діяльності через взаємодію викладача і студентів та обмін інформацією за моделлю “суб'єкт” – “суб'єкт”, то під педагогічною комунікацією можна розуміти такий вид педагогічної діяльності, коли викладач (“суб'єкт”) передає певний обсяг інформації студентам (наприклад, інструкцію до виконання завдання, пояснення нового матеріалу, роз'яснення до виконання проекту, роз'яснення ролі для ділової гри і т. ін.) і основним його завданням є підвищити рівень засвоєності інформації студентами (“об'єктами”). Отже, спираючись на визначення поняття комунікації М. С. Каганом, можемо припустити, що педагогічна комунікація – це різновид педагогічної діяльності, основною функцією якої є вплив викладача на студента як на об'єкт власної активності за допомогою передачі знань, відомостей, уявлень [5].

Роль і місце категорії спілкування розуміються різними ученими по-різному. До того ж, як зазначалося вище, поняття “спілкування” набуває специфічного змісту у контексті навчальної діяльності. Діяльність передбачає вираження ставлення людини до інших, однак відносини між учасниками навчального процесу у навчальному спілкуванні не розкриваються повною мірою. Навчальне спілкування як один із нових напрямів дослідження у педагогічній психології розкриває модель спілкування “суб'єкт” – “суб'єкт” (викладач-студент), але за обставин, якщо один із учасників спілкування володіє значно нижчим обсягом знань, умінь та навичок.

Дослідження навчального спілкування ґрунтуються на вивченні особливих взаємин між людьми. Навчальне спілкування – це двобічний процес, під час якого відбувається не лише передача студентові інформації викладачем, але і розвивається прагнення і вміння студента самостійно працювати і набувати нових знань, навичок і досвіду. Взаємодія між студентом і викладачем під час навчального спілкування характеризується активним взаємним зв'язком, який збагачує кожного з учасників цього процесу.

З урахуванням зазначеного вище психологічні особливості навчального спілкування виражаються у тому факті, що цей різновид спілкування у навчальному процесі відбувається за моделлю “суб’єкт” – “суб’єкт” і навчальним завданням для нього є джерело спілкування. Завдання активізує розумову активність у рамках спілкування викладача і студентів, під час якої студенти не лише засвоюють знання через отримане від викладача повідомлення, але і стає здатним перетворити знання на конструктивні схеми власних навчальних дій [1].

Навчальне спілкування під час практичного заняття з іноземної мови спрямоване на формування професійного бачення світу засобами іноземної мови, яке становить систему відносин майбутнього фахівця з об’єктами як світу в цілому, так і світу професійної діяльності. За умов як суб’єкт-об’єктної, так і суб’єкт-суб’єктної моделі навчального спілкування під час практичного заняття з іноземної мови навчальні ситуації з розвитку ділових комунікативних навичок перетворюються на реальні професійні ситуації спілкування. Отже, така навчальна діяльність є основою для подальшого розвитку професійного іншомовного спілкування чи комунікації майбутнього фахівця не лише з об’єктами, але і з колегами.

Доречним буде згадати тут про професійне спілкування. Психологічні дослідження професійного спілкування в групі або організації зосереджені на комунікативному боці спілкування, а саме на передачі інформації. У межах даної статті ми будемо характеризувати професійне спілкування майбутніх фахівців як міжкультурну професійну комунікацію засобами іноземної мови та як професійне спілкування викладача зі студентами в процесі навчання. Під час практичних занять з іноземної мови професійного спрямування завдяки використанню сучасних технологій навчання студенти мають можливість зануритися в реальні робочі ситуації і сповна реалізувати себе у професійному спілкуванні. Набуття навичок професійного іншомовного спілкування відбувається через тренування основних навичок бізнес-комунікації (телефонна розмова, презентація, переговори і т. ін.). Отримавши інструкції від викладача (як “об’єкти” від “суб’єкта”), сту-

денти починають рольову гру із розв'язання комунікативного завдання і взаємодіють між собою як “суб’єкти” (якщо за умовою рольової гри кожен має рівні права) або як “суб’єкт” і “об’єкт” (якщо за умовою рольової гри хтось один має більше прав чи є підлеглим). Такий вид рольових ігор дозволяє сформувати психологічну готовність до майбутньої професійної діяльності не лише засобами іноземної мови, але і в цілому, оскільки під час виконання таких завдань актуалізуються набуті впродовж навчання професійні знання, комунікативні навички, знання міжкультурного спілкування, міжособистісної взаємодії.

Педагогічне спілкування є одним із різновидів професійного спілкування. О. Леонтьєв, С. Максименко, В. Семиченко та низка інших дослідників у галузі загальної психології та педагогічної психології відносять педагогічну діяльність до такого виду діяльності, в якому провідним є процес спілкування, оскільки професійна діяльність викладача реалізує в собі функції через педагогічне спілкування. Говорячи про професійне педагогічне спілкування, слід зазначити, що воно відіграє велику роль у підвищенні професіоналізму, удосконаленні викладачем навчальної діяльності студентів, установленні успішних міжособистісних відносин між викладачем і студентами, активізації навчальної діяльності студентів у цілому. Варто зазначити, що активність студентів може стимулюватися за рахунок застосування моделі спілкування “суб’єкт” – “суб’єкт”; за цих умов у студента формується готовність до сприймання аргументів співрозмовника та подальшої взаємодії. Діалогічне спілкування як тип професійного педагогічного спілкування є ефективним способом активізації навчальної діяльності студентів.

Спілкування є багатоскладовим процесом психічної, інтелектуальної та мовленнєвої діяльності людини задля встановлення контактів з іншими людьми, а комунікація – це сукупність вербальних та невербальних дій, що забезпечують обмін інформацією. Спілкування як процес комунікації поєднує в собі комунікативні, інтерактивні та перцептивні функції. Навички професійної комунікації за фахом, яких набувають студенти як майбутні фахівці у різних сферах професійної діяльності, та навички професійної іншомовної комунікації за фахом відрізняються тим, що іншомовна комунікація передбачає володіння не

лише професійними знаннями, але і знаннями іноземної мови та культури, особливостями та правилами міжкультурної взаємодії, соціальними навичками. Ефективність професійної іншомовної комунікації визначається правильністю застосування засобів комунікації (знань, умінь, соціокультурних навичок), рівнем знання іноземної мови в цілому, володінням навичками бізнескомунікації іноземною мовою (формулювання запитань, уміння погодитися, дати негативну відповідь, уміння долати комунікативні бар'єри, зумовлені відмінністю культур і т. ін.).

Висновки. Спілкування, так само як і комунікація, є сумісною діяльністю людей. Відмінним між ними є лише спосіб взаємодії між ними. Спілкування – це двоспрямований єдиний діалог, який призводить до збагачення інформації, створення спільного продукту спілкування, а комунікація – це обмін монологіями. У науковій літературі частіше зустрічається термін спілкування, але це не зменшує ролі явища комунікації під час професійної діяльності. Багато науковців вважають ці два явища взаємозамінними, а інші розглядають комунікацію як різновид спілкування.

Спілкування – це притаманна кожній людині потреба пізнавати світ, розвиватися інтелектуально й емоційно, жити повноправним життям у будь-яких соціокультурних умовах. Потреба у спілкуванні виникає, якщо є запитання, на яке людина не має відповіді. Розвиток навичок діалогічного спілкування є запорукою розвитку професійного мислення, мовлення, збільшення лексичного запасу професійного спрямування. Через спілкування людина будує стосунки з іншими людьми, обмінюється з ними думками, ідеями, досвідом, емоціями, почуттями.

Перспективами подальших розвідок у даному напрямі є детальне вивчення механізмів зміни ролей “суб’єкт” та “об’єкт” між викладачем і студентами під час занять з іноземної мови та їх психологічних особливостей.

Список використаної літератури

1. Андреева Г. М. Социальная психология / Андреева Г. М. – М. : Московский университет, 1980. – 416 с.
2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Бацевич Ф. С. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2004. – 344 с.

3. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Бацевич Ф. С. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://terminy-mizhkult-komunikacii.wikidot.com/slovnnyk>
4. Буюва Л. П. Человек: деятельность и общение / Л. П. Буюва. – М. : Мысль, 1978. – 215 с.
5. Каган М. С. Мир общения: Проблема межсубъектных отношений / М. С. Каган. – М. : Политиздат, 1988. – 319 с.
6. Леонтьев А. А. Педагогическое общение / А. А. Леонтьев. – М. : Знание, 1979. – 48 с.
7. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 443 с.
8. Психологический словарь [ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мерещакова]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Педагогика-Пресс, 1999. – 440 с.
9. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
10. Щербан Т. Д. Психологія навчального спілкування : монографія / Т. Д. Щербан. – К. : Міленіум, 2004. – 346 с.
11. Lasswell H. (1964). The structure and function of communication in society. In W. Schramm (Ed.), Mass communications. Urbana, IL: University of Illinois Press.

Рецензент – доктор психологічних наук, доцент Олександренко К. В.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2016

Пилишек С. А. Соотношение понятий “общение” и “коммуникация” в контексте психологии учебной деятельности

В статье рассматриваются феномены “общение” и “коммуникация” через призму педагогической психологии и при помощи метода сравнения делается анализ содержания понятий с позиции различных гуманитарных наук; определяются общие и отличительные черты понятий “общение” и “коммуникация” с позиции деятельностного подхода к процессу учебной деятельности; дается характеристика различным видам общения и коммуникации, определяются преимущества и недостатки процессов общения и коммуникации в субъект-субъектных и субъект-объектных моделях взаимодействия участников учебного процесса.

Ключевые слова: *общение, коммуникация, учебное общение, иноязычная коммуникация, профессиональное общение, профессиональная коммуникация.*

Pilishek S. O. The interrelation of the concepts “intercourse” and “communication” in the context of psychology of learning activity

The article deals with the issue of clearing the confusion in understanding the meaning of two frequently used concepts – “intercourse” and “communication”. Being widely used by various humanitarian sciences in different contexts together with the fact of presence of the term “communication” only in the works of foreign scientists the need to come up with clear definitions of both terms makes up topic for meaningful scholarly controversy. Thus, the article contains deep analysis that is an attempt to find out the common features and differences between the concepts “intercourse” and “communication” from the point of view of philosophy, sociology, pedagogy, philology and psychology.

The author gives detailed descriptions of both “intercourse” and “communication” and outlines the meaning of these concepts in the field of language learning process. A lot of attention is devoted to the variety of roles that participants of the acts of intercourse and communication might take. It is mentioned that the process of intercourse is generally characterized by equality of the roles of the participants who are connected with each other by their common activity. The participants exchange information, enrich it, and actually take part in a dialogue. The activity approach to the concept of intercourse defines it as interaction between people who follow the model of “subject” – “subject” interaction. Intercourse combines in itself communicative, interactive and perceptive functions and is interpersonal, emotive and free.

On the other hand, the author mentions that the concept of communication is viewed as a mono-directed process and the sender of information is interested in actually sending the message and does not really care about the feedback. Communication is defined as a monologue that should not always be verbal, but also performed with the help of various

sigh systems. It can be characterized as instituted, regulated and restricted and the type of interaction that follows the model “subject” – “object”.

By keeping in mind mentioned above definitions of the concepts “intercourse” and “communication” the author looks into the meanings of such phenomena as pedagogical intercourse, pedagogical communication, learning intercourse, professional intercourse, professional communication, and professional communication by the means of foreign language. The article contains explanations how the change of roles (“subject” / “object”) positively influence the quality of the outcomes of learning activity in the English language class.

Keywords: *intercourse, communication, learning intercourse, foreign language communication, professional intercourse, professional communication.*

УДК 159.922.27:316.6:001 “18-19”

Олеся ПОСВІСТАК,

кандидат історичних наук,

Хмельницький національний університет, м. Хмельницький

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ СІМ'Ї ЯК ГАЛУЗІ НАУКОВИХ ЗНАНЬ У ХІХ–ХХ СТОЛІТТЯХ

У статті на основі аналізу наукових джерел та літератури прослідковано роль соціально-політичних та економічних чинників у становленні психології сім'ї як галузі наукових знань. Установлено, що найбільш суттєво вплинули політичні революції, дві світові війни та економічні перетворення: промислова революція ХІХ ст. та індустріалізація. Змінивши структуру суспільства, вони модифікували саму сім'ю, ставши тією контекстною силою, яка дала поштовх психологічним дослідженням сім'ї. Доведено, що саме вони визначили географію та темпи вивчення проблем психології сім'ї.

Ключові слова: психологія сім'ї, психотерапія, нуклеарна сім'я, патріархальна сім'я.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Розуміння закономірностей становлення психології сім'ї як галузі наукових знань передбачає врахування контексту, в якому відбувалося її зародження та розвиток. Варто брати до уваги те, що не тільки внутрішні процеси формували її характер, а й суттєве значення мали зовнішні впливи. Політичні перетворення та економічні зміни, модифікуючи сім'ю, стимулювали психологічні дослідження в цій галузі. З урахуванням цього розуміння логіки становлення психології сім'ї як наукової галу-

зі потребує не тільки вивчення ідей та теорій, а й історичного контексту, в якому працювали науковці, які створювали ці теорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Проблемою зміни сім'ї під впливом історичних трансформацій займалися багато вчених. Серед них, у першу чергу, можна виокремити таких: І. Кон, С. Гавров, Р. Зідер, Е. Гіденс, Т. Парсонс, Е. Берджесс та ін. [4]. Вплив історичних подій на розвиток психологічних досліджень вивчали історики психології, наприклад, Д. Шульц та С. Шульц, А. Петровський та ін. [8; 9]. Проте вплив соціально-політичних та економічних перетворень на становлення психології сім'ї в науковій літературі висвітлено недостатньо, що і зумовило вибір мети статті.

Метою статті є дослідження соціально-політичних та економічних чинників формування психології сім'ї як наукової галузі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз наукових джерел та літератури дозволяє зробити висновок про те, що найбільш суттєво вплинули на становлення психології сім'ї політичні революції кінця XVIII – середини XIX ст. та початку XX ст.; дві світові війни та економічні перетворення: промислова революція XIX ст. та індустріалізація. Змінивши структуру суспільства, вони модифікували саму сім'ю, ставши тією контекстною силою, яка дала поштовх психологічним дослідженням сім'ї.

Революційні події кінця XVIII – початку XIX ст. привели до поширення ідей свободи та рівності, які досить швидко проникли із політичної сфери до сімейної і кардинально змінили подружні та дитячо-батьківські стосунки. Європейська сім'я цього часу була авторитарно-патріархальною. На хвилі загального революційного піднесення боротьби за рівність і свободу, у 1792 р., О. де Гуж написала "Декларацію прав жінки і громадянки", в якій, окрім інших, підіймалася проблема врегулювання шлюбно-сімейних стосунків. Попри те, що незабаром О. де Гуж було страчено, а Декларацію заборонено, її поява дала поштовх до перегляду соціальних ролей чоловіка та жінки, у тому числі і в сім'ї. Принципи Французької революції привели до переосмислення також і дитячо-батьківських, і сиблінгових стосунків.

Відносини між батьком і сином визначалися концепцією свободи або її відсутності: якщо син продовжував жити зі своїми батьками після одруження, формувався вертикальний зв'язок у розширеній домашній групі й утворювалася авторитарна модель сімейних стосунків. Якщо ж син залишав батьківський дім, тоді вступала в дію ліберальна модель, яка характеризується утвердженням незалежності індивіда. Для ліберальної моделі не є цінністю неперервність сімейної групи, її продовження. По суті, утворювався новий для XIX ст. тип сім'ї – сім'я нуклеарна.

Стосунки між братами почали визначатися ідеєю рівності або нерівності, що реалізовувалося шляхом спадкування: якщо майно батьків ділиться, то це створює відносини рівності між братами. Якщо механізм успадкування передбачає неподільність спадщини і виключає всіх братів, окрім одного, це передбачає прийняття ідеалу нерівності [6].

Крім політичного чинника, суттєво вплинув на зміну сімейних стосунків і економічний: промислова революція та перехід до машинної праці сприяли поширенню міського способу життя, завдяки якому шлюб перестав бути наслідком економічних мотивів і зникла необхідність контролювати спадкове володіння землею або обробляти земельний наділ сім'єю; індустріалізація сприяла поширенню нуклеарних сімей, що, у свою чергу, привело до зростання емоційного індивідуалізму та укладення шлюбу на основі особистого вибору; відбулася зміна економічних основ укладення шлюбу на емоційні. Усе це збігається із розвитком психологічних досліджень, у межах яких розпочалося вивчення окремих проблем сім'ї та зародилася психотерапія, у руслі якої була сформульована ціла низка теорій, які становлять теоретичну основу психології сім'ї.

Окреслені процеси стосуються переважно Європейського континенту. Проте подібний стан справ спостерігався і в США.

Іншим ключовим історичним періодом для становлення психології сім'ї став початок XX ст. У цей час Європа пережила низку потрясінь: розпад імперій, революції, громадянські війни тощо; але найважчим випробуванням виявилася Перша світова війна, яка завдала удару по всіх сферах, змінивши розстановку сил і в сім'ї. З утворенням нової

держави – СРСР і еволюція сім'ї, і дослідження психології шлюбно-сімейних стосунків у Радянському Союзі стали різко контрастувати із роботою вчених у США та країнах Європи: власне, саме в цих країнах найбільш активно розроблялися наукові концепції, які привели до становлення психології сім'ї.

У першій половині ХХ ст. переважаючим типом сім'ї в Європі та Америці стала нуклеарна сім'я, заснована на емоційних зв'язках. Перша світова війна ще більше похитнула владу чоловіка в сім'ї, оскільки жінки за роки війни набули досвіду виживання, навчившись доглядати за домом та дітьми і, паралельно, працювати на виробництві, тому після війни вони склали чоловікам серйозну конкуренцію в усіх сферах [4, с. 209 – 210]. Водночас, у післявоєнний період виявився під загрозою батьківський авторитет. У цей же час уже почав “підіймати голову” феміністичний рух, який “захитав” нуклеарну сім'ю.

Як бачимо, соціально-політичні перетворення початку ХХ ст. привели до потреби створення інституцій, які би сприяли вирішенню проблем сім'ї, оскільки впоратися самостійно було досить складно. У першій половині ХХ ст. створюються заклади, у руслі діяльності яких проблеми психології сім'ї зацікавили фахівців з психічного здоров'я. Після Першої світової війни в більшості міст Західної і Центральної Європи була сформована мережа установ соціального забезпечення, яка поставила багато сімей під систематичний нагляд. Соціальні служби виростили з благодійних рухів, що існували у Великобританії і США в кінці ХІХ ст., а практика ХХ ст. привела до формування особливо актуального попиту на них. Крім обслуговування базових потреб в їжі, одязі і даху, соціальні працівники намагалися полегшувати емоційний дистрес у сім'ях своїх клієнтів і компенсувати соціальні впливи. Соціальні працівники відвідували клієнтів у їх будинках, щоб визначати їх потреби і запропонувати допомогу у вирішенні проблем неблагополучних шлюбів і труднощів у вихованні дітей [7, с. 52]. Активно працюючи із сім'ями, соціальні працівники одними із перших помітили прямий зв'язок ступеня емоційної пов'язаності між членами сім'ї із їх здатністю до виживання і розвитку [7]. Із 1919 р. у Відні відкриваються дитячі реабілітаційні клініки, в яких, окрім лікаря,

працював соціальний працівник і психолог. Суспільний запит щодо створення такої клініки виник у зв'язку з появою потреби у профілактиці правопорушень серед дітей та підлітків. Робота з дітьми показала, окрім іншого, зв'язок тих проблем, які виникають у дітей, із ситуацією в сім'ї, і, як наслідок, проводилася робота не тільки з дитиною, а і з членами її сім'ї.

Водночас у США умови для вивчення і лікування психологічних проблем дитинства у першій половині ХХ ст. були більш сприятливіми, ніж у Європі, тому тут значно швидше відкрилися заклади, працівники яких у процесі роботи з дітьми зробили висновки про вирішальний вплив комплексу соціальних і сімейних чинників на появу проблем у дітей.

На початку ХХ ст. сім'єю зацікавилися також учені США, які вивчали етіологію шизофренії, зокрема, Г. Салліван. У 1930-х рр. значну увагу сім'ї приділив американський психіатр і психотерапевт українського походження Н. Аккерман. У результаті проведених досліджень він першим заговорив про необхідність розуміння сім'ї як цілісної одиниці. У 1937 р. була надрукована його стаття "Сім'я як соціальний і емоційний осередок" [1], в якій визначалася роль сім'ї як емоційного середовища, що обумовлює ранній розвиток дитини. Н. Аккерман був широко визнаний як піонер у своїй галузі, і саме йому приписують розробку концепції сімейної психології [12].

Слід також звернути увагу на той факт, що відкриття у сфері акушерства та гінекології привели до зростання кількості фахівців – консультантів з питань подружніх сексуальних стосунків [7]. У 1930 р. в Лос-Анжелесі за ініціативи біолога П. Попіноу створено Американський інститут сімейних відносин, у 1931 р. в Нью-Йорку Ханна та Абрахам Стоун відкрили клініку, в якій вперше почали медичні консультації подружжю. У 1933 р. за ініціативи Е. Мад у Філадельфії створюється "Центр шлюбного консультування". Е. Мад з початку 1930-х рр. займалася створенням програми планування сім'ї і в її контексті звернула увагу на необхідність у діяльності психологічної служби.

У 1938 р. створено першу професійну організацію, діяльність якої зосереджується виключно на дослідженні проблем сім'ї, – Національ-

ну раду з питань сімейних стосунків (NCFR). Її учасники того ж року провели у Нью-Йорку першу конференцію, присвячену сімейним стосункам [11]. У 1942 р. створено Американську асоціацію подружньої і сімейної психотерапії – першу професійну організацію, яка встановила стандарти для сімейних консультантів.

Отже, процеси еволюції сім'ї від розширеної патріархальної до нуклеарної, які розпочалися в XIX ст., у першій половині XX ст. під впливом історичного контексту продовжилися, і навіть почали прослідковуватися тенденції до підриву ролі нуклеарної сім'ї в житті індивіда під впливом політичних потрясінь перших десятиліть XX ст. Жінки зайняли конкуруючі позиції стосовно до чоловіків, авторитет батьківської влади похитнувся. Водночас зросла кількість категорій дітей, які потребували соціального захисту. За таких умов зросла потреба у роботі соціальних служб, дитячих клінік, які б надавали допомогу сім'ї. Саме їх працівники звернули увагу на роль сім'ї в житті індивіда.

У 1930-х рр. центр роботи із сім'єю переміщується з Європи до США: у зв'язку з фашистською загрозою багато дослідників змушені емігрувати. Серед них А. Адлер, К. Хорні, К. Левін та інші. За таких обставин у США відкриваються перші клініки та консультативні центри, працівники яких надають шлюбним партнерам консультації з приводу контрацепції, статевого виховання тощо. Саме в цих закладах уперше звертається увага на необхідність у діяльності психологічної служби у справах сім'ї.

Друга світова війна ще більше дестабілізувала сім'ю і сприяла зростанню психологічних досліджень проблем шлюбно-сімейних стосунків, що, у кінцевому рахунку, привело до її оформлення в окрему галузь. В умовах, коли чоловіки повернулися з фронту з фізичними недугами і психологічними проблемами, жінки під тягарем важкої праці набували чоловічих рис характеру і поведінки, а діти, швидко подорослішавши, навчилися нести відповідальність за себе та сім'ю, авторитет чоловіка та батька знову похитнувся. В умовах нестачі житла сімейне життя протікало під наглядом сусідів, а комунальна спільнота стала моделлю розширеної сім'ї в СРСР. Набули розповсюдження неповні сім'ї. У країнах Європи та США вже можна було спостерігати

сім'ї, засновані на рівності партнерів, і сім'ї із більш-менш вираженим домінуванням жінки [4, с. 240 – 242]. Членам сім'ї доводилося виробляти нові патерни взаємодії, оскільки за умов трансформованої соціальної реальності старі втратили свою ефективність.

За таких умов сім'я потребувала кваліфікованої фахової допомоги, що, логічно, сприяло розвитку психології взагалі, та сімейної зокрема. Проте в СРСР психологія перебувала під ідеологічним пресингом, переживши два так звані “великих переломи”: перший – у 1936 р., пов'язаний із розгромом педології та психотехніки [8, с. 17–23], другий – у 1950 р., коли на об'єднаній науковій сесії АН і АМН СРСР, присвяченій ученню І. П. Павлова (“павловська”), була висловлена ідея, згідно з якою психологію слід замінити фізіологією вищої нервової діяльності, а отже, ліквідувати [8, с. 28–30]. Аж в 1960-х рр. виходять перші дослідження проблем сім'ї, наскрізь пронизані ідеологічними штампами.

У цей час починається інтенсифікація психологічних досліджень у США. Участь у військових діях американських громадян породила потребу надання їм психологічної допомоги, що стимулювало розвиток психології. Серед іншого звертається увага і на сімейну проблематику [9]. На фоні загального піднесення психологічних досліджень активно розвивається і проводиться дослідження проблем сім'ї та становлення сімейної психотерапії, у межах якої було зроблено чимало відкриттів, які лягли в основу психології сім'ї.

Міністерство оборони США залучило соціолога Р. Хілла до допомоги сім'ям адаптувати солдатів до повоєнного життя. Грунтуючись на моделі сімейного процесу Е. Берджесса, Р. Хілл розробив теорію сімейного стресу [14, с. 43, 44]. Представники функціоналізму Т. Парсонс і Р. Бейлс (1955) розробили теорію диференціації сімейних ролей [13], яка була якраз на часі, адже Друга світова війна розмила межі соціальних ролей шлюбних партнерів, дітей та батьків і в повоєнний період це призвело до труднощів у сімейній взаємодії.

На початку 50-х рр. шість науково-дослідних центрів з психіатрії в різних частинах США почали проводити роботи щодо дослідження сім'ї. Дослідження ніяк не координувалися, тому схожість отриманих результатів стала цілковитою несподіванкою для директорів

цих центрів, які зібралися на національній конференції з проблем сім'ї в Чикаго в березні 1957 р. У п'яти центрах увага була зосереджена на вивченні сімейних факторів у розвитку шизофренії. Г. Бейтсон, Д. Джексон, Д. Вікленд, Дж. Хейлі, а пізніше В. Сатір і П. Вацлавік займалися в Інституті досліджень психіки (Пало-Альто, Каліфорнія) характером комунікативних зв'язків між хворими на шизофренію і їх сім'ями. Т. Лідз очолював у Балтиморі, а потім в Ельському університеті (Нью-Хейвен, Коннектикут) групу з проблем шизофренії. К. Вітакер і Т. Малоун вивчали хворих з шизофренію і їх сім'ї в Атланті, штат Джорджія. М. Боуен вів роботу по шизофренії в Канзасі, а з 1954 р. – у Національному інституті охорони здоров'я у Вашингтоні. А. Шефлен і пізніше І. Надь і С. Мінухін уперше почали дослідження сімей шизофреніків у Філадельфійському центрі виховання дітей та Темпльському університеті (Філадельфія). Шостий науково-дослідний центр – Інститут сім'ї імені Н. Аккермана був заснований у Нью-Йорку дитячим психіатром Н. Аккерманом.

За роки, що минули після конференції 1957 р., у США розвинувся цілий “сімейний рух”. Щороку по всій країні влаштовуються конференції і симпозиуми. Публікується література, спеціалізовані журнали друкують матеріали про останні дослідження у сфері теорії сім'ї. Найбільш авторитетним науковим виданням “сімейного руху” є журнал “Сімейний процес”, заснований у 1962 р. Н. Аккерманом і Д. Джексоном; тривалий час він виходив під редакцією Дж. Хейлі. Авторитетними виданнями є “Журнал подружньої і сімейної терапії”, “Журнал сімейних відносин” [2, с. 59–61].

Відкрилося безліч дослідницьких, лікувальних навчальних центрів, у межах роботи яких відбуваються психологічні дослідження сім'ї, проводиться психотерапевтична та психіатрична робота з сім'ями і в яких готуються сімейні психологи та психотерапевти.

Так, у 1961 р. у Нью Йорку запрацював уже згадуваний Інститут сім'ї імені Н. Аккермана, у 1968 р. за ініціативи Ч. Крамера у Чикаго відкрили Інститут сім'ї, у 1969 р. у Каліфорнії Г. Бейтсон та Д. Джексон заснували Інститут психічних досліджень, у 1973 р. у Нью-Йорку – Центр вивчення сім'ї, у 1975 р. за ініціативи М. Боуена –

Джорджтаунський центр сім'ї, який з 1990 р. носить ім'я свого засновника, у 1976 р. – Кембриджський інститут сім'ї, у 1977 р. відкриваються Вестчестерський інститут сім'ї, Х'юстонський Галвестонський інститут, Американська академія сімейної психотерапії, у 1978 р. – Центр короткотермінової сімейної терапії в Мілуоці тощо.

У США діє три організації, які об'єднують сімейних психологів і терапевтів: Американська асоціація подружньої і сімейної терапії (ААМФТ), Національна рада з сімейних стосунків (NCFP), Американська асоціація сімейної терапії (АФТА). Аж у 1986 р. була створена Міжнародна асоціація консультантів з питань шлюбу і сім'ї (IAMFC) [3].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Висловлені аргументації дають змогу стверджувати, що соціально-політичний та економічний контекст визначив географію, темпи та вектори вивчення проблем психології сім'ї. Політичні та економічні чинники, трансформували саму сім'ю, стимулювали її дослідження. Якщо в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. центром окремих досліджень психології сім'ї була Європа і особливо плідно працювали вчені Російської імперії, то історичний контекст ХХ ст. (революційні перетворення, світові війни і становлення тоталітарних режимів у Європі) перенесли центр досліджень у США. Саме там після Другої світової війни особливо інтенсивно проводилася практична робота з вивчення сім'ї у різних галузях психології, відбулося становлення сімейної психотерапії і формування теоретичного фундаменту психології сім'ї. Становлення психології сім'ї як окремої наукової галузі розпочалося у 1950-х рр. у США. Свідченням цього є відкриття цілої низки дослідницьких, лікувальних навчальних центрів; організація конференцій та видання періодичних видань з психології сім'ї. На Європейському континенті через окреслені причини ці процеси відбувалися значно повільніше. Наприклад, у СРСР клініко-психологічні дослідження психології сім'ї починаються з середини 1970-х рр., соціально-психологічні – з 1980-х рр., а системні – з 1990-х рр.[5]. Початок дослідження психології сім'ї у німецькомовних країнах Європи пов'язують із 1980-ми рр. [10]. З огляду на це цілком очевидно є пряма залежність наукового розвитку від соціально-політичного й економічного контексту.

Список використаної літератури

1. Аккерман Н. Семья как социальная и эмоциональная единица / Н. Аккерман // Семейная психотерапия : хрестоматия. – СПб : Питер, 2000. – С. 17–27.
2. Бейкер К. Г. Система охраны психического здоровья в США / К. Г. Бейкер // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 53–63.
3. Глэддинг С. Психологическое консультирование / С. Глэддинг [пер. с англ. А. Можаяев]. – 4-е изд. – СПб : Питер, 2002. – 736 с. : ил.
4. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII – XX в.) / Р. Зидер. – М. : Владос, 1997. – 302 с.
5. Лидерс А. Г. Психологическое обследование семьи / А. Г. Лидерс. – М. : Издательский центр “Академия”, 2006. – 432 с.
6. Минеева О. А. Фамилистика. Обзор научных представлений о семье / О. А. Минеева, А. Г. Лидерс // Социальный психолог. – 2011. – № 1. – С. 19–59.
7. Николс М. Семейная терапия: концепции и методы / М. Николс, Р. Шварц [пер. с англ. О. Очкур, А. Шишко]. – М. : Эксмо, 2004. – 960 с.
8. Петровский А. В. Психология в России: XX век / А. В. Петровский. – М. : Изд-во УРАО, 2000. – 312 с.
9. Шульц Д. П. История современной психологии / Д. П. Шульц, С. Э. Шульц. – СПб : Изд-во “Евразия”, 2002. – 532 с.
10. Bodenmann G. Positionsbestimmung in der Paar- und Familienpsychologie / G. Bodenmann // Zeitschrift für Familienforschung. – 2006. – 18. Jahrg., Heft 2. – S. 148 – 170.
11. NCFR History [El. resource] // Access mode: <https://www.ncfr.org/history> (23.08.2016). – The name of the screen.
12. Skinner P. Nathan Ward Ackerman – Pioneers field of family psychology, Founds institute to study the family [Electronic resource] / P. Skinner // Access mode: <http://psychology.jrank.org/pages/7/Nathan-Ward-Ackerman.html> (25.08.2016). – The name of the screen.
13. Parsons T. Family Socialization and Interaction Process / T. Parsons, R. Bales. – Psychology Press, 1956. – 422 p.
14. The Wiley-Blackwell Handbook of Family Psychology / Edited by J. H. Bray and M. Stanton. – Blackwell Publishing Ltd, 2009. – 788 p.

Рецензент – доктор психологічних наук, доцент Олександренко К. В.

Стаття надійшла до редакції 9.06.2016

Посвистак О. А. **Социально-политические и экономические предпосылки становления психологии семьи как отрасли научных знаний в XIX–XX вв.**

В статье на основе анализа научных источников и литературы прослежена роль социально-политических и экономических факторов в становлении психологии семьи как отрасли научных знаний. Установлено, что наиболее существенное влияние оказали политические революции, две мировые войны и экономические преобразования: промышленная революция XIX в. и индустриализация. Изменив структуру общества, они модифицировали саму семью, став той контекстной силой, которая дала толчок психологическим исследованиям семьи.

Ключевые слова: психология семьи, психотерапия, нуклеарная семья, патриархальная семья.

Posvistak O. A. **Socio-political and economical preconditions of formation of psychology of the family as a field of scientific knowledge in the XIX–XX centuries**

The impact of social, political and economical factors on the formation of psychology of the family as a field of scientific knowledge is investigated in the article on the base of the analysis of scientific sources and literature. It is determined that political revolutions of the late XVIII – mid- XIX century and early XX century; two world wars and economic transformations: the industrial revolution of the XIX century and industrialization had the most significant impact. Having changed the structure of society, they modified family itself, becoming the contextual force that gave the impetus to psychological researches of the family. It is proved that they have determined geography, pace and vectors of family psychology problems studying.

It is determined that European scientists, mostly psychiatrists have established studying of psychology of the family; but political events of the first half of the twentieth century led to the shift of research from European countries to the USA. It is proved that establishment of psychology of the family as a separate scientific field started in the 1950s in the USA. The evidence of this fact is the discovery of number of researches and medical training centers; organization of conferences and publishing of periodicals

on the issues of psychology of the family. It is found that in Europe these processes occurred much more slowly: clinical and psychological researches of the psychology of the family started in the USSR in the mid-1970s, socio-psychological – in the 1980s, and systematic – from 1990s. The beginning of studying of psychology of the family in German-speaking European countries – Germany, Austria and Switzerland is associated with the 80s of the twentieth century. The conclusion of direct dependence of scientific development on the socio-political and economic context is made.

Keywords: *psychology of the family, psychotherapy, nuclear family, patriarchal family, social and political context, industrialization.*

УДК 159.9.075

Наталія ПОТАПЧУК,

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький*

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА МОДЕЛЬ ЗАПОБІГАННЯ ЧУТКАМ ТА ЇХ НІВЕЛЮВАННЯ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ

У статті розглянуто проблему протидії чуткам в умовах надзвичайних ситуацій. Автор обґрунтовує структурно-функціональну модель запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах надзвичайної ситуації; розкриває основні компоненти цієї моделі; визначає суб'єктів запобігання чутками та їх нівелювання в умовах надзвичайної ситуації, основні умови й етапи їхньої діяльності. Також у статті охарактеризовані функції управління процесом запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах надзвичайної ситуації членами штабу з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації та чинники суб'єктивного й об'єктивного характеру, що сприяють організації та проведенню заходів щодо запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах надзвичайної ситуації.

Ключові слова: *надзвичайна ситуація, запобігання чуткам та їх нівелювання, структурно-функціональна модель, функції управління, психічний стан населення.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. У пошуках ефективних шляхів протидії чуткам в умовах надзвичайних ситуацій (далі – НС) науковці можуть вдаватися до моделювання як дієвого засобу

перевірки достовірності й повноти теоретичних уявлень, важливої передумови ефективності формувальних впливів. Зазначимо, що поняття “моделювання” (від лат. *modulus* – міра, зразок) відображає процес створення моделей, схем, знакових або реальних аналогів, які відображають властивості більш складних об’єктів (прототипів) [11]. То ж розробка структурно-функціональної моделі запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах НС дозволяє отримати важливий дослідницький інструмент, за допомогою якого стає можливим обґрунтувати та перевірити діяльність суб’єктів запобігання чуткам та їх нівелювання, основні умови, які сприяють цій діяльності, та етапи її реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Проблему протидії чуткам в умовах НС досліджували такі науковці, як О. Воробйова [1], Т. Воропаєва [2], Н. Клушина [4], Н. Оніщенко [5], О. Тімченко [6], В. Христенко [10] та багато інших. Праці цих учених присвячені не тільки проблемі протидії чуткам в умовах НС, але й можливості використання результатів проведених досліджень при розробці рекомендацій з підвищення психологічної стійкості до стресогенних впливів, корекції наслідків переживання стресу та керування процесом адаптації населення до нетипових умов життя.

Метою статті є обґрунтування структурно-функціональної моделі запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах НС.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як свідчить практика, система протидії чуткам в умовах НС має включати три основних рівні організації і, відповідно, три основних напрями її формування та функціонування: соціальний (у масштабах суспільства в цілому), соціально-груповий (у межах різних соціальних груп та різноманітних форм соціальних організацій) та індивідуально-особистісний [5; 6]. Для дослідження і розуміння складності цього соціально-психологічного феномена виникає потреба у розробці дієвої моделі запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах НС.

В узагальненому філософському розумінні модель – це зображення, схема, опис якогось об’єкта чи системи, які відображають у більш простому, зменшеному вигляді структуру, властивості, взаємозв’язки, відношен-

ня між елементами досліджуваного об'єкта й полегшують процес отримання інформації про нього. Модель застосовується у випадках, якщо з певних причин важко чи неможливо вивчати оригінал у природних умовах, якщо необхідно полегшити процес дослідження того чи іншого об'єкта [3].

У розробці нашої моделі ми враховували те, що в сучасних психолого-педагогічних дослідженнях [3; 5] поширеними є декілька різновидів моделей, серед яких найбільш відомими є такі: ідеалізовані моделі, різновидом яких є прогностичні моделі, що забезпечують оптимальний розподіл ресурсів і конкретизацію цілей; концептуальні моделі, засновані на інформаційній базі наданих дій; інструментальні моделі, за допомогою яких можна підготувати засоби виконання основних завдань функціонування моделі і навчити виконавців роботи з відповідними педагогічними методами і технологіями; моделі моніторингу, які створюються для вироблення рішень у разі виникнення непередбачуваних ситуацій.

Беручи до уваги думки дослідників, зокрема Н. Оніщенко [5], стосовно моделювання як дієвого методу створення моделей, ми під поняттям "психологічне моделювання" розглядаємо процес побудови формальної моделі психічного або соціально-психологічного феномену, тобто формалізованої абстракції цього феномену, що відтворює деякі його основні, ключові моменти. Метою такого моделювання є, з одного боку, емпіричне вивчення феномену на моделі, а з другого – використання цієї моделі для вирішення різних фундаментальних або прикладних проблем.

У контексті нашого дослідження модель виконує функцію схематичного відображення явища (запобігання чуткам та їх нівелювання) та являє собою результат абстрактного узагальнення практичного досвіду з попередження появи і циркуляції чуток, а також співвіднесення теоретичних уявлень про це явище з емпіричними знаннями про нього. У дослідженні ми використали евристичну вербальну модель, яка є уявним образом.

Крім того, у процесі моделювання нами були враховані основні критерії до побудови психологічних моделей [5], а саме:

1. Адекватність (відповідність моделі вихідній реальній системі) та урахування найважливіших якостей, зв'язків і характеристик. Однак варто зважати, що оцінити адекватність обраної моделі, особливо

на початковій стадії проектування, коли образ створюваної системи ще невідомий, надто складно.

2. Універсальність (застосування моделі до аналізу низки однотипних систем в одному або декількох режимах функціонування). Дана вимога дозволяє розширити сферу застосування нашої моделі в різних ситуаціях надзвичайного характеру.

3. Корисність, тобто використання розробленої моделі для подальших багаторазових досліджень з цього напрямку.

Перш ніж перейти до обґрунтування структурно-функціональної моделі запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах НС, варто детально розглянути критерії протидії поширенню чуток серед населення в даних умовах. Так, дослідниця М. Клушина [4] вважає, що в умовах НС природного характеру основними критеріями протидії чуткам повинні стати:

оперативність та достовірність інформації (аналітичний та роз'яснювальний характер, постійне оновлення);

нівелювання сенсаційності (не "обсмоктувати" цю подію з усіх боків);

здійснення інформування населення в тісному контакті з органами державної влади.

При цьому умовами подання стресогенної інформації населенню є: конструктивне уявлення проблеми (люди перебувають у стані активного опору);

аналіз можливих способів подолання труднощів;

інформування про хід вирішення проблеми;

надання психологічної підтримки постраждалим та учасникам рятувальної операції (демонстрація соціального схвалення і допомоги).

Отже, обґрунтовуючи поняття "протидія чуткам в умовах НС", слід виділити такі його аспекти:

1) організація контролю за потоком інформації та керуваності ним;

2) своєчасне оповіщення, централізоване подання інформації від офіційного джерела, оперативний обмін інформацією між групами фахівців з ліквідації наслідків НС, диференційоване подання інформації;

3) надання необхідної достовірної (за необхідності – дозованої) інформації;

4) підтримка впевненості людей, які перебувають в умовах НС, у тому, що вони не покинуті і про них подбають (блокування розвитку страху).

Зважаючи на результати досліджень фахівців з психології управління О. Сафіна та О. Урбановича [8; 9], керівництво процесом запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах НС потребує від членів штабу з ліквідації наслідків НС чіткої реалізації функцій управління, а саме: планування, організації, мотивації, контролю. Детальне вивчення цих функцій дозволило нам обґрунтувати їх зміст у контексті запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах НС.

Планування заходів щодо протидії чуткам в умовах НС є процесом підготовки до змін, формування майбутніх варіантів дій щодо запобігання чуткам та їх нівелювання в різних умовах НС. У результаті планування повинен з'явитися план майбутніх дій, в якому в логічній послідовності відображається: що потрібно робити для запобігання чуткам та їх нівелювання, хто і коли буде це робити, яким чином ці заходи проводити. Плануючи таку роботу, потрібно обов'язково враховувати потенційні можливості тих, хто буде її проводити (здібності, рівень підготовленості потенційних суб'єктів запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах НС та їх можливості здійснювати таку діяльність). Урахування цих особливостей дозволить уникнути формалізму у проведенні запланованих заходів.

Організація діяльності членів штабу з ліквідації наслідків НС передбачає розподіл доручень між начальником штабу та прес-секретарем; визначення завдань і повноважень виконавців, встановлення взаємозв'язків цих повноважень; організацію дисципліни, відповідальності за доручену справу, оптимізацію діяльності активістів, авторитетних представників влади, ЗМІ, працівників ДСНС, священнослужителів. Важливо зазначити, що організація діяльності забезпечує спільність дій усіх учасників НС у досягненні мети – нівелюванні чуток, що виникають під час настання НС та постійно її супроводжують. До сфери цієї функції належить широкий спектр проблем, необхідних для реалізації управлінського завдання, починаючи з прийняття рішення, підбору відповідних виконавців, розподілу завдань, визначення засобів і умов діяльності.

Мотивація діяльності полягає в пошуку таких засобів впливу на людей, щоб вони свідомо, добровільно, без нагадувань і підказок до-

кладали всіх зусиль для реалізації поставлених перед ними завдань. Крім цього, мотивація перевіряє начальника штабу з ліквідації наслідків НС на зрілість, визначає його вміння об'єднати людей, мобілізувати їх на виконання завдань, поставлених перед ними. Мотивація діяльності людей як суб'єктів запобігання чуткам та їх нівелювання є динамічним процесом, який стимулює й підтримує поведінкову активність широкого кола осіб щодо протидії поширення чуток.

Контроль за проведенням заходів щодо запобігання чуткам та їх нівелювання передбачає спостереження за цим процесом, оцінку фактичних результатів і співставлення їх з визначеною метою. Слід зазначити, що контроль – творчий процес, що вимагає від керівника максимального зважання на особливості протікання НС: характер розв'язуваних задач (важливість, терміновість, складність тощо), рівень організаційної культури (соціальна зрілість, морально-психологічний клімат, цінності) та соціальні характеристики окремих виконавців (кваліфікація, досвід, ставлення до праці). Контроль дає змогу керівникові вчасно виявити недоліки і проблеми запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах НС.

Наведені вище критерії та вимоги, що ставляться до розробки психологічних моделей, дозволили нам обґрунтувати структурно-функціональну модель запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах НС. На перший погляд, дана модель має статичний вигляд. Але слід зазначити, що модель починає працювати (стає динамічною, коли всі її компоненти починають взаємодіяти) у конкретному випадку, тобто тоді, коли відома ситуація та завдання, які постають перед членами штабу з ліквідації наслідків НС щодо запобігання чуткам та їх нейтралізації серед населення.

Розроблену нами модель складають такі компоненти:

– структурні:

цільовий, що полягає у протидії появі чуток при настанні НС;

змістовний, що передбачає визначення змісту, форм і методів діяльності щодо запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах НС;

технологічний, що спрямований на розробку та впровадження учасниками НС спеціальних психологічних технологій і технік з протидії чуткам;

діагностичний, суть якого полягає у виявленні суб'єктів поширення чуток в умовах НС та шляхів запобігання цим чуткам і їх нівелювання;

результативний, що спрямований на кінцеву мету діяльності учасників НС – запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах НС;

– функціональні:

організаційний, метою якого є розподіл доручень між учасниками НС щодо протидії поширення чуток;

комунікативний, що спрямований на налагодження ефективних каналів зв'язку між усіма суб'єктами запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах НС;

пізнавальний, який передбачає виявлення позитивних і негативних дій учасників НС у запобіганні поширенню чуток.

Обґрунтовані нами компоненти моделі об'єднує спільна мета – запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах НС. Основними суб'єктами цієї діяльності є: члени штабу з ліквідації наслідків НС (начальник штабу, прес-секретар), активісти, авторитетні представники влади, ЗМІ, працівники ДСНС України, священнослужителі.

Також ми визначили основні умови, які сприяють діяльності суб'єктів запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах НС. Цими умовами є:

урахування психологічних знань у процесі організації протидії чуткам в умовах НС;

наявність у посадових осіб знань, умінь, навичок і бажання запобігати чуткам в умовах НС;

інтенсифікація діяльності органів виконавчої влади щодо протидії чуткам в умовах НС;

активізація роботи засобів масової інформації щодо об'єктивності та своєчасності висвітлення інформації в умовах НС;

духовно-просвітницька підтримка населення священниками в умовах НС.

Крім того, ефективна діяльність із запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах НС потребує: аналізу ситуації в зоні лиха та її наслідків; прогнозування появи можливих чуток через виникнення НС (за типом емоційної реакції, за інтенсивністю, за мірою впливу на психіку людей); виявлення потенційних джерел розповсюдження чуток (газети, інтер-

нет-видання, телебачення, радіо) та інших носіїв чуток (особи, які вважають себе постраждалими від НС; особи, які вважають себе експертами; особи, які полюбляють пліткувати); постійного збору, аналізу, об'єктивної оцінки морально-психологічного стану населення в умовах НС та своєчасного прийняття управлінських рішень щодо проведення заходів із запобігання чуткам та їх нівелювання; точної та чіткої постановки завдань суб'єктам, які можуть залучатися для запобігання чуткам чи їх нейтралізації серед населення; надання необхідної психологічної допомоги жертвам НС; якісного планування заходів організації процесу запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах НС; чіткої та активної взаємодії із суб'єктами, які залучаються до протидії чуткам в умовах НС.

Результати нашого дослідження [7; 10] дозволили виділити декілька основних етапів діяльності суб'єктів запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах НС, зокрема:

1) аналітично-плановий етап – головною метою є аналіз, оцінка НС та визначення стратегії організації протидії чуткам, а також першочергових заходів для їх запобігання і нейтралізації;

2) організаційно-виконавчий етап – головною метою є організація та реалізація заходів щодо запобігання чуткам і їх нейтралізації серед населення;

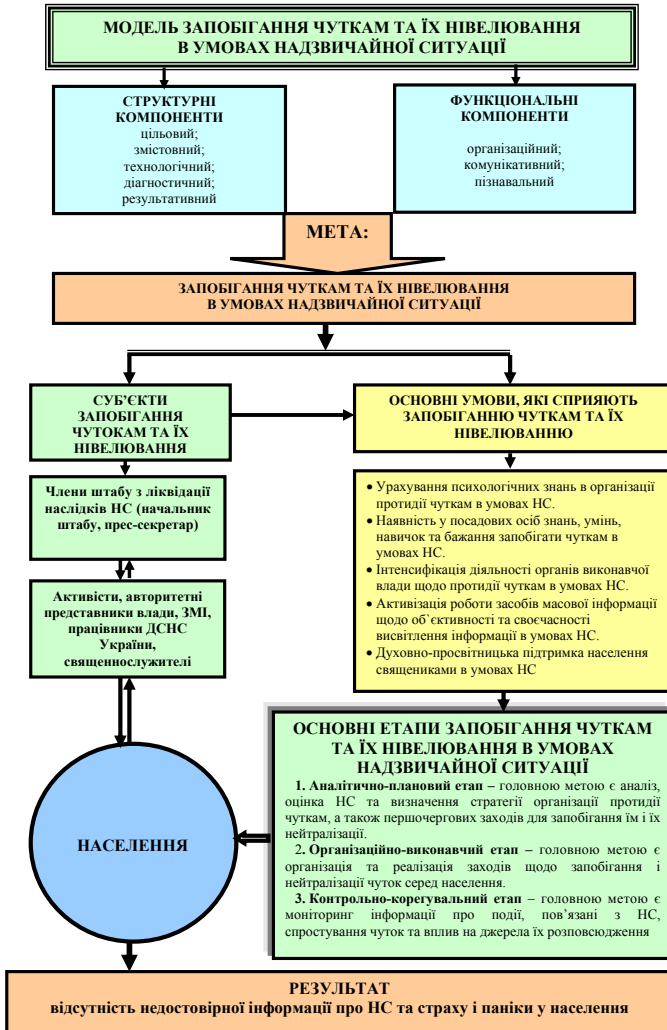
3) контрольно-корегуючий етап – головною метою є моніторинг інформації про події, пов'язані з НС, спростування чуток та вплив на джерела їх розповсюдження.

Отже, уся структура моделі спрямована на єдиний результат – відсутність недостовірної інформації про ситуацію та негативних психічних станів у населення (страху, тривоги, паніки).

Структурно-функціональну модель запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах НС подано на рисунку.

У контексті нашого дослідження варто зауважити, що організація та проведення заходів щодо запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах НС залежить від великої кількості чинників суб'єктивного й об'єктивного характеру: індивідуально-психологічних особливостей, життєвого досвіду, психічного стану людини (або групи), приналежності до тієї чи іншої соціальної групи (вікової, етнічної, культурної та ін.), характеру та важкос-

ті НС, а також часу її виникнення. Тому цінність запропонованої моделі полягає в тому, що вона включає в себе значущий набір компонентів, які, з одного боку, ускладнюють її, а з другого – утворюють цілісне уявлення про складний феномен запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах НС.

Висновки. Розгляд структури моделі запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах НС дозволяє підійти до цього процесу як до цілісної сукупності послідовних дій суб'єктів впливу на психічні стани населення, спрямованих на нівелювання чуток та збереження психічного здоров'я людей. Звідси під поняттям “структурно-функціональна модель запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах НС” слід розуміти уявний образ (схематичне відображення) процесу соціально-психологічного феномена протидії виникненню та розповсюдженню чуток в умовах НС. Обґрунтована нами модель дозволяє не тільки запобігти поширенню недостовірної інформації про ситуацію, але й запобігти виникненню у населення таких негативних психічних станів і реакцій, як паніка та страх.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі полягають в обґрунтуванні основних шляхів ефективного використання засобів протидії чуткам в умовах надзвичайної ситуації.

Список використаної літератури

1. Воробьева А. Е. Проблемы психологической безопасности современной рекламы [Электронный ресурс] / А. Е. Воробьева, А. Б. Купрейченко // Актуальные проблемы теоретической и прикладной психологии: традиции и перспективы : матер. Всерос. научно-практ. конф. (г. Ярославль, 19–21 мая 2011 г.) / отв. ред. А. В. Карпов. – Ярославль, 2011. – Режим доступа : https://www.hse.ru/data/2011_2.pdf
2. Воропаева Т. Исследование коллективной идентичности граждан Украины в контексте информационно-психологической безопасности / Т. Воропаева [Электронный ресурс] // Психология безопасности, психологическая безопасность личности: человек и общество : матер. Всерос. научно-практ. конф. (г. Махачкала, 13-14 октября 2011 г.) / под общ. ред. М. М. Далгатова. – Режим доступа : <http://www.sworld.com.ua/konfer37/850.pdf>
3. Дахин А. Н. Педагогическое моделирование: сущность, эффективность и неопределенность / А. Н. Дахин // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 21–26.
4. Клушина Н. И. Власть, СМИ и общество (стратегии и тактики формирования общественного мнения) / Клушина Н. И. // Язык СМИ и политика / под ред. Г. Я. Солганика. – М. : Изд-во Московского ун-та, 2012. – С. 262–283.

5. Оніщенко Н. В. Екстрена психологічна допомога постраждалим в умовах надзвичайної ситуації: теоретичні та прикладні аспекти : монографія / Н. В. Оніщенко. – Харків : Вид-во “Право”, 2014. – 584 с.

6. Особливості функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників в умовах екзистенціальної загрози : монографія / О. А. Олійников, Н. В. Оніщенко, О. В. Тімченко, Д. С. та ін. – Харків : НУЦЗУ, 2011. – 151 с.

7. Потапчук Н. Д. Програма дій членів штабу з ліквідації НС щодо запобігання та нейтралізації чуток серед населення / Н. Д. Потапчук // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: “Психологічні науки” : зб. наук. праць / голов. ред. О. Є. Блинова. – Херсон : Херсонський держ. ун-т, 2016. – Вип. № 4. – С. 72–78.

8. Сафін О. Д. Психологія управлінської діяльності командира : навчальний посібник / О. Д. Сафін. – Хмельницький : Вид-во Академії ПВУ, 1997. – 149 с.

9. Урбанович А. А. Психология управления : учебное пособие / А. А. Урбанович. – Минск : Харвест, 2001. – 640 с.

10. Христенко В. Е. Психологические приемы нейтрализации слухов в очаге чрезвычайной ситуации / В. Е. Христенко // Проблеми екстремальної та кризової психології : зб. наук. праць / голов. ред. Л. А. Перелигіна. – Харків : НУЦЗУ, 2012. – Випуск 12. Частина 2. – С. 143–150.

11. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Харків : Прапор, 2005. – 640 с.

Рецензент – доктор психологічних наук, професор Потапчук Є. М.

Стаття надійшла до редакції 30.05.2016

Потапчук Н. Д. Структурно-функціональна модель предотвращения и нивелирования слухов в условиях чрезвычайной ситуации

В статье рассмотрена проблема противодействия слухам в условиях чрезвычайных ситуаций. Автор статьи обосновывает структурно-функциональную модель предотвращения и нивелирования слухов в условиях чрезвычайной ситуации; раскрывает основные компоненты этой модели; определяет субъектов предотвращения и нивелирования слухов в условиях чрезвычайной ситуации, основные условия и этапы их деятельности. Также в статье охарактеризованы функции управле-

ния процессом предотвращения и нивелирования слухов в условиях чрезвычайной ситуации членами штаба по ликвидации последствий чрезвычайной ситуации и факторы субъективного и объективного характера, способствующие организации и проведению мероприятий по предотвращению и нивелированию слухов в условиях чрезвычайной ситуации.

Ключевые слова: *чрезвычайная ситуация, предупреждение и нивелирование слухов, структурно-функциональная модель, функции управления, психическое состояние населения.*

Potapchuk N. D. **Structural and functional model for the prevention and elimination of rumors in emergency situations**

The article considers the problem of prevention of rumors in emergencies. The author substantiates structural and functional model for the prevention and elimination of rumors in emergency situations. According to the author, the main components of this model are the structural and functional components. The structural component consists of targeted, informative, technological, diagnostic and effective. The functional component includes organizational, communicative and informative. The author described components of the model which shared by the common goal of preventing and reducing rumors in an emergency situation.

The author also determined the subjects of prevention and elimination of rumors in emergency situations, the basic conditions and stages of their activities. The author argues that the whole structure of the model is aimed at one result – the absence of unreliable information about the situation and negative mental states in the population (fear, anxiety, panic, etc.).

The author of the article also believes that the process of preventing and leveling of rumors in emergency situations requires members of staff on liquidation of consequences of emergency situations of clear implementation management functions, namely planning, organization, motivation, control.

The factors contributing to the organization and carrying out of measures on prevention and elimination of rumors in emergency situations are defined in the article. According to the author, these factors are: the individual-psychological characteristics, life experiences, mental state of

the person (or group), membership of a particular social group (age, ethnic, cultural, etc.), the nature and severity of the emergency and the time of its occurrence.

The author argues that a reasonable model allows not only to prevent the spread of false information about the situation, but also to prevent the occurrence of such negative mental States and reactions of the population as panic, fear, anxiety, etc.

The value of the proposed model is that it includes a significant set of components that, on the one hand, complicating it, and with another – to form a holistic view of the complex phenomenon of prevention and elimination of rumors in emergency situations.

Key words: *emergency, prevention and elimination of rumors, the structural and functional model, management functions, mental health of the population.*

УДК:159.9.07:159.9.075

Олена САХНІК,
кандидат психологічних наук,
Науково-дослідний інститут
Державної прикордонної служби України,
м. Хмельницький

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНОГО КЕРІВНИКА ДЕРЖАВНОЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена висвітленню проблем, пов'язаних з недосконалістю загальної культури управлінської діяльності сучасних пенітенціаристів, необхідністю внесення кардинальних змін у стиль їх взаємодії з підлеглими, що обумовлено процесами модернізації та реформування вітчизняної кримінально-виконавчої системи. За результатами вивчення проблеми автор доходить висновку, що важливим для ефективного здійснення керівництва в даній правоохоронній структурі є створення власного, гуманістично спрямованого стилю управлінської діяльності, який ґрунтується на правильному виборі тактики налагодження гармонійних партнерських стосунків з підлеглим персоналом.

Ключові слова: *управлінська діяльність, керівник Державної пенітенціарної служби України.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Процеси реформування пенітенціарного відомства ставлять підвищені вимоги до якості функціонування колективів правоохоронців, що перебувають у сфері його управлінського впливу. Питання особистої дисциплінованості,

© Сахнік О.

відповідальності, організованості, зацікавленості у кінцевих результатах праці є пріоритетними у справі налагодження продуктивної професійної діяльності органів та установ виконання покарань. З огляду на специфіку функцій та завдань, покладених на Державну пенітенціарну службу України, характер обов'язків відомчого персоналу із забезпечення законності й правопорядку на ввіреному об'єкті висока ефективність та мобільність його роботи традиційно підтримується шляхом застосування жорстких адміністративних методів управління, що, у свою чергу, сприяє формуванню певного типу внутрішніх міжособистісних відносин. Виконання поставлених завдань досягається за рахунок суворого централізму, існування ієрархічної структури підпорядкування, переважно наказових та розпорядчих форм службового спілкування.

Разом з тим принципи демократизму, толерантності, справедливості, гуманізму, чуйного ставлення до потреб найуразливіших категорій засуджених та осіб, узятих під варту, що мають бути властивими для професійної діяльності сучасного пенітенціариста, є нежиттєвими в умовах процвітання авторитарного стилю керівництва відомчим персоналом. Працівник органів та установ виконання покарань під час щоденного виконання службових обов'язків не може успішно реалізовувати зазначені вище засади, перебуваючи під постійним пресом адміністративного тиску. Жорстке адміністрування, що залишається характерною рисою побудови службових стосунків з підлеглими для більшості управлінців кримінально-виконавчої системи, як правило, переноситься на поле взаємодії підпорядкованого особового складу зі спецконтингентом, віддаляючи досягнення поставлених реформуванням цілей. Чи здатна посадова особа, яка проходить шлях свого професійного становлення під впливом дії адміністративної моделі управління та сприймає її як зразок, бути терпимою, емпатійною, відкритою для сприйняття чужого болю? Черствість, категоричність, безкомпромісність, байдужість, що породжуються через наявність пріоритету директивного, наказового характеру взаємодії керівників та підлеглих, є тими рисами характеру, які зводять нанівець зусилля щодо виховання працівника пенітенціарного відомства нової формації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Проблема ефективного керівництва досить ґрунтовно розглядалась у роботах великого кола науковців, зокрема Р. Акоффа, Б. Басса, В. Врума, Дж. Грейсона, Н. Келлі, Е. Локка, Т. Мітчела, Р. Стогділа, П. Херсі, Ф. Фідлера, Б. Шаміра, А. Яго та інших. Слід окремо відмітити праці Г. І. Ашина, Ю. К. Васильєва, Т. Т. Джамгарова, О. Г. Ковальова, Л. С. Нерссеян, Б. Д. Паригіна, В. Д. Шадрикова, В. М. Шепеля та інших дослідників, які висвітлювали різні аспекти формального та неформального лідерства, їх роль у формуванні працездатного колективу.

Особливостям управлінської діяльності правоохоронців, зокрема в системі органів внутрішніх справ, присвячені наукові праці таких вітчизняних та зарубіжних вчених, якими є В. Г. Андросюк, О. М. Бандурка, Л. Ф. Бурлачук, О. В. Землянська, Я. Ю. Кондратьєв, В. П. Казміренко, М. В. Костицький, С. Д. Максименко, В. С. Медведев, В. М. Сіньов, В. О. Соколов, В. М. Плішкін, О. В. Тімченко, Г. О. Юхновець, С. І. Яковенко та інші. Психологічним чинникам організації успішної командної роботи в органах внутрішніх справ приділяли значну увагу Д. О. Александров, В. І. Барко, Є. Г. Запорожцев, Ю. Б. Ірхін та низка інших дослідників.

Проблемам взаєморозуміння між керівником і підлеглими у процесі спільної діяльності присвячені дослідження Г. М. Андреевої, О. О. Бодальова, О. В. Карпова, Л. Б. Білонова. Стилі управління піддавались ґрунтовному вивченню А. Я. Анцуповим, Л. М. Балабановою, Є. П. Беклеміщевим, М. Д. Виноградським, А. Л. Журавльовим, А. І. Кітовим, Є. О. Клімовим, К. Левіним, Б. Ф. Ломовим, А. Маслоу, Р. С. Немовим, М. М. Обозовим, Г. В. Щокінім та іншими науковцями.

Проте, незважаючи на загальну розробленість теми щодо здійснення успішної управлінської діяльності в колективах працівників, що різняться за специфікою свого функціонування, залишається нагальним питання щодо вивчення особливостей її організації в органах та установах виконання покарань у сучасних умовах.

Мета статті полягає у висвітленні проблем, пов'язаних з необхідністю підвищення загальної культури управлінської діяльності сучас-

них керівників Державної пенітенціарної служби України, що обумовлено наявністю сьогоденних вимог модернізації та реформування кримінально-виконавчої системи, а також ключових психологічних аспектів здійснення такої роботи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Беручи до уваги теоретичні положення робіт Є. А. Климова, М. В. Савчина, І. Д. Пасічника, М. І. Томчука, можна стверджувати, що становлення особистості професійного управлінця Державної пенітенціарної служби України, з одного боку, має поєднувати у собі процеси цілеспрямованого її формування відповідно до загальних вимог професії типу “людина – людина”, а з іншого – процеси розкриття, самостворення особистого стилю управлінської діяльності, ефективних способів спілкування з іншими людьми, що мають бути оптимально зорієнтованими на забезпечення гармонійності взаємодії, особливо на рівні “керівник – підлеглий”, позитивного вирішення службових завдань, створення сприятливих умов для професійного становлення та самореалізації підпорядкованого персоналу.

Вдало обраний індивідуальний стиль професійної, зокрема керівної діяльності являє собою складне психологічне явище, що в ідеалі має всебічно сприяти оптимальній реалізації психологічного потенціалу особистості управлінця та представників очолюваного ним колективу, безперервному розвитку організації. Як правило, ефективний лідер уміло застосовує (поєднує) різноманітні методи керівництва, зважаючи на особливості ситуації, що склалась. Виняткове значення дана характеристика має для керівника правоохоронної структури, який зобов’язаний бути готовим до підтримання працездатності підлеглих в екстремальних умовах, оперативного подолання непередбачуваних обставин, здійснення жорсткого контролю за виконанням управлінських рішень і одночасно забезпечити наявність стабільного позитивного внутрішньокolleктивного клімату.

Так, авторитарний стиль (вольовий, директивний, одноосібний) є досить ефективним у нестабільних (надзвичайних) ситуаціях, його перевагою вважається оперативність здійснення адміністративного впливу на підлеглих з метою продуктивного вирішення поставлених перед ними

завдань протягом досить стислого часу, що не передбачає можливості виникнення дискусій, суперечок, прийняття компромісних рішень.

Демократичний стиль успішно застосовується досвідченими керівниками у стабільній, звичній для службових буднів обстановці, коли всі події відбуваються за заздалегідь визначеним планом, кожний працівник знає своє місце та свої обов'язки у ланцюжку щоденних справ.

Ліберальний стиль управлінської діяльності вкрай рідко спостерігається у правоохоронній практиці. Разом з тим він може виявитися досить вдалим за наявності у керівника бажання певним чином “заохотити” підлеглих, виявити особливо поважне, шанобливе ставлення до кращих, найбільш відповідальних працівників, тимчасово зменшивши з ними дистанцію у спілкуванні.

Незалежно від обраного в конкретній ситуації стилю управління персоналом, “малюнку” способів вирішення наявних проблем сучасний керівник Державної пенітенціарної служби України в реалізації управлінських функцій, перш за все, повинен орієнтуватися на гуманістичні позиції роботи з оточенням, мінімізацію випадків жорсткого командування та контролю, на побудову довірливих, гармонійних міжособистісних стосунків та ефективну спільну працю у підпорядкованому колективі. Гуманізація є неминучим та закономірним етапом подальшого розвитку правоохоронної системи суспільства, черговою стадією її прогресування [1, с. 53].

У розумному гармонійному поєднанні вищеназвані стилі управління персоналом є запорукою успішності професійної діяльності керівника. Відтак, надання суттєвої переваги одному з них свідчить про наявність значних проблем в очолюваному таким управлінцем колективі. Особливо небезпечним в умовах реформування кримінально-виконавчої системи є нахил у роботі з особовим складом у бік жорсткого авторитаризму. Розумний та компетентний керівник не буде постійно демонструвати власні амбіції та силу своєї влади підлеглим. Більшою мірою він виявляє турботу про вибір правильних шляхів досягнення організаційних цілей та вирішення функціональних завдань, підтримує та мотивує ініціативи підлеглих, надає їм реальну допомогу у подоланні труднощів. Привласнює даний атавістичний стиль спілку-

вання з підлеглими, як правило, та посадова особа, яка сама проходила своє професійне становлення в подібних умовах та не знається на прогресивних формах й методах управління персоналом. Вибір такого стилю управлінської діяльності може бути спровокованим і наявністю інших, не менш важливих чинників:

- недоліками у загальному розвитку особистості керівника;
- недостатнім рівнем його професійної, освітньої підготовки;
- обмеженим життєвим та службовим досвідом;
- низькою кваліфікацією, рівнем загальної та корпоративної культури підлеглих тощо [1, с. 150].

Але якими б не були причини вибору керівником авторитарного стилю управління як основного у професійній діяльності, усі вони не можуть служити виправданням породженню через невдале керівництво таких прикрих явищ, якими є систематична демотивація підлеглих, формування негативно забарвлених взаємовідносин між членами службового колективу, створення численних психологічних бар'єрів під час вирішення професійних завдань, втрата працівниками відчуття єдності особистих та колективних інтересів тощо.

Сучасна система управління Державної пенітенціарної служби України повинна бути як ніколи націленою на пробудження різноманітних здібностей працівників з метою їх максимального використання в процесі спільної професійної діяльності, на формування сприятливого соціально-психологічного клімату в організації, на створення умов для зародження та успішної реалізації якісних міжособистісних стосунків у підрозділах, оптимізацію взаємодії на рівні "керівник – підлеглий", що сприятиме всебічному розвитку особистості управлінця та підпорядкованого йому персоналу. Основні психологічні особливості управлінської діяльності сучасного керівника Державної пенітенціарної служби України пов'язані з наявністю широкого спектра функцій управління на різних рівнях його ієрархії, до яких належать: цілепокладання, планування, організація, координація, стимулювання, контроль, аналіз результатів професійної діяльності тощо, що вимагають пошуку ефективних шляхів активізації людських ресурсів і врахування соціально-психологічних особливостей персоналу. Це по-

ложення вимагає постійного удосконалення керівником пенітенціарної системи управлінських умінь та навичок, систематичного аналізу й об'єктивної оцінки власних недоліків, пошуку нових, більш раціональних форм управління.

У даному контексті важливим є ознайомлення керівників кримінально-виконавчої служби з прогресивними науковими підходами до вирішення управлінських проблем, що існують у високорозвинених демократичних країнах світу. Зокрема, привертає неабияку увагу концепція рефлексивного управління персоналом, розроблена англійськими науковцями. Автори цього дослідження пропонують вирішувати найскладніші технологічні завдання управління, наприклад, досягати формування відповідальності працівників організації та безпосередньо першої особи за результати професійної діяльності, завдяки "розкріпаченню" стосунків керівників і підлеглих, які перетворюються на стосунки спеціалістів-професіоналів. Розробники концепції глибоко переконані у тому, що управління у формі влади є примітивним підходом до його здійснення, та висловлюються відносно того, що управляти можна лише тим процесом, в якому сам береш активну участь та в ефективності якого є особисто зацікавленим. Найбільш ефективним управлінням англійські вчені вважають таке, яке не нав'язується, не формалізується та є природним, як дихання [2].

Значимими також є результати наукових досліджень японського психолога професора Д. Місумі, що гучно перекликаються з положеннями вищезазначеної концепції. Автор РМ-методу констатує, що лідерський стиль, орієнтований на досягнення організаційних цілей шляхом тиску і контролю, практично не працює. Розроблений ним метод розвитку лідерських якостей успішного менеджера передбачає роботу, перш за все, над формуванням активної "діяльнісної" позиції управлінця, його орієнтації на підтримку з боку підпорядкованого персоналу, задоволення індивідуальних та групових потреб членів організації, збереження її цілісного організму. Професор Д. Місумі підкреслює, що надані менеджеру офіційні права і влада не є гарантими ефективності його управління. Несанкціоноване лідерство, тобто здатність впливати на групу поза її формальною структурою, має для організації не менш важливе значення [3, с. 236].

Вихідні теоретичні та практичні положення, викладені у працях зарубіжних науковців, доцільно порівняти з результатами досліджень вітчизняних психологів, що працювали у галузі менеджменту [4–8]. Виявляється їх узгодженість, досягнута завдяки спробі втілити в управлінську діяльність основні принципи тектології та праксеології, які розглядають знання і практику у невідривній єдності, обумовлений змістовним характером професійної діяльності. Практикологічний підхід до організації управлінської діяльності має бути визнаним науковим підґрунтям гуманізації праці керівника пенітенціарного органу, формування особистості управлінця-професіонала, орієнтованого одночасно як на досягнення високих результатів у професійній діяльності, так і на створення умов для розвитку гармонійних міжособистісних стосунків у підпорядкованому колективі.

Особлива роль у здійсненні управлінської діяльності керівника Державної пенітенціарної служби України має відводитися вмінню правильно обирати способи та форми здійснення управлінського впливу, адекватні конкретній ситуації, що обумовлюється об'єктивними та суб'єктивними чинниками. Доцільно звернути увагу на те, що не існує “поганого”, “доброго” чи універсального способу управління, а ефективність діяльності керівника залежить від ступеня гнучкості у використанні позитивних сторін того чи іншого стилю (авторитарного, демократичного, ліберального) відповідно до певних обставин.

Слід окремо зазначити, що основною в сучасних умовах реформування органів та установ виконання покарань має бути функція щодо забезпечення психологічної захищеності підпорядкованого персоналу. Професіонал-управлінець повинен розуміти всю важливість сформованого стану психологічної готовності членів колективу до дій у психологічно складних та екстремальних умовах, свою роль у здійсненні профілактики негативних наслідків психотравмувальних впливів і професійної деформації, створенні позитивного морально-психологічного клімату та безконфліктних службово-особистісних взаємин у підрозділі. Чим послідовніше зміцнюються у колективі відносини товарищескості, традиції співробітництва, тим яскравіше виявляється атмосфера загальної співпраці та бажання належати саме

до цього професійного середовища, в якому особистість почуває себе психологічно захищеною, необхідною та корисною.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, варто зазначити, що важливим для ефективного керівника Державної пенітенціарної системи України є створення власного, гуманістично спрямованого стилю управлінської діяльності, який ґрунтується на правильному виборі тактики налагодження гармонійних партнерських стосунків з підпорядкованим персоналом. Такі професійно-управлінські якості сучасного керівника, як тактовність, толерантність, емпатійність, доброзичливість, людяність, є не менш вагомими для організації продуктивної роботи підпорядкованого йому колективу, ніж вимогливість, критичність, принциповість, непохитність тощо. Сформувані управлінські уміння у керівників органів, установ виконання покарань та слідчих ізоляторів, які би відповідали сучасному контексту організації професійної діяльності пенітенціаристів, можна за умов їх ознайомлення з прогресивними поглядами науковців та практиків на проблему забезпечення якісного управління підпорядкованим колективом з урахуванням специфіки його функціонування, орієнтацією на принципи тектології та праксеології, а також успішного впровадження зазначених поглядів на практиці.

Перспективи подальших розвідок вбачаються у визначенні напрямів професійно-психологічної підготовки працівників Державної пенітенціарної служби України до ефективної управлінської діяльності, критеріїв оцінки успішності виконання ними складних управлінських функцій.

Список використаної літератури

1. Бесчастный В. Н. Работа с персоналом органов внутренних дел : [научно-практическое пособие] / В. Н. Бесчастный. – Донецк : ДЮИ МВД при ДонНУ, 2005. – 324 с.

2. Модели и методы управления персоналом : [российско-британское учебное пособие] / [под ред. Е. Б. Моргунова]. – М. : ЗАО “Бизнес-школа “Интел-Синтез”, 2001. – 464 с. – (Серия: Библиотека журнала “Управление персоналом”).

3. Проблемность в профессиональной деятельности : [теория и методы психологического анализа] / [ответст. наук. ред. Дикая Л. Г.]. – М. : Издательство “Институт психологии РАН”, 1999. – 358 с.

4. Бандурка О. М. Основи управління в органах внутрішніх справ України: теорія, досвід, шляхи вдосконалення / Олександр Маркович Бандурка. – Харків : Основа, 1996. – 398 с.

5. Барко В. І. Психологія управління персоналом органів внутрішніх справ (проактивний підхід) : [монографія] / Вадим Іванович Барко. – К. : Ніка-Центр, 2003. – 448 с.

6. Запорожцев Є. Г. Психологічні особливості діяльності керівника органів внутрішніх справ України : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : 19.00.06 “Юридична психологія” / Є. Г. Запорожцев. – К., 2000. – 20 с.

7. Шаповалов О. В. Психологічні чинники плинності керівних кадрів та психологічне забезпечення роботи з резервом кадрів на висунення : [аналітичний огляд] / Олександр Володимирович Шаповалов. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2002. – 90 с.

8. Кобера А. В. Психологічні аспекти керівництва і лідерства / Аліна Вікторівна Кобера; за ред. С. Д. Максименка // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка; вип. 26; том 2 – К. : Главник, 2005. – С. 286–290.

Рецензент – кандидат психологічних наук, доцент Лигун Н. В.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2016

Сахник Е. В. Пути повышения эффективности управленческой деятельности современного руководителя Государственной пенитенциарной службы Украины

Статья посвящена обзору проблем, связанных с несовершенством общей культуры управленческой деятельности современных пенитенциаристов, необходимостью внесения кардинальных изменений в стиль их взаимодействия с подчиненными, что обусловлено процессами модернизации и реформирования отечественной уголовно-исполнительной системы. По итогам изучения проблемы автор приходит к выводу, что важным для эффективного осуществления руководства в данной правоохранительной структуре является создание собствен-

ного, гуманістически направленного стилия управленческой деятельности, основанного на правильном выборе тактики налаживания гармоничных партнерских отношений с подчиненным персоналом.

Ключевые слова: управленческая деятельность, руководитель Государственной пенитенциарной службы Украины.

Sakhnik O. V. Ways to improve the management activity efficiency of modern leader of the State Penitentiary Service of Ukraine

The article is dedicated to highlighting the issues associated with the shortcomings of the general culture of modern management penitentiary workers, urgent need to make fundamental changes in the style of their interaction with subordinates, which is stipulated by the processes of streamlining and reforming of the national penal system. Despite quite profound elaboration of the topic of successful management activity of the staff working in various environments, the issues related to the study of the characteristics of its organization in penal units and institutions in modern conditions remain urgent. In this regard, it is important to familiarize the leaders of the Penitentiary Service with progressive scientific approaches to solving management problems that still exist in the developed democratic countries. In particular, the author is suggesting the readers to pay attention to the concept of reflexive personnel management developed by British scientists, to the research findings of the Japanese psychologist, Professor D. Mitsumi that have much in common with its provisions, as well as the method of successful manager's leadership skills development introduced by him, which primarily includes the work on forming of active «pragmatist» manager position, its commitment to support of the subordinate staff, meeting individual and common needs of its members, maintaining its integrity. The author considers it appropriate to compare basic theoretical and practical provisions contained in the works of foreign scholars to the results of the researches conducted by local psychologists who have been working in the field of management. The consistency of these works, in the opinion of O.V. Sakhnik, has been achieved by attempting to implement the basic principles of tectology and praxeology into management activity. These principles consider the knowledge and practice as inseparable unity

stipulated by the meaningful nature of professional activity. According to the author, praxeological approach to organization of management activity should serve as acknowledged scientific basis for penitentiary unit leader`s labor humanization, professional manager`s personality formation focused both on achieving of good results in professional activities and on creation of conditions for well-balanced interpersonal relations in a subordinate group. Consistent strengthening of relations that include comradeship, teamwork and professional interaction create the atmosphere of close cooperation and willingness of every individual to belong to the particular professional environment in which they feel needed, valued and psychologically secured.

Having studied the problem, the author comes to the conclusion that creation of individual, humanistic style of management, based on the correct choice of techniques for establishing of harmonious partnership with subordinate staff is very important for effective leadership in penal units and institutions.

Keywords: *management activity, Head of the State Penitentiary Service of Ukraine.*

УДК 378.147:159.9 [625.15-057/845:37.047]

Оксана ЧОРНОПИСКА,
кандидат психологічних наук,
Івано-Франківський національний медичний університет,
м. Івано-Франківськ

**ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ ЕЛЕКТИВНОГО
КУРСУ “ПСИХОЛОГІЯ СПІЛКУВАННЯ”
СТУДЕНТАМ ФАРМАЦЕВТИЧНОГО
ФАКУЛЬТЕТУ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ**

У статті проаналізовано специфіку викладання елективного курсу “Психологія спілкування” студентам-заочникам фармацевтичного факультету на кафедрі психіатрії, наркології та медичної психології Івано-Франківського національного медичного університету. Описано структуру викладання предмета, поточного та підсумкового оцінювання. Розглянуто організаційно-методичні особливості лекційних та практичних занять, обґрунтовано необхідність самостійної позааудиторної роботи студентів.

Ключові слова: курс за вибором, заочна форма навчання, спілкування, лекція, практичне заняття, контрольна робота, самостійна позааудиторна робота.

Постановка проблеми у загальному вигляді. У зв’язку зі змінами, що відбуваються в суспільстві, особливі вимоги відсуваються до підготовки провізорів, здатних ефективно та творчо працювати в абсолютно нових динамічних умовах сучасної реальності. Психологія як галузь гуманітарного знання не тільки сприяє формуванню загальної культури людини, а також поряд з іншими дисциплінами формує об-

© Чорнописка О.

раз фахівця, здатного мислити. Знання психології потрібні майбутнім провізорам для вирішення багатьох професійних завдань, які постають перед ними з перших днів самостійної роботи.

На жаль, психологічні дисципліни не є обов'язковими в професійній підготовці студентів заочної форми навчання. Однак серед дисциплін, що пропонуються студентам на вибір, є елективні курси, присвячені окремим психологічним темам, зокрема “Психологія спілкування”. Метою цього курсу є засвоєння студентами основних понятійних категорій психології спілкування, усвідомлення важливості ефективного спілкування фармацевта в аптечному закладі з клієнтами, колегами, лікарями, медпредставниками тощо, набуття вмінь продуктивного спілкування в професійній та суспільній діяльності. Як показує досвід, через все більший інтерес до психології студенти охоче вибирають цей курс.

Мета статті – дати характеристику курсу за вибором “Психологія спілкування”, який вивчають студенти-фармацевти заочної форми навчання на першому курсі, висвітлити зміст лекції та практичних занять, самостійної позааудиторної роботи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Організація навчального процесу в Івано-Франківському національному медичному університеті здійснюється за кредитно-модульною системою відповідно до вимог Болонського процесу. На вивчення навчальної дисципліни “Психологія спілкування” студентам заочної форми навчання протягом першого семестру 1-го курсу відводиться 60 навчальних годин, з них: 2 год – лекція, 4 год – практичні заняття та 54 год – самостійна робота.

Згідно з робочою програмою з дисципліни передбачена одна настановча лекція “Спілкування як феномен психології: розвиток спілкування в онтогенезі; основні характеристики і функції спілкування; особистість в контексті спілкування; засоби та форми спілкування”. У зв'язку з обмеженою кількістю аудиторних занять її відвідування набуває особливого значення.

Настановча (оглядова) лекція – одна з найважливіших форм викладання на заочному відділенні. На лекції студенти отримують інформацію щодо структури та обсягу предмета, системи вимог та критеріїв

оцінювання, забезпечуються методичними матеріалами навчального курсу та завданнями для написання контрольної роботи, даються методичні поради щодо правильної організації самостійної роботи.

Отже, лекція являє собою введення до курсу. Її головне призначення – допомогти студентам усвідомлено увійти в коло питань, які вивчатимуться самостійно, розкрити вузлові проблеми дисципліни, зробити огляд наявних підручників та навчальних посібників.

Найбільш ефективним методом читання лекцій для заочників є застосування традиційного методу в сукупності з інноваційними методами (використання мультимедійних засобів, надання студентам навчальної інформації на електронних носіях, метод лекції-діалогу). Отримані на лекції знання закріплюються на практичних заняттях, які проводяться згідно з тематичним планом.

Практичне заняття – форма навчального заняття, під час якої викладач організовує для студентів аналіз окремих теоретичних положень навчальної дисципліни та формує навички і вміння їх практичного застосування через індивідуальне виконання відповідно до сформульованих завдань.

На першому практичному занятті з теми “Основні характеристики і функції спілкування. Засоби та форми спілкування. Стратегії та тактики спілкування. Основні правила ефективності висловлювання і самовираження” студенти ознайомлюються із видами та функціями спілкування, аналізують специфіку міжособистісної комунікації. На занятті студенти здобувають необхідні навички ефективного слухання та мовлення, вчать розпізнавати та інтерпретувати вияви невербальної та паралінгвістичної комунікації, розрізняти емоційні стани особистості за невербальними виявами, визначати причини труднощів і деформацій спілкування, а також приборкувати негативні емоції [1; 2; 3].

На другому практичному занятті з теми “Конфліктне спілкування. Психологічні засади керування конфліктом. Спілкування і манера поведінки фармацевта” студенти вивчають види конфліктних ситуацій, сутність конфліктогенів, визначають причини виникнення конфліктів в аптеці з боку продавця та покупця, основні правила поведінки з конфліктними клієнтами, аналізують шляхи виходу з конфліктів [4].

Одним із завдань практичних занять є психодіагностика психологічної готовності студентів до взаємодії в системі “провізор – відвідувач аптеки”. Тестування спрямоване на дослідження певних психологічних якостей і властивостей студентів за допомогою стандартизованих завдань (тестів). Для діагностики здатності до конструктивного спілкування використовуються “Методика діагностики потреби у спілкуванні” (за Ю. Л. Орловим), методика “Оцінювання самоконтролю в спілкуванні” за М. Снайдером, для діагностики психологічної готовності до взаємодії в умовах конфлікту – методика діагностики стратегій розв’язання конфліктних ситуацій Д. Джонсона і Ф. Джонсона (адаптований варіант Т. Д. Кушнірук), методика “Управління міжособистісними конфліктами” (Д. А. Веттен, К. С. Камерон), для діагностики особистісних рис та якостей – оцінювання індивідуальної агресивності за методикою А. Ассінгера, опитувальник “Самооцінка станів тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності” (адаптований варіант методики Г. Айзенка) тощо [5].

Водночас практична підготовка забезпечується рішенням студентами ситуаційних задач та проведенням ділових ігор, за допомогою яких вони вчать застосовувати стратегії виходу з конфліктних ситуацій, механізми подолання маніпулятивного впливу при спілкуванні. Наприкінці практичних занять набута інформація обов’язково аналізується та визначаються шляхи корекції власної поведінки.

Однак, обсяг часу, відведений на аудиторні заняття для студентів заочної форми навчання, значно скорочений, порівняно із денною формою навчання. Тому основне навчальне навантаження припадає на самостійну роботу студентів.

Самостійна робота для студента, який прагне отримати високий рівень освіти, є ядром навчального процесу. Постійне самостійне навчання дозволяє здобути максимум знань у певній галузі та сформувавши професійні навички й уміння. Особливостями самостійної роботи заочників є обмежена педагогічна регуляція, а саме контакт “студент – викладач”, епізодичність зворотного зв’язку, відсутність опори на особистий досвід, а також великий обсяг навчального матеріалу і брак часу. В умовах гострого дефіциту часу студент повинен так організу-

вати свою навчальну діяльність у міжсесійний період, щоб виконати навчальний план у чітко визначений термін.

Загальновідомо, що рівень організації самостійної роботи впливає на формування в майбутніх фахівців інтересу до навчальної дисципліни, ступінь пізнавальної активності під час її вивчення, бажання до постійного прирощення знань з подальшим виходом на рівень практичних умінь та навичок. Тому керування самостійною роботою студентів заочної форми навчання є одним із засобів інтенсифікації процесу навчання і підвищення якості їх підготовки в контексті Болонського процесу. Тут важлива роль відводиться навчально-методичним матеріалам, головною метою яких є допомога студентам у самостійному вивченні дисципліни.

Для вирішення проблеми організації самостійної роботи та покращення її якості проводяться індивідуальні та групові консультації, узгоджується їх графік, а також складається зведений графік виконання контрольних робіт для забезпечення рівномірного навантаження студентів протягом семестру. У цьому контексті слід зазначити, що у студентів часто виникають труднощі отримання поточних консультацій, зважаючи на територіальну віддаленість та обмежений проміжок часу для їх отримання. Ліквідувати цей недолік можливо, запроваджуючи такі новітні форми навчання, як онлайн-лекції, онлайн-консультації тощо, що дозволить поглибити розуміння предмета, а відтак і підвищити успішність.

Контрольна робота є однією з важливих форм поточного контролю за самостійною роботою студентів. Контрольна робота виконується письмово в окремому зошиті. Мета контрольної роботи – набуття, закріплення, поглиблення та узагальнення теоретичних знань і практичних навичок, набутих студентами під час опанування навчальної дисципліни. Водночас студенти-заочники виробляють уміння вивчати новий матеріал, проводити науковий пошук, користуватись спеціальною літературою тощо. У разі самостійного опрацювання матеріалу в студентів з'являється інтерес до обраної дисципліни, намагання розширити набуті знання додатково.

Контрольна робота складається з трьох частин, які відрізняються за складністю: теоретичного блоку, проблемних запитань та ситуаційних задач.

Тематика теоретичного блоку: 1. Спілкування як феномен психології. 2. Спілкування як обмін інформацією. 3. Спілкування як взаємодія. 4. Сприйняття та розуміння людьми один одного. 5. Конфліктне спілкування. 6. Спілкування і манери поведінки фармацевтичного працівника. Для виконання цього завдання студенту необхідно детально відповісти на запитання, обов'язково вказавши список використаної літератури.

Аргументуючи свої відповіді на проблемні запитання, студенти-заочники повинні пам'ятати, що завдання являє собою не просту компіляцію чужих слів і думок, а є невеликим дослідженням, що показує ступінь ознайомлення з обраною темою, продуманою логікою викладу матеріалу, а також власне ставлення до теми міркування з послідовністю висновків.

Одним із сучасних методів викладання психологічних дисциплін є ситуаційний метод навчання, оскільки йдеться про реальні ситуації, а не видумані в аудиторії. Тому в контрольній роботі пропонується написання й вирішення ситуаційних задач, які є частими не тільки у повсякденному житті, а й у професійній діяльності провізорів. Так, студенти мають описати із власного життєвого досвіду конфліктну ситуацію за допомогою методу картографії і знайти правильне, з психологічної точки зору, її рішення. Суть методу полягає у графічному відображенні складників конфлікту, у послідовному аналізі поведінки учасників конфліктної взаємодії, у формулюванні основної проблеми, потреб і побоювань учасників, способів усунення причин, що призвели до конфлікту. Створення такої карти дозволяє чітко виявити різні точки зору та вибрати нові напрями вирішення конфлікту. При цьому студенти набувають не тільки необхідних навичок, але й особистого досвіду поведінки в конфліктних ситуаціях, що поступово має трансформуватися в досвід конфліктологічно-грамотних дій [3].

Засобами проведення поточного контролю знань студентів є поєднання тестового контролю, усного опитування та вирішення ситуаційних задач, оцінювання засвоєння набутих умінь і практичних навичок при самостійній аудиторній роботі студентів під керівницт-

вом викладача. Згідно з чинною в університеті системою оцінювання, оцінка знань здійснюється за 200-бальною системою (див. таблицю)

Параметри оцінювання поточної діяльності

Параметри	Бали
Максимальний бал	50
Мінімальний позитивний бал	25
Максимальна кількість балів за підсумкову контрольну роботу	100
Мінімальна кількість балів за підсумкову контрольну роботу	50
Максимальна кількість балів за курс	200

До підсумкового контролю допускаються студенти, які відвідали всі передбачені навчальною програмою заняття або відпрацювали пропущені заняття в установленому порядку. Якщо студент демонструє володіння практичними навичками та отримав мінімально необхідну кількість балів за поточну успішність та контрольну роботу (мінімальна кількість балів – 100), проводиться підсумковий підрахунок балів з дисципліни з виставленням оцінки.

Висновки. Навчальна дисципліна “Психологія спілкування” спрямована на ефективне оволодіння студентами знаннями, вміннями та навичками, на розвиток пізнавальної активності. Навчальний процес повинен відбуватися систематично, охоплюючи всі можливі напрями. При цьому оволодіння дисципліною може бути результативним лише з опорою на самостійну роботу студентів. Цей вид роботи розглядається як важливий напрям формування навичок самоорганізації та особистісного розвитку студента. У процесі навчання, якщо обсяг самостійної роботи є доволі великим, слід приділяти постійну увагу її організації. Лише гармонійне поєднання всіх форм навчання студентів матиме позитивний вплив на якість їх підготовки.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Проблема якісної професійної підготовки студентів-фармацевтів заочної форми навчання є актуальною і потребує подальшого вивчення, розробки у впровадження нових форм і методів.

Список використаної літератури

1. Долинська Л. В. Психологія конфлікту : навчальний посібник / Л. В. Долинська, Л. П. Матяш-Заяц. – К. : Каравела, 2010. – 304 с.
2. Кайдалова Л. Г. Психологія спілкування : навчальний посібник / Л. Г. Кайдалова, Л. В. Пляка. – Харків : НФаУ, 2011. – 132 с.
3. Філоненко М. М. Психологія спілкування : підручник / М. М. Філоненко. – К. : Центр навчальної літератури, 2008. – 224 с.
4. Психологія управління в організації : навчальний посібник / М. Д. Прищак, О. Й. Лесько. – Вінниця, 2013. – 141 с.
5. Чернописка О. П. Елементи практичної психології : навчально-методичний посібник / О. П. Чернописка. – Івано-Франківськ : ПП Голіней О. М., 2016. – 87 с.

Рецензент – кандидат філософських наук Пітулей В. В.

Стаття надійшла до редакції 8.06.2016

Чернописка О. П. Особенности преподавания элективного курса “Психология общения” студентам фармацевтического факультета заочной формы обучения

В статье проанализирована специфика преподавания элективного курса “Психология общения” студентам заочной формы обучения фармацевтического факультета на кафедре психиатрии, наркологии и медицинской психологии Ивано-Франковского национального медицинского университета. Отображена структура преподавания предмета, текущего и итогового оценивания. Рассмотрены организационно-методические особенности лекционных и практических занятий, обоснована необходимость самостоятельной внеаудиторной работы студентов.

Ключевые слова: курс по выбору, заочная форма обучения, общение, лекция, практическое занятие, контрольная работа, самостоятельная внеаудиторная работа.

Chornopyska O. P. Teaching peculiarities of the elective course “Psychology of Communication” for distance learning students of the Pharmacy Faculty

The purpose of this article is to investigate the specifics of the elective course “Psychology of Communication” teaching for distance learning

students of the Pharmacy Faculty at the Department of Psychiatry, Narcology and Medical Psychology in Ivano-Frankivsk National Medical University. The structure of the subject teaching is described. Organizational and methodological features of the lecture and practical classes are analyzed.

Review lecture is indicated to be one of the most important forms of teaching at the distance learning department. Its main purpose is to help students consciously enter into the range of issues that will be studied independently, reveal the key problems of discipline, do a review of available textbooks and manuals.

Practical classes are defined as a form of educational classes, where the teacher organizes analysis of separate theoretical statements of discipline to students, forms skills of their practical application through individual fulfillment of formulated tasks.

The study emphasizes the role of practical training, that is provided by psychodiagnostics of psychological readiness of students to interact in the “pharmacist-client” system, solving situational problems and conducting business games, which they learn to use exit strategies from the conflict, mechanisms to overcome the manipulative influence in communication through etc.

The necessity of students’ self-out-audience learning is highlighted. The basic educational load lies on the individual work of students.

The test is shown as an important form of current control of students’ independent work. Its goal is the acquisition, enhancement and generalization of theoretical knowledge and practical skills acquired by students during passing academic discipline.

Means of current monitoring of student knowledge are described. Test control, oral examination, solving situational problems, evaluation of students’ practical skills at self-audience learning under the guidance of a teacher are the main ones.

It is noted that only a harmonious combination of all education forms of distance learning students and the search for new effective methods of individual work and forms of control will have a positive impact on the quality of specialists’ preparation.

Keywords: *elective course, distance learning, communication, lecture, practical class, control work, self-out-audience learning.*

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Структурні параметри

Статті повинні містити такі елементи: постановка проблеми у загальному вигляді; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор; мета статті; виклад основного матеріалу дослідження; висновки; перспективи подальших розвідок у даному напрямі; список використаної літератури.

Анотації

Анотації (500–600 знаків) українською та російською мовами з назвою статті та ключовими словами (5–8 слів).

Анотація розширена (2 500–3 000 знаків) англійською мовою з назвою статті та ключовими словами (5–8 слів) має містити актуальність проблеми, результати дослідження та висновки. Обов'язковим є якісний переклад.

Технічні параметри

Загальний обсяг: 8–14 сторінок.

Мова публікації: українська, російська.

Стандарти: шрифт Times New Roman, кегль (розмір шрифту) – 14, міжрядковий інтервал – 1,5, абзацний відступ – 1,25 см, усі поля – 2 см, редактор Word, тип файла – документ Word 97–2003 (обов'язково).

Пробіли між цифрами, ініціалами і прізвищем мають бути нерозривними.

Обов'язкове дотримання правил вживання тире (–) і дефіса (-).

Список літератури – у порядку появи в тексті (не більше 20 найменувань).

Формули оформляються через редактор формул MathType, розмір символів – 10, довжина формул не повинна перевищувати 80 мм. Формули набираються у формульному редакторі MathType латинськими символами або англійськими з клавіатури, кирилиця не допускається.

Рисунки, виконані векторною графікою, мають бути розміщені одним об'єктом або згруповані.

Зразок оформлення статті

УДК

Ім'я, ПРИЗВИЩЕ,

науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи

НАЗВА СТАТТІ

Анотація (500–600 знаків) українською мовою з ключовими словами (5–8 слів).

Постановка проблеми у загальному вигляді. ...**Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. ...****Мета статті****Виклад основного матеріалу дослідження. ...****Висновки. ...****Перспективи подальших розвідок у даному напрямі. ...****Список використаної літератури***(оформляється відповідно до ДСТУ)*

1. ...

Рецензент – науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали.

Анотація російською мовою (500–600 знаків) за формою:

Прізвище, ініціали. Назва статті

Текст анотації.

Ключові слова: 5–8 слів.

Анотація англійською мовою розширена (2 500–3 000 знаків) за формою:

Прізвище, ініціали. Назва статті

Текст анотації.

Ключові слова: 5–8 слів.

Анотації подаються на окремому аркуші і не враховуються до загальної кількості сторінок статті.

Документальний супровід статті

1. **Рецензія** фахівця (кандидата або доктора наук) у галузі науки, за якою підготовлена стаття (для авторів, які не мають наукового ступеня доктора наук), за формою:

Рецензія

на статтю _____

(посада, прізвище, ініціали автора та назва статті)

Текст рецензії _____

Рецензент _____
(науковий ступінь, вчене звання, посада, прізвище, ініціали)
_____ “____” _____ 20__ р.
(підпис)

Примітка. Рецензія на статтю пишеться в довільній формі. Обов’язково підкреслюються: відповідність вимогам до наукових статей; новизна теоретичних результатів та їх практичне значення; відповідність назви статті її змісту; обґрунтування висновків, зроблених авторами; висновок (статтю прийняти до публікації із зазначенням галузі наук).

2. Експертний висновок, що завіряється гербовою печаткою закладу, в якому працює експерт (експерти), за формою:

Експертний висновок

Експерт (експертна комісія) _____,
(назва міністерства, відомства, організації)
розглянувши матеріали статті _____ автора (авторів)
(назва статті)
_____, підтверджує, що в матеріалах не містяться відомості,
(прізвище, ініціали)
заборонені для опублікування у відкритому друці.

Висновок: стаття _____ може бути опублікована у
(прізвище, ініціали)
відкритому виданні.

Експерт: _____
(підпис, ініціали, прізвище)

3. Відомості про автора (авторів)

Прізвище, ім’я, по батькові _____

Науковий ступінь та вчене звання _____

Місце роботи _____

Посада _____

Ідентифікаційний номер _____

Номер, серія паспорта, ким і коли виданий _____

Домашня адреса _____

Контактні номери телефонів _____

E-mail _____

Відомості про рецензента

Прізвище, ім'я, по батькові _____

Науковий ступінь та вчене звання _____

Контактна інформація

Відповідальний секретар – Франчук Юлія Вікторівна.

Моб. тел.: 097-277-73-50,

роб. тел.: (0382) 65-05-93,

e-mail: franchuk_julia@mail.ru

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ СЕРІЯ: ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

№ 2(4)/2016

Збірник включено до Переліку наукових фахових видань
України у галузі психологічних наук
(наказ МОН України від 13.07.2015 № 747)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації КВ № 16330-4802Р від 27.01.2010

Редактор С. С. Кондратюк

Комп'ютерна верстка О. В. Філіпенко

Відповідальність за достовірність фактів та інших даних несуть автори

Здано до набору 26.05.2016. Підписано до друку 15.06.2016

Формат 60×84/16. Гарнітура Minion Pro. Тираж 100 прим.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 15,58. Обл.-вид. арк. 16,08

Адреса редакції та видавця:

Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29007, Україна
тел. +38(0382)65-05-93. <http://nadpsu.edu.ua/nauka/fahovi-vidannya-akademiyi/>

Електронну версію збірника розміщено за веб-адресою
http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znpnavv_ppn/index.html

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3010 від 22.10.2007. Зам. № 123